

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ

Ali ÇINAR

2502100388

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Zahide AYYILDIZ ONARAN

İSTANBUL – 2020

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ

Ali ÇINAR

2502100388

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Zahide AYYILDIZ ONARAN

İSTANBUL – 2020

ÖZ

TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ

Ali ÇINAR

Küreselleşme ile ulusal ekonomilerde karar alma mekanizmaları gittikçe zorlaşmakta ve diğer ülke karar mekanizmaları ile ortak hareket etme zorunluluk haline gelmektedir. Bu zorunlu ilişkiler içerisinde cari dengesizlikler en çok tartışılan konulardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Türkiye’de geçtiğimiz yıllarda tartışma konusu olan en önemli ekonomik sorunlardan biri, artan oranlarda yükseliş gösteren cari açığıdır. Cari dengenin bir ekonominin performansını belirlediği ve cari açığın krizleri tetikleyen unsurlardan biri olduğu düşünüldüğünde, Türkiye’de cari açığı kontrol edebilmek ve azaltabilmek için açığı belirleyen faktörlerin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma Türkiye’de cari açığı belirleyen faktörleri, Türkiye ekonomisinin tarihsel gelişimi ve içinde bulunduğu küresel koşulları dikkate alarak oluşturulan hipotezler doğrultusunda incelemektedir. Çalışmanın dayandırıldığı hipotezler iki başlıkta özetlenmektedir. Birincisi Türkiye’de sanayi üretiminin yapısı ve ithalat bağımlılığı cari açığın oluşmasında ve kronik hale gelmesinde büyük pay ve öneme sahiptir. Bir diğeri ise, özellikle 2000 yılı sonrası küresel ekonomide meydana gelen değişim ve sermaye hareketlerinin gelişmekte olan ülkelerde yoğunlaşması nedeniyle ortaya çıkan iç talep artışı ve üretimde ticarete konu olmayan kesimde yoğunlaşma Türkiye’de cari açık artışında önemli role sahiptir.

Çalışmada Türkiye’de cari açığın belirleyicileri 1999:Q1-2019:Q2 dönemi üç aylık veriler ile Vektör Otoregresif Model (VAR) analizi ile inceleme konusu yapılmıştır. Bu çerçevede granger nedensellik analizi, etki tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması analizleri yapılarak sonuçlar ortaya koyulmuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye’de büyüme için gerekli kaynak gereksinimi cari açığın artmasına ve sürekli hale gelmesine neden olmaktadır. Teknoloji ithalatına dayalı sanayi yatırımları

başta olmak üzere artan gelir ile birlikte talep artışı ve talep niteliğindeki değişimler cari açığın kaynağını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cari Açık, Vektör Otoregresif (VAR) Analizi, Granger Nedensellik Analizi, Etki Tepki Fonksiyonu Analizi ve Varyans Ayırıştırması Analizi

ABSTRACT

THE DETERMINANTS OF CURRENT ACCOUNT DEFICIT IN TURKEY

Ali ÇINAR

Increasing globalization became a major phenomenon for countries which caused and even further made the economic decisions to be dependent to each other. The current account imbalances became one of the most discussed topics due to these dependencies. Likewise the current account deficit has become the core of economic discussions in Turkey's economy. Considering the current account balance as one of the most important indicators of economic performance and its role in economic and financial crisis, the determinants of current account deficit in Turkey should be further analyzed and identified. This study analyzes the determinants of current account imbalances in Turkey by testing the hypothesis with regard to the historical progress and global economic conditions. The hypothesis tested in this research can be summarized in two dimensions. First dimension is the import-dependency and structure of Turkish industrial production as a main cause of chronic current account deficits. The other one is the increasing domestic demand due to the changes in global economic conditions and increasing capital movements towards emerging economies after 2000 and increasing commercial activities in non-manufacturing industries.

In the study, the determinants of current account deficit is analyzed with Vector-Autoregressive (VAR) models for the period 1999:Q1-2019:Q2 by using quarterly data. The results are obtained by employing Granger Causality Tests, Impulse-Reponse function and variance decomposition. According to the empirical results, the increasing domestic demand by increase in the income level, investments on the import-dependent technologies and inflow of foreign resources for economic growth lead the increase in current account deficits and cause the deficit to be even chronic.

Keywords: Current Account Deficit, Vector Autoregressive (VAR) Models, Granger Causality Tests, Impulse-Reponse Function and Variance Decomposition

ÖNSÖZ

Doktora tez çalışmamda emeği geçen danışman hocam sayın Doç. Dr. Zahide AYYILDIZ ONARAN' a, tez jürisinde yer alan değerli hocalarım sayın Doç.Dr. A. Oğuz DEMİR ve sayın Doç. Dr. Murat BİRDAL'a da sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez çalışmam süresince destek veren dostlarım Fırat CEBECİ, İbrahim BAKIRMAN, Özgür SARICA, Aşkın ÇEVİK ve Mehmet Akif ERSOY başta olmak üzere tüm dostlarıma bu süreçteki destekleri ve anlayışları için minnetttarım. Son olarak ne zaman ihtiyaç duysam yanı başımda biten sevgili kardeşim Canberk TÜRKEÇ'e, bu sürecin tüm zorluklarına katlanan Rukiye ZEYBEK ve canım oğlum Rüzgâr'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ali ÇINAR

İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.1.1. Ödemeler Dengesi	6
1.1.2. Cari İşlemler Dengesi	9
1.1.2.1. Dış Ticaret Dengesi.....	9
1.1.2.2. Hizmetler Dengesi.....	12
1.1.2.3. Gelirler Dengesi	12
1.1.2.4. Cari Transferler	12
1.2. KURAMSAL ÇERÇEVE	13
1.2.1. Cari Denge Teorik Yaklaşımlar.....	13
1.2.1.1. Miktar Teorisi ve Otomatik Altın Standardı	13
1.2.1.2. Esneklikler Yaklaşımı	14
1.2.1.3. Toplam Harcama Yaklaşımı	17
1.2.1.4. Mundell-Fleming Modeli	19
1.2.1.5. Parasalcı Yaklaşım	22
1.2.1.6. Dönemler Arası Yaklaşım.....	24
1.2.1.7. Eleştirel Yaklaşım	26

1.2.2. Cari İşlemler Açığı, Sürdürülebilirliği ve Finansmanı	30
1.2.2.1. Cari İşlemler Açığı.....	31
1.2.2.2. Cari Açığın Sürdürülebilirliği	31
1.2.2.3. Cari Açığın Finansmanı	32
1.2.3. Cari Açığın Belirleyicileri	32
1.2.3.1. Cari Açığı Etkileyen Yapısal Faktörler.....	33
1.2.3.1.1. Bütçe Dengesi	34
1.2.3.1.2. Demografik Faktörler.....	35
1.2.3.1.3. Enerji Bağımlılığı.....	36
1.2.3.1.4. Ekonomik Gelişme Düzeyi	37
1.2.3.1.5. Finansal Gelişmişlik.....	38
1.2.3.2. Cari Açığı Etkileyen Konjonktürel Faktörler.....	39
1.2.3.3.1. Büyüme Hızı	39
1.2.3.3.2. Reel Döviz Kuru	40

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DIŞ TİCARETİN TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. EKONOMİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM 1923-1929	44
2.1.1. Kuruluş ve Yapılanma Süreci.....	44
2.1.2. Dış Ticaretin Yapısı 1923-1929	45
2.2. BÜYÜK BUNALIM, DEVLETÇİLİK VE SANAYİLEŞME 1930-1939.....	47
2.2.1. Büyük Bunalım.....	47
2.2.2. Devletçilik ve Sanayileşme	49
2.2.3. Dış Ticaretin Yapısı 1930-1939	49
2.3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI 1940-1945	51
2.3.1. Dış Ticaretin Yapısı 1940-1945	52
2.3.2. Devletçilik Politikasının Sonuçları.....	53
2.4. DIŞ TİCARETİN EKONOMİK ETKİSİNİN ARTTIĞI BİR DÖNEM 1946-1960	54
2.4.1. Tarım Yoluyla Gelişme 1946-1953.....	55

2.4.2. Dış Ticaretin Yapısı 1946-1953	56
2.4.3. Tıkanma ve Yeniden Uyum 1954-1961	58
2.4.4. Dış Ticaretin Yapısı 1954-1961	59
2.5. İÇE DÖNÜK DIŞA BAĞIMLI GENİŞLEME 1962-1979	61
2.5.1. Kalkınma Planları	63
2.5.2. Ekonomik Yapıda Değişim 1962-1979	64
2.5.3. Sanayi Üretimi Yapısı	65
2.5.4. Üretimin İthalat Bağımlılığı	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE VE DÜNYA'DA CARİ DENGİ

3.1. DÜNYA'DA CARİ DENGİ VE KÜRESEL DENGESİZLİKLER.....	70
3.1.1. Dünya'da Cari Dengi Gelişimi 1980-2017.....	71
3.1.2. Küresel Dengesizlikler Dönemi.....	74
3.2. TÜRKİYE'DE İHRACATA YÖNELİK BÜYÜME VE DIŞA AÇILMA SÜRECİ	76
3.2.1. Dış Ticaret Rejiminde Değişim 24 Ocak Kararları	77
3.2.2. Dış Ticaret Yapısında Değişim 1980-1989	79
3.2.2.1. Sermaye Yatırımlarında Gelişme.....	79
3.2.2.2. Dış Ticarete Görünüm.....	80
3.2.2.3. Yabancı Sermaye Hareketleri	82
3.3. FİNANSAL SERBESTLEŞME VE TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	83
3.3.1. Türkiye'de Finansal Serbestleşme 1989-2001	85
3.3.1.1. İç Borçlanma, Faiz ve Kur	85
3.3.1.2. Kamu Harcamaları İkiz Açık	86
3.3.2. 2000 Yılı IMF İstikrar Programı	89
3.4. 2001 SONRASI GELİŞMELER VE TÜRKİYE'DE CARİ AÇIĞI BELİRLEYİCİLERİ.....	90
3.4.1. Yapısal Faktörler	91
3.4.1.1. Enerji Bağımlılığı.....	92

3.4.1.2. Dış Ticaretin Yapısında Değişim	94
3.4.1.3. Üretimin İthal Girdi Bağımlılığı .Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	
3.4.1.3.1. İhracatın Gelişimi (1996-2017).....	98
3.4.1.3.2. İthalatın Gelişimi (1996-2017).....	103
3.4.2. Konjonktürel Belirleyiciler: Ekonomik Büyüme ve Döviz Kuru.....	105

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR UYGULAMA

4.1. CARİ Dengeyi Belirleyen Faktörler İle İlgili Ampirik Çalışmalar: Seçilmiş Literatür	110
4.2. CARİ AÇIĞI BELİRLEYEN FAKTÖRLER ÜZERİNE BİR UYGULAMA.	128
4.2.1. Uygulamanın Amacı.....	129
4.2.2. Uygulamanın Yöntemi	129
4.2.2.1. Birim Kök Testleri	130
4.2.2.2. Vektör Otoregresif (VAR) Modeller.....	133
4.2.2.3. VAR Modeli Tahmin Aşamaları	134
4.2.2.3.1. Granger Nedensellik Analizi.....	134
4.2.2.3.2. Etki Tepki Fonksiyonu.....	135
4.2.2.3.3. Varyans Ayrıştırma	136
4.2.2.4. Hipotezler ve Veri Seti.....	136
4.2.2.4.1. Verilerin Grafik Gösterimleri.....	138
4.2.2.4.2. Birim Kök Testi Sonuçları	139
4.2.2.4.3. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi	141
4.2.2.5. VAR Modeli Sonuçları	142
4.2.2.5.1. Granger Nedensellik Testi Sonuçları	143
4.2.2.5.2. Etki Tepki Analizi Sonuçları.....	145
4.2.2.5.3. Varyans Ayrıştırma Analizi Sonuçları.....	147
SONUÇ.....	149
KAYNAKÇA	157

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Ödemeler Dengesinin Alt Dengeleri.....	7
Tablo 2: Makro Ekonomik Tasarruf Kullanımı İhtimalleri	11
Tablo 3: 1923-1929 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL).....	46
Tablo 4: 1930-1939 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL).....	50
Tablo 5: 1940-1945 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL).....	52
Tablo 6: 1946-1953 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL).....	57
Tablo 7: 1950-1955 Yılları Arasında Türkiye'nin İthalat Dağılımı.....	57
Tablo 8: 1954-1962 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL).....	60
Tablo 9: 1955-1960 Yılları Arasında Türkiye'nin İthalat Dağılımı.....	60
Tablo 10: Türkiye'de Planlı Dönem Yatırım Oranları.....	63
Tablo 11: Sanayinin Yapısı 1963,1980.....	66
Tablo 12: Dünya'da Cari Açık ve Cari Fazla Veren İlk On Ülke.....	71
Tablo 13: Makro Ekonomik Göstergeler	81
Tablo 14: Yatırım ve Tüketim Harcamaları (%) 1963-1994.....	87
Tablo 15: Kamu Kesimi Göstergeleri (%) (1985-2001)	88
Tablo 16: Türkiye'de Ana Mal Grupları İtibariyle İhracat ve İthalatın Dağılımı	95
Tablo 17: Türkiye'de Dış Ticaret Dengesi.....	96
Tablo 18: İhracat-ISIC.Rev.3 (Milyon Dolar)	98
Tablo 19: Sektörel İhracat Artışı ve Dağılımı (ISIC.Rev.3)	100
Tablo 20: İthalat-ISIC.Rev.3 (Milyon Dolar)	103
Tablo 21: Sektörel İthalat Artışı ve Dağılımı (ISIC.Rev.3)	104
Tablo 22: Cari Açığın Belirleyicilerine Yönelik Yabancı Lieratür.....	112
Tablo 23: Türkiye'nin Cari Açığın Belirleyicilerine Yönelik Literatür.....	120
Tablo 24: Değişkenlerin Tanımı	137
Tablo 25: Birim Kök Testi Sonuçları.....	140
Tablo 26: VAR Analizi Gecikme Uzunluğu Kriterleri	141
Tablo 27: Nedensellik İlişkisi Bulunan Değişkenler	144
Tablo 28: Varyans Ayırıştırma Analizi Sonuçları.....	147

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Mundell-Feleming Modeli	20
Şekil 2: Dünya Cari Denge/ GSYİH (%)	74
Şekil 3: Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi ve Dış Ticaret Dengesi 1996-2017	92
Şekil 4: Türkiye’de Enerji Hariç Cari Açık	93
Şekil 5: Türkiye’de İhracatın İthalatı Karşılama Oranı 1950-2017	97
Şekil 6: Türkiye’de Cari Açık, Büyüme ve Reel Döviz Kuru	107
Şekil 7: İktisadi Faaliyet Kollarının GSYİH İçindeki Payı (%) 1998-2017	108
Şekil 8: İktisadi Faaliyet Kollarının GSYİH İçindeki Payı (%) 1998-2017	109
Şekil 9: Çalışmada Yer Alan Serilerin Grafikleri	139
Şekil 10: VAR(5) Modeli Polinom Kökleri Grafiği	143
Şekil 11: Etki Tepki Analizi Sonuçları	146

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	: International Monetary Fund
NBER	: National Bureau of Economic Research
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TUİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
VAR	: Vektör Otoregresif

GİRİŞ

Makroekonomik istikrar, mali disiplinin ve ödemeler dengesinin birlikte sağlandığı, bir başka deyişle iç ve dış denge koşullarının eş zamanlı ortaya çıktığı bir yapıyı tanımlamaktadır. Ekonomik büyüme ve sürdürülebilirlik açısından makroekonomik istikrar büyük önem taşımaktadır. Türkiye’de özellikle büyüme dönemlerinde ortaya çıkan cari açık ise istikrarsızlığın önemli göstergelerinden biridir. Cari açık 90’lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen finansal istikrarsızlıkların ve ekonomik krizlerin nedeni olarak gösterilmektedir. Türkiye’de de cari açığın bir ekonomik risk faktörü olarak değerlendirilmesi benzer şekilde 90’lı yıllarda yaşanan ekonomik krizler ile ön plana çıkmaktadır ve günümüzde de önemi korumaktadır. Bu çerçevede 2001 yılı sonrası Türkiye’de cari açığı belirleyen faktörlerin yapısal analizi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler genellikle kalkınma için gerekli dış kaynak ve teknoloji transferi nedeniyle cari açık problemi ile karşılaşmaktadır. Kalkınma sürecinde cari açığın finansmanına yönelik politikaların yetersiz kalması, kaynakların etkin alanlarda kullanılmaması gibi nedenlerle de cari açık dış kaynak bağımlılığına dayalı kronik bir soruna dönüşmektedir. Bu çalışmada gerek sürdürülebilirliği ve finansmanı gerekse soruna çözüm olabilecek politika önerilenin oluşturulması açısından cari açığı belirleyen faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlerin cari dengeyi etkileme kanalları değerlendirilmektedir.

Cari açık üzerine yapılan çalışmalar genel anlamda iki başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan ilki sürdürülebilirlik üzerine, diğeri ise cari açığın nedensellik boyutu ve belirleyicileri üzerine yapılan çalışmalardır. Yapılan çalışmalar daha çok cari açığın sürdürülebilirliği üzerine yoğunlaşmaktadır. Gerek Türkiye gerekse diğeri farklı ülkeler üzerine yapılan sürdürülebilirlik çalışmaları temelde cari açığın belirli bir eşik değere ulaşması durumunda ekonomik krizlere neden olabileceği varsayımına dayanmaktadır. Buna örnek olarak Türkiye’de, 1994 ve 2001 yıllarında meydana gelen ve ülke ekonomisini derinden sarsan krizlerde cari açığın milli gelire oranının yüzde 5’in üzerine çıkması gösterilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliği için bu seviyeler eşik değer kabul edilmektedir. Uluslararası

literatüre bakıldığında da sürdürülebilirlik konusunun ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği ve cari açık ile krizlerin ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak yaşanan krizlerin gösterdiği gibi belirli bir eşiğe ulaşan cari açık oranları farklı ülkelerde ve/veya aynı ülkede farklı dönemlerde aynı sonuçlara neden olmamaktadır. Bu sonuçlar, cari açıkların belirli bir eşik değerinde her koşulda krizlere neden olduğu önermesini geçersiz kılmaktadır. Dolayısıyla pek çok değişkenle etkileşim halinde olan cari açık için sürdürülebilir bir eşik oranı hesaplamak çok zor ve yanıltıcıdır. Cari açığın döviz kuru politikası, finansal sistemin yapısı, tasarruf ve yatırım düzeyleri, ticari ve finansal açıklık oranı gibi yapısal faktörlerle değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Belirli bir eşik değer düzeyinde cari açığın bir sorun olarak değerlendirilmesi tek başına yeterli bir ölçüt değildir. Bu çalışmada cari açığın sürdürülebilirliği konusu ile değil cari açığın belirleyicileri ve nedensellik boyutu ile ilgilenilmektedir.

Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri isimli çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde cari açığın makroekonomi içerisindeki rolünün anlaşılabilmesi için gerekli kavramsal ve kuramsal çerçeve sunulmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle cari denge kavramsal olarak değerlendirilmekte daha sonra cari denge ile diğer makroekonomik gelişmeler arasındaki ilişki kuramsal olarak açıklanmaktadır. Cari dengede ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmaya yönelik belli başlı kuramsal yaklaşımlar üzerinde ana hatlarıyla durulan bu bölümde, yaklaşımların belirli tipte kur rejimleri altında ortaya çıktıkları dönemlerin sorunlarına ağırlık verdikleri gözlemlenmektedir. Ayrıca söz konusu yaklaşımlarda ekonomi politikalarının dış ticarete bozulmaların nedeni olduğu vurgulanmaktadır. Yaklaşımlar dış ticarete ortaya çıkan sorunlara çözüm olarak para ve maliye politikaları önerileri ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu bölümde değinildiği üzere, yaklaşımlar kendi içinde her biri çeşitli teorik zayıflıklar içermektedir. Bu bölüm geliştirmekte olan ülkeler özelinde uygulanan ekonomi politikaları ve makroekonomik değişkenler ile cari denge arasındaki ilişkilerin iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Ek olarak bölümde cari açığın sürdürülebilirliği ve finansmanı üzerinde de durulmaktadır. Cari açığın sürdürülebilirliği hem ülkelerin geleceğe yönelik karar alma sürecinde hem de yurtiçi ve yurtdışı finansman açısından önemlidir. Bununla birlikte çalışma Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliğinden çok cari açığı

belirleyen faktörler üzerine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda cari açığın sürdürülebilirliği ve finansmanından kısaca bahsedilmekte daha sonra cari açık ile diğer makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiler değerlendirilmektedir.

Cari açığı nedensellik boyutuyla inceleyen çalışmaların bir kısmı belirli bir değişkendeki şoklara karşı cari açığın tepkisini ölçerken, bir diğer kısmı cari açığın kısa dönem dinamiklerini ve uzun dönemde belirleyicilerini analiz etmektedir. Cari açığı etkileyen kısa ve uzun vadeli belirleyicileri açıklamada çeşitli sınıflandırmalar olmakla birlikte, çalışmada cari açığı belirleyen faktörlerden biri yapısal faktörler, bir diğeri ise konjonktürel faktörler olmak üzere temel anlamda iki kategori altında sınıflandırılma yapılmaktadır. Yapısal faktörler cari açık üzerinde uzun vadede etkili olan ve daha çok yurtiçi tasarruf açığının kapatılmasında ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında önemli rol oynayan faktörlerdir. Yapısal faktörler; mali denge, demografik özellikler, enerji bağımlılığı ve derecesi, ekonomik ve finansal gelişmişlik düzeyi gibi başlıklar altında incelenmektedir. Ekonominin genel dengesi içinde tasarruf oranlarının düşük olması, yatırımlar için ekonominin giderek artan oranda dış kaynak bağımlılığına yol açmaktadır ve cari açığın artmasına neden olmaktadır. Ekonominin yabancı sermaye hareketlerine duyarlılığını arttıran bu durum küresel ekonomide yaşanan daralma dönemlerinde krizlere sebep olmaktadır. Bu açıdan cari açığın en önemli kaynağı olarak gösterilen yurtiçi tasarruf açığını belirleyen faktörlerin analizi yapısal faktörler olarak tanımlanmaktadır. Konjonktürel faktörler ise kısa vadede cari açığın artmasında veya azalmasında etkili olan faktörlerdir ki bunlar; büyüme oranı, reel döviz kuru ve enerji fiyatlarındaki gelişmeler olarak açıklanmaktadır. Bu faktörler uygulanan ekonomi politikalarının ve dünya ekonomisinde ortaya çıkan dalgalanmaların bir sonucudur. Konjonktürel faktörlerdeki gelişmeler kısa vadede cari açığın kontrol edilmesinde önemli ölçüde etkili olmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşundan mutlak ticari serbestleşmenin gerçekleştiği 1980 yılına kadar geçen dönemde dış ticaret açığının tarihsel gelişimini konu edinmektedir. Bu bölüm Türkiye’nin 1923-1980 yılları arası dış ticaret gelişmelerini ve dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecini ana çizgileriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu dönem Türkiye’de kapitalizmin

geliştiği ve yerleştiiği bir dönemi ifade etmektedir. Dönem boyunca iki farklı yaklaşımın iktisat politikaları üzerinde etkili olduğu görölmektedir. Bu yaklaşımlar; dışa açık-serbest piyasaya dayalı politikalar ve korumacı-devletçi politikalar dır. Genel hatlarıyla bu dönemde Türkiye ekonomisi özellikle ikinci dünya savaşı sonrası dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecini ulusal kaynakları ile gerçekleştirmeyi bir türlü başaramamış, büyüme dış kaynaklara bağımlı hale gelmiştir. Dönem boyunca sanayileşme için gereken sermaye birikimi sorununun çözölememesi Türkiye'nin istikrarlı bir kalkınma politikası uygulamasını olanaksız hale getirmiştir. Sonuç olarak Bu dönemde sermaye birikimi süreci kaçınılmaz olarak ödemeler dengesi bunalımlarına da neden olmuştur. Günümüzde Türkiye'nin faiz ve döviz kısılacında, iç talebi ithalat ile karşılayan, büyük dış ticaret açıkları veren bir ekonomi haline dönüştmesinde söz konusu dönem boyunca uygulanan ekonomi politikalarının etkisi dikkate değerdir.

Üçüncü bölüm, 1980 sonrası Dünya ve Türkiye ekonomisinde cari açık ve gelişimi üzerinde durmaktadır. Bu dönemde küreselleşme sürecinin hızlanması karar alma mekanizmaları üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. Özellikle diğer ülke karar mekanizmaları ile ortak hareket etme zorunluluğu ekonomi politikalarının uygulanmasında bağımlı bir yapı oluşturmuştur. Bu bağımlı yapı içerisinde cari açık ve fazlalar en çok tartışılan konulardan biri haline gelmiştir. Türkiye ekonomisinde de son yıllarda sürdürölemez nitelikte ortaya çıkan cari açıklar makro ekonomik istikrardan gittikçe daha fazla uzaklaşma anlamına gelmektedir. Bu nedenle Türkiye ekonomisi özelinde kaygı veren şey ülke ekonomisinin kriz yılları dışında her yıl cari açık vermesi ve rekor kırarak artan bir dış borç stokudur. Bununla birlikte Türkiye'nin dış finansman kaynaklarıyla cari açığı ne kadar süre daha sürdürebileceği de tartışma konusudur. Ancak, bir ekonominin içinde bulunduğu küresel ve yerel koşullar dikkate alınmaksızın, cari açık sorununa değinmenin doğru bir yaklaşım olmayacağı da açıktır. Dolayısıyla cari açığın çözümü ve uygulanacak ekonomi politikalarının belirlenebilmesi için son yıllarda Dünya'da ve Türkiye'de cari dengesizlikleri ortaya çıkaran temel nedenler bu bölümde ayrıntılı incelemeye tabi tutulmaktadır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan kronik cari açığı önlemek amacıyla uygulanan politikaların belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Cari dengenin bir ekonominin performansını belirlediği ve cari açığın krizleri tetikleyen unsurlardan biri olduğu düşünüldüğünde, açığın kontrol edilebilmesi için temel dinamiklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Dördüncü bölümde Türkiye’de cari açığı etkileyen faktörler analiz edilmektedir. Bölüm ulusal ve uluslararası literatürü içermektedir. Bu bölümde Türkiye’de cari açığı belirlediği düşünülen değişkenler literatür çerçevesinde, ülkemizin yapısal ve tarihsel analizi ile belirlenmektedir. Daha sonra değişkenler arası ilişkiler istatistiki yöntemlerle analiz edilmektedir. Sonuç olarak 2001 sonrası yıllarda ortaya çıkan cari açık yapısal bir sorundur. Bu dönem ülkemiz ekonomisi sürekli açık vermiş ve bu açık kritik eşğin üzerinde seyretmiştir. Bir yapısal sorunun analizi yapısal ve tarihsel analiz ile tespit edilebilir. Bu çalışma 2001 sonrası dönemde Türkiye’de ortaya çıkan cari açık sorunu yapısal bir sorun olarak tanımlamaktadır. Bu doğrultuda 2001 yılı sonrası Türkiye’de Küresel ekonomide artan sermaye akımlarının etkisiyle;

- Üretimde ithalat bağımlılığı artmıştır.
- Ticarete konu olmayan sektörlerde yatırım artışı gözlenmiştir ve
- Artan tüketim harcamaları ile birlikte tasarruf oranları düşmüştür.

Tüm bu gelişmeler cari açığın kronikleşmesinde önemli rol oynamaktadır. Çalışmanın amacı Türkiye’nin tarihsel koşullarını ve üretim yapısını dikkate alarak hipotezler kurmak ve 2001 yılı sonrası ortaya çıkan cari açıkların belirleyicilerini analiz etmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölüm cari açığın makroekonomik rolünün anlaşılabilmesi için gerekli kavramsal ve kuramsal açıklamaları sunmaktadır. Cari işlemler hesabı ödemeler dengesi içinde yer alan ana hesaplardan biridir. Buradan hareketle öncelikle ödemeler dengesi değerlendirilmektedir. Daha sonra ödemeler dengesinde ortaya çıkan sorunlar kuramsal olarak incelenmektedir. Burada ele alınan kuramlar ödemeler dengesinde ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmaya yönelik politikalar içermekle birlikte, cari açığı belirleyen değişkenler üzerinde de durmaktadır. Bu değişkenler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde cari açığı belirleyen analizler için önemlidir. Bu anlamda kavramsal ve kuramsal değerlendirmeler ile çalışmanın zemini oluşturulmaktadır.

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Cari açığın belirleyicilerinin analizinde ödemeler dengesi ve cari işlemler hesabının tanımları, alt hesapları ve makroekonomik gelişmelerdeki rolü önem taşımaktadır. Bu kısımda ödemeler dengesi kavramı açıklanmaktadır. Bu tanımlama ile Türkiye’de cari açık ile ekonomik faktörler arasındaki ilişkinin kavramsal boyutu ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

1.1.1. Ödemeler Dengesi

Ödemeler dengesi, bir ülkede belirli bir dönemde yurt içindeki yerleşiklerle yurtdışındaki yerleşikler arasında karşılıklı mal, hizmet ve sermaye gibi ekonomik işlemlerin sistematik kayıtlarının tutulduğu istatistiksel bir rapordur.¹ Bu istatistiksel rapor hem ülkenin yabancı ülkelere elde ettiği gelirlerinin hem de yabancı ülkelere olan ödemelerinin izlenmesine olanak sağlamaktadır.² Ödemeler dengesine kaydedilen

¹ Mahfi Eğilmez ve Ercan Kumcu, **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 16. Baskı, 2011, s. 209.

² Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld ve Marc J. Melitz, **International Economics Theory and Policy**, Pearson Series in Economics, Ninth Edition, Boston, 2012, s. 306.

ekonomik hareketler, bir ülkeden yabancı ülkelere ve yabancılardan söz konusu ülkeye olmak üzere iki yönde gerçekleşmektedir. Ödemeler dengesi; cari işlemler hesabı, sermaye ve finans hesabı, resmi rezervler hesabı ve net hata ve noksan hesabı olmak üzere dört ana başlıktan oluşmaktadır.³

Ödemeler dengesinin en önemli hesaplarından biri cari işlemler hesabıdır. Net hata ve noksan hesabı dışarıda bırakıldığında cari işlemler hesabı, sermaye ve finans hareketleri dengesine mutlak değer cinsinden eşittir ve yurtdışı yerleşiklere karşı bir ülkedeki toplam yükümlülüklerdeki değişimi göstermektedir.⁴ Aşağıdaki Tablo 1’de ödemeler dengesi alt dengeleri gösterilmektedir.

Tablo 1. Ödemeler Dengesinin Alt Dengeleri

Ödemeler Dengesinin Alt Kalemleri	
Cari İşlemler Dengesi	(A)
+	
Sermaye Dengesi	(B)
=	
Resmi Rezerv Değişimleri	(C)

Kaynak: Eğilmez, M ve Kumcu, E. **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, Remzi Kitabevi, 16. Baskı, İstanbul, 2011, s. 211.

Tablo 1’e göre; bir ekonominin ödemeler dengesi tablosunda normal şartlarda yukarıdaki eşitlik her zaman geçerlidir. Bununla birlikte cari dengeni oluşturan ekonomik etkenlerle sermaye dengesini oluşturan etkenler aynı değildir. Örneğin, cari denge (A) fazla verdiğinde, ödenen dış borçlardan daha fazla borç alındığı takdirde sermaye dengesi (B) de fazla verebilmektedir. Bu durumda resmi rezervler (C) cari ve sermaye dengelerindeki fazlaların toplamı kadar artmaktadır.⁵ Burada yer alan hesaplardan cari işlemler hesabı ilerleyen kısımda ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir. Diğer hesaplar aşağıda kısaca açıklanmaktadır.

³ Jong-Eun Lee, “How Homogeneous are Balance of Payments Movements?”, **Applied Economics Letters**, Vol:17, No:6, 2010, p. 609.

⁴ Maurice Obstfeld ve Kenneth Rogoff, **Foundations of International Macroeconomics**, Cambridge: MIT Press, 1997, ss. 55.

⁵ Mahfi Eğilmez ve Ercan Kumcu, **a.g.e.**, s. 211.

Sermaye ve finans hesabı temel anlamda, bir ülkenin dış mali varlıkları ve yükümlülüklerindeki değişiklikleri kayıt altına almaktadır. Sermaye işlemlerinin uzun veya kısa vadeli olması sermaye ve finans hesabında dikkate alınmaktadır. Süresi bir yıldan fazla olan sermaye işlemleri uzun vadeli sermaye olarak kabul edilmektedir. Doğrudan sermaye yatırımları gibi fiziksel yatırımlar ile tahvil ve hisse senedi yatırımları gibi finansal yatırımlar ve bir yıldan fazla vadeli krediler uzun vadeli sermaye hesabı altında kaydedilmektedir. İhracat kredileri, banka mevduatları ve bono işlemleri gibi sermaye işlemleri ise vadesi bir yıldan az olduğu için kısa vadeli sermaye olarak kayıt altına alınmaktadır. Ayrıca kamunun ve özel sektörün kredileri ile yatırımları da sermaye ve finans hesabı içerisinde kayıt altına alınmaktadır.⁶ Sermaye hesabı dengesinin pozitif olması, net sermaye girişi olarak adlandırılmaktadır. Net sermaye girişi sermaye girişinin sermaye çıkışından fazla olduğunu ifade etmektedir. Sermaye hesabı dengesinin negatif olması ise, net sermaye girişi olarak nitelendirilmektedir. Bu durum sermaye çıkışının sermaye girişinden fazla olduğunu ifade etmektedir.⁷

Resmi rezervler, ödemeler dengesi cari ve sermaye hesaplarında ortaya çıkan dengesizlikleri gidermek amacıyla Merkez Bankasının döviz piyasasında yaptığı işlemleri ve rezervlerini yansıtmaktadır. Merkez Bankası döviz piyasasında yaşanan istikrarsızlıkları önlemek amacıyla piyasadan döviz almakta veya piyasaya döviz satmaktadır. Rezervlerdeki artış (-) işaretle sermaye girişi olarak alacak kaydedilmekte iken rezervlerdeki azalma ise (+) işaretle sermaye çıkışı olarak borç kaydedilmektedir.⁸

Net hata noksan hesabı; cari denge, sermaye ve finans dengesi ve resmi rezervler toplamının sıfır olmaması durumunda denkleştirici bir hesaptır. Net hata ve noksana yol açan belli başlı sebepler; gümrük kayıtlarından kaynaklanan hatalar, ankete dayalı turizm gelir kayıtlarından kaynaklanan hatalar, kayıt altına alınamayan ülkeye kaçak yollardan giren ve izah edilemeyen döviz arz fazlası olarak sıralanabilir. Bu durumda cari işlemler ve sermaye hesaplarının bakiye toplamı ile rezerv değişmesi toplamının bakiyesi artı ise,

⁶ Ömer Faruk Çolak, **İktisadın İlkeleri**, Ankara, Alkım Yayınevi, 1996, ss. 656-657.

⁷ Erdal M. Ünsal, **Uluslararası İktisat Teori Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadı**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2005, s. 443.

⁸ Nazım Öztürk, **Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2012, ss.149-151

net hata ve noksan hesabına eksi işaretlerle; bakiyesi eksi ise bu hesaba artı işaretlerle kaydedilerek bakiye sıfırlanmaktadır.⁹

Ödemeler dengesinde ayrıntılı olarak sunulan kayıtlar ülkenin uluslararası pozisyonu hakkında bilgi vermekle birlikte, para ve maliye politikaları uygulamaları açısından da yol gösterici olmaktadır. Uygulanan ekonomi politikalarının bir sonucu olarak düşünüldüğünde, ödemeler dengesi hükümetlerin performanslarının bir göstergesi olarak da değerlendirilmektedir.¹⁰

1.1.2. Cari İşlemler Hesabı

Cari işlemler hesabı; yurt dışı yerleşikler ile gerçekleştirilen ticaret, turizm, müteahhitlik, işçi dövizleri, faiz ödemeleri ve kar transferleri kalemlerini içermektedir. Özetle, üretim faktörlerinin döviz gelir ve giderleri ile reel sektör mal dengesini yansıtmaktadır.¹¹ Cari işlemler hesabının önemi, bir ekonominin makroekonomik performansının göstergelerinden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Cari hesaptaki gelişmeler karar alma süreçlerini önemli ölçüde etkilemektedir.¹² Ayrıca cari işlemler hesabındaki gelişmelerin, özellikle döviz ve borç krizleri öncesi bir sinyal olarak değerlendirilmesi, ekonomik karar alma süreçleri içindeki önemi daha fazla ön plana çıkmaktadır.¹³ Cari işlemler hesabı dört alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar, cari işlemler hesabının en önemli kalemini oluşturan dış ticaret dengesi, görünmeyen ticaret olarak nitelendirilen hizmetler dengesi, gelir ve ödeme tutarlarını içeren gelirler dengesi ve girişler karşılığında kaynak transferleri içermeyen cari transferlerdir.

1.1.2.1. Dış Ticaret Dengesi

⁹ Uğur Çıplak, **Ödemeler Dengesinde Net Hata ve Noksan Kalemi Üzerine Bir Değerlendirme**, Ankara, TCMB Yayınları, 2005, ss.1-2

¹⁰ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat**, 20. Baskı, No:29, İstanbul, Güzem Can Yayınları, , 2015, ss. 337-338.

¹¹ Erinç Yeldan, “Türkiye Ekonomisinde Dış Açık Sorunu ve Yapısal Nedenleri”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner), Ankara, Elif Yayınevi, s. 35.

¹² İsmail Aydoğuş ve Harun Öztürkler, **Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006,s.17

¹³ Paolo Zanghieri, “Current Account Dynamics in New EU Members Sustainability and Policy Issues”, **CEPII Working Paper**, No:7, s. 9.

Dış ticaret dengesi, mal ticareti bakiyesini göstermektedir. Mal ihracatı ve ithalatı, limanlarda gemilere mal satışını (yakıt, gıda vs.) ve parasal olmayan (ticari) altın ticaretini kapsamaktadır. Genel olarak cari işlemler hesabı içerisinde en önemli kalem olarak nitelendirilen dış ticaret dengesi ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle birlikte cari dengenin en önemli kısmını oluşturmaktadır ve görünür ticaret olarak nitelendirilmektedir.¹⁴

Mal ihracatının (+), mal ithalatının ise (-) işaretle ifade edildiği mal ticaretinin toplamına dış ticaret dengesi denir. Dış ticaret dengesinin pozitif olması, ilgili ülkenin ihracatının ithalatından fazla olduğunu, aksi durumda negatif olması ise ithalatının ihracatından fazla olduğunu ifade eder. Özetle, ülkenin ihracatı ile ithalatı arasındaki fark dış ticaret dengesini göstermektedir. Bir ülkeye tüketim ve yatırım amacıyla ithal edilen mallar başka ülkelerde üretilip tüketilmemiş mallar olması nedeniyle başka toplumların tasarruflarıdır. Benzer şekilde, bir ülkenin ihracatı da söz konusu ülkenin tasarrufu olarak nitelendirilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla dış ticaret dengesi ile tasarruflar arasında bir ilişkinin varlığından söz edilebilmektedir. Aşağıda (1) numaralı ve (2) numaralı hasıla ve harcama denklemleri aracılığıyla bir ülkede kullanılan tasarrufun kaynakları ve kullanım alanları olan (3) numaralı denkleme ulaşılabilir.¹⁶

$$Y = C + I + G^C + G^I + X - M \quad (1)$$

$$Y = C + S + T \quad (2)$$

$$S + (T - G^C) + M = I + G^I + X \quad (3)$$

Birinci denklemde; Y hasılayı, C tüketim harcamalarını, I yatırım harcamalarını, G^C kamu kesimi tüketim harcamalarını, G^I kamu kesimi yatırım harcamalarını, M ithalatını ve X ihracatını ifade etmektedir. İkinci denklemde ise; S tasarrufları, T kamu kesimi gelirlerini simgelemektedir. Üçüncü denklemin sol tarafı özel kesimin tasarrufu (S) ile kamu kesiminin ($T - G^C$) ve dış alem tasarrufunun (M) toplamını vermektedir. Sağ tarafı ise tüm bu tasarrufların kullanım yerleri olan özel yatırım (I), kamu kesimi yatırımı (G^I) ve ihracat (X) toplamından ibarettir.

¹⁴ Halil Seyidoğlu, **a.g.e**, 2015, s. 309.

¹⁵ Erdal M. Ünsal, **a.g.e**, 2005, s. 439.

¹⁶ Cem Somel, **Makro İktisada Giriş**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 50.

Tasarruf kaynak ve kullanım denklemini (3) özel kesimin tasarruf dengesi, kamu kesiminin tasarruf dengesi ve ülkenin dış ticaret dengesi arasındaki ilişki bağlamında düzenlediğimizde, (4) numaralı denkleme ulaşırız.¹⁷

$$(S - I) + (T - G^C - G^I) = (X - M) \quad (4)$$

(4) numaralı denklemde ye alan özel kesim, kamu kesimi ve dış ticaret tasarruf dengesinin karşılıklı etkileşimini ise aşağıdaki Tablo 2. aracılığıyla yorumlamak mümkündür.

Tablo 2. Makro Ekonomik Tasarruf Kullanımı İhtimalleri

	S-I	T-G ^C -G ^I	X-M
A	+	+	+
B	-	-	-
C	+	-	-
D	+	-	+
E	-	+	-
F	-	+	+

Kaynak: Cem Somel, **Makro iktisada Giriş**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 50

Tablo 2' ye göre A, B, C, D, E ve F bir ülkede altı farklı dönemde ortaya çıkan makroekonomik görünüşleri göstermektedir. A döneminde özel kesim tasarruf fazlası bulunmaktadır. Bu dönemde kamu kesimi, kamu harcamalarından daha fazla gelir elde ederek tasarruf fazlası vermektedir ve söz konusu tasarruf fazlası dış ticaret fazlası vererek başka toplumlara aktarılmaktadır. B döneminde hem özel kesimde hem de kamu kesiminde tasarruf açığı vardır. Bu dönemde toplum tüketimini ve yatırımlarını başka toplumların tasarrufları ile karşılamaktadır. C döneminde özel kesimde tasarruf fazlası görülmektedir. Kamu kesiminde ise tasarruf açığı vardır. Bu dönemde özel kesim tasarruf fazlası kamu kesimi tasarruf açığını karşılayamamaktadır ve dış ticaret açığı ile başka toplumlardan sağlanan kaynak ile tasarruf açığı kapatılmaktadır. D döneminde benzer durumda bu kez özel tasarruflar kamu kesimi tasarruf açığını karşılamaktadır ve tasarruf fazlası dış ticaret kanalı ile başka toplumlara aktarılmaktadır. E ve F dönemlerinde de

¹⁷ Benzer bir çalışma için bkz. Peter B. Kenen, "Incomes and The Current Account" **The International Economy**, Fourth Edition, Cambridge ,Cambridge University Press, 2000 pp.301-322.

benzer şekilde bu kez kamu kesimi tasarruf fazlası ile özel kesim tasarruf açıkları arasındaki fark dış ticaret aracılığıyla dengelenmektedir.¹⁸

1.1.2.2. Hizmetler Dengesi

İthalat ve ihracat cari işlemler hesabı içerisinde iki türe ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi yukarıda açıklanan mal ihracatı ve ithalatı iken ikincisi fiziki mal ticaretinin dışında kalan hizmet ihracatı ve ithalatıdır.¹⁹ Görünmeyen ticaret olarak da nitelendirilen hizmetler dengesi, turizm, taşımacılık, haberleşme, inşaat, sigortacılık, eğitim, finansal hizmetler ve lisans kullanımından kaynaklanan gelirleri ve ödemeleri kapsamaktadır.²⁰

1.1.2.3. Gelirler Dengesi

Gelirler dengesi, ücret ödemeleri, doğrudan yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlardan elde edilen gelir ve gider tutarlarını kapsamaktadır. Söz konusu hesaplardan doğrudan yatırımlar; yurtdışında yapılan doğrudan yatırımlardan sağlanan karlar, yurtiçinde yapılan yabancı doğrudan yatırımlar nedeniyle yurtdışına yapılan kar transferleri ve sermayeye katılan karlardan oluşmaktadır. Portföy yatırımları; hisse senetlerinden elde edilen karlar, tahvil ve benzeri borç kâğıtları ile ilgili faiz gelir ve giderlerini içermektedir. Diğer yatırımlar ise; diğer borçlanma ile ilgili faiz gelir ve giderlerini kapsamaktadır. Burada dikkat çeken nokta, dış borçların faiz ödemeleri ödemeler dengesinde sermaye ve finans hesabında değil cari işlemlerin gelirler dengesi kaleminde gösterilmektedir. Çünkü faiz bir gelir unsuru olup, sermaye unsuru değildir. Ayrıca faiz borcun cari masrafıdır. Bu nedenle faiz ödemesi borç miktarını azaltmamaktadır. Dolayısıyla borç taksitleri sermaye hareketleri başlığı altında yer alırken, faiz ödemeleri cari işlemler hesabı içerisinde yer almaktadır.²¹

1.1.2.4. Cari Transferler

Cari transferler, kaynak transferi yapılmadan ekonomiye mal, hizmet ya da para giriş işlemlerini içermektedir. Resmi transferler ve işçi gelirleri bu kapsamda

¹⁸ Cem Somel, **a.g.e**, 2014, s. 52.

¹⁹ Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld and Marc J. Melitz, **a.g.e**, 2012, s. 310.

²⁰ Cem Somel, **a.g.e**, 2014, s. 190.

²¹ Nazım Öztürk, **Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama**, Bursa, Ekin Yayınevi 2012, ss. 149-151.

değerlendirilmektedir. İşçi gelirleri, yurtdışında çalışan işçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizlerden oluşmaktadır. Resmi transferler ise uluslararası hibeler, elçilik ve konsoloslukların yaptıkları işlemler nedeniyle elde ettikleri gelirleri içermektedir. Ayrıca hükümetler ya da özel kuruluşların hibe şeklindeki parasal ve ayni yardımları ile ticaret dışı alanlarda faaliyet gösteren kuruluşlara ödenen aidatlar da cari transferler hesabına kaydedilen işlemlere örnek olarak gösterilmektedir.²²

1.2. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.2.1. Cari Denge Teorik Yaklaşımlar

Cari işlemler hesabında ortaya çıkan açık ya da fazla kısa vadede sermaye hareketleriyle dengelense de, sonunda merkez bankası rezervleri, para arzı ve faiz oranı bu dengelenme sürecinden etkilenmektedir. Aşağıda para arzı, faizler ve cari denge arasındaki bu çok yönlü ilişkiler belli başlı teorik yaklaşımlar yardımıyla ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Bu yaklaşımlar, belirli kur rejimleri uygulamaları altında ortaya atılmışlar ve ortaya çıktıkları dönemlerin sorunlarına ağırlık vermişlerdir.²³

Bu yaklaşımlar ekonomide ortaya çıkan dış açık ya da fazlaların yurtiçi politikalardan kaynaklandığını ifade etmektedirler ve bu sorunu ortadan kaldırmak için para ve maliye politikalarının birlikte kullanılmasını önermektedirler. Ayrıca bu yaklaşımların her biri kendi içinde bazı teorik zayıflıklar da içermektedir.

1.2.1.1. Miktar Teorisi ve Otomatik Altın Standardı

Merkantilistlerin ülkeler arası mal mübadelesinde bir tarafın kazancını diğer tarafın kaybı saymasına karşın, Klasiklerin serbest ticaret ile mal mübadelesinin iki taraf için faydalı olacağı iddiası; birincisinin dış ticaret fazlasını servetin kaynağı olarak görmesi, ikincisinin ise söz konusu fazlanın sürdürülebilir olmaması yaklaşımına dayanmaktadır. Bu anlamda merkantilistler dış fazlanın sağlanabilmesi için devletin koruma politikaları uygulamasını desteklerken, Klasikler dengenin kendiliğinden

²² Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi, Teori ve Politika**, 7. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 2003 ss. 447-449.

²³ M. Merih Paya, **Para Teorisi ve Para Politikası**, 2. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 132.

sağlandığı tezini savunmaktadırlar. Mahreçler kanununu dış ticarete uyarlayan klasiklere göre, ihracat ve ithalat uzun dönemde dengeye ulaşmaktadır.²⁴ Bir başka deyişle, dış ticaret açıkları herhangi bir müdahale gerekmeksizin ülkedeki para miktarına yansımaktadır ve denge kendiliğinden otomatik olarak kurulmaktadır. Altın para standardının uygulandığı dönemlerde, fiyat hareketleri, dış açıkları otomatik olarak dengeleyen bir işlev görmektedir.²⁵

1929 Bunalımına kadar geniş bir uygulama alanı bulan Otomatik Altın Standardı yaklaşımı bir taraftan kur istikrarını gözetirken, diğer taraftan da döviz piyasasında oluşabilecek dengesizlikleri kendiliğinden gideren bir sistemdir.²⁶ Klasik miktar teorisine dayanan yaklaşıma göre, cari açık veya fazla ile karşılaşan bir ülkede para arzındaki değişim aynı yönde ve aynı oranda fiyatlar genel düzeyini etkilemektedir. Ülkeye altın girişi ile cari fazla oluşmakta ve para arzı artmaktadır. Artan para arzı, fiyatlar genel düzeyinin yükselmesine, yurt içinde üretilen malların görece olarak pahalı hale gelmesine ve yurt dışından ithal edilen malların görece olarak ucuzlamasına neden olmaktadır. Sonuç olarak ithalat artmakta ve ülkeden altın çıkışı gerçekleşerek cari denge yeniden oluşmaktadır. Ülkeden altın çıkışı ile cari açık olduğu durumda ise para arzı düşmektedir. Düşen para arzı, fiyatlar genel düzeyinin düşmesine yurtiçinde üretilen malların görece olarak ucuzlamasına ve yurtdışında üretilen malların görece olarak pahalılaşmasına neden olmaktadır. Bu durumda da ihracat artmakta ve ülkeye altın girişi ile cari denge oluşmaktadır. Altın giriş ve çıkışı dış açıkları gidermekle birlikte, altın stoklarının dünya ekonomilerine dengeli bir biçimde dağılmasını da sağlamaktadır.²⁷

1.2.1.2. Esneklikler Yaklaşımı

Esneklikler yaklaşımı, ilk olarak Bickerdike (1920), Robinson (1947) ve Metzler (1948)'in daha sonra Marshall (1923) ve Lerner (1944)'in yaptıkları çalışmalara dayanmaktadır. Bu yaklaşımın varsayımları, devalüasyonun ticaret bilançosundaki etkilerinin yanında ihracat ve ithalatın piyasalardaki arz ve talep koşulları ile ilgilidir.²⁸

²⁴ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 12. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2006, ss. 109-111.

²⁵ Nazım Öztürk, **a.g.e.**, s. 160.

²⁶ M. Merih Paya, **a.g.e.**, 1998, s. 24.

²⁷ Nazım Öztürk, **a.g.e.**, ss. 160-161.

²⁸ Selçuk Koç, **Yükselen Ekonomiler ve Cari Denge Analizi**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2011, s. 49-50.

Sabit kur rejimi uygulamalarında sabit olan kurlara göre yurtiçi enflasyon oranının daha fazla artış göstermesi, ülkenin cari açık vermesine neden olmaktadır. Ülkenin ihraç ettiği mal ve hizmetlerin yabancı para cinsinden pahalılaşması ihracatı azaltırken, yabancı mal ve hizmetlerin ulusal para cinsinden ucuzlaması ithalatı arttırmaktadır. Sonuç olarak dış ticaret açığı artmaktadır ve açık devalüasyon ile giderilmektedir. Tersine dış ticaret fazlası veren ülkelerde dış fazla revalüasyon ile ortadan kalmaktadır. Devalüasyon ve revalüasyon sabit kur rejimlerinde, hükümet kararı ile döviz kurlarında yapılan ayarlamaları ifade etmektedir. Bu ayarlamalar geçmişte uygulanan ve sabit kurlara dayalı bir uluslararası para sistemi olan Breton Woods sisteminin araçlarıdır.²⁹

Esneklikler yaklaşımına göre, cari denge, (1) numaralı denklemde ifade edildiği gibi, ihracat ile ithalat arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır.

$$CA = X - M \quad (1)$$

İhracat ve ithalat ise sırasıyla (2) ve (3) numaralı denklemlerle ifade edilmektedir.

$$Q_x = f(Y^*, eP^*/P) \quad (2)$$

$$Q_m = g(Y, eP^*/P) \quad (3)$$

(2) numaralı denklemde Q_x ihracat miktarını, Y^* yabancı ülke gelir düzeyini, e nominal döviz kurunu, P^* yabancı ülke genel fiyat düzeyini, P yurtiçi genel fiyat düzeyini, (eP^*/P) reel döviz kurunu (R) ifade etmektedir. Burada kısmi türevler $f_1 > 0$ ve $f_2 > 0$ 'dır. Yani yabancı ülke milli gelirindeki ve reel döviz kurundaki artışlar ihracatı arttırmaktadır. (3) numaralı denklemde ise, Q_m ithalat miktarını ve Y ulusal milli geliri ifade etmektedir. Burada kısmi türevler $g_1 > 0$ ve $g_2 < 0$ 'dır. Yani ulusal milli gelirdeki bir artış ithalat miktarını arttırırken, reel döviz kurundaki bir artış ithalatı azaltmaktadır.³⁰

Esneklikler yaklaşımı ülkede tüm malların ticarete konu olduğu, yurtiçi ve yurtdışı gelir düzeylerinin sabit olduğu, ithal ve ihraç malların arz esnekliklerinin sonsuz olduğu varsayımları altında dış ticaret dengesi üzerine odaklanmaktadır ve göreceli uluslararası fiyatların cari dengeyi belirleyen en temel açıklayıcı değişken olduğunu ifade

²⁹ Halil Seyidoğlu, **a.g.e.**, 2015, s.493.

³⁰ İsmail Aydoğuş ve Harun Öztürkler, **Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006, ss. 34-35.

etmektedir.³¹ Yaklaşım devalüasyonun bir ülkenin dış ticaret dengesini düzeltici etkisi olduğunu ileri sürmektedir. Marshall-Lerner koşulunun³² geçerli olduğu şartlar altında devalüasyonun ithalatı göreceli olarak daha pahalılaştırarak azaltması ve ihracatı göreceli olarak ucuzlatarak arttırması beklenmektedir.³³ Ülkede ithal mallara olan talebin negatif eğimli olduğu düşünüldüğünde, devalüasyonun döviz giderlerini azaltıcı etkisine hemen hemen kesin gözüyle bakılabilir. Buna karşın, devalüasyonun ihracat gelirlerini arttıracak beklentisi böylesi bir kesinlik içermemektedir. Çünkü devalüasyon ihracat gelirleri üzerinde iki etki meydana getirmektedir.³⁴ Bunlar, fiyat etkisi ve miktar etkisi olarak tanımlanmaktadır. Fiyat etkisi ile devalüasyon, ihraç ürünlerinin göreceli fiyatlarını düşürerek gelir kaybı yaratmaktadır. Aynı zamanda ucuzlayan mallara olan yabancı talebindeki artış ile ortaya gelir yaratıcı bir etki de çıkarmaktadır. Bu durumda, ihracat gelirlerinin net olarak artıp artmayacağı, söz konusu iki etkinin sonuçlarına bağlıdır. Sonuçta hangi etkinin ihracat gelirlerini daha çok etkileyeceği ihraç malların dış talep esnekliğine bağlı olarak belirlenmektedir. Eğer dış talep esnekliği 1’den büyükse ihracat gelirleri artacak, 1’den küçükse azalacaktır. Eğer 1’e eşitse, ihracat gelirlerinde herhangi bir değişiklik olmayacaktır.³⁵ Bununla birlikte arz esnekliğinin sonsuz olduğu varsayımı terkedildiğinde, arz esnekliği yüksek ihraç mallarına sahip olan ülkede devalüasyon söz konusu ülkeye avantaj sağlayacaktır. Çünkü devalüasyon ile ihraç mallarının göreceli fiyatları ucuzladığında, yabancıların yerli mallara olan talebi artarken arz yeteri kadar artırılamadığı takdirde avantaj ortadan kalkacaktır.³⁶ Ayrıca esneklikler yaklaşımına göre, ekonomik karar birimlerinin kur artışlarının meydana getirdiği yeni koşullara uyumu zamanla değişiklik göstermektedir. Yapılan çalışmalara göre fiyat değişimlerinin doğuracağı nihai etkilerin yarısı ilk yılda gerçekleşmektedir ve J-eğrisi etkisine yol açmaktadır. J eğrisi etkisine göre devalüasyondan kaynaklanan kur artışlarından sonra dış ticaret dengesi önce daha da bozulmakta, ondan sonra düzelmeye başlamaktadır. Dış

³¹Khim-Sen Liew , Kian-Ping Lim and Huzaimi Hussain, “Exchange Rate and Trade Balance Relationship: The Experience of ASEAN Countries” **Econ WPA, International Trade**, No: 307003, 2003, p. 2.

³² Arz esnekliklerinin sonsuz olması varsayımı altında, bu koşul ithal mallarının yurtiçi talep esnekliği (em) ile ihraç malları dış talep esnekliği (ex) mutlak değer toplamının 1’den büyük olması ($|em|+|ex|>1$) şeklinde ifade edilmektedir.

³³ Samson O. Adedeji, Jagdish Handa and A. Bilson Darku, **The Balance of Payments Analysis of Developing Economies: Evidence from Nigeria and Ghana**, Aldershot Hants England, Ashgate Publishing, 2005, pp. 35-40.

³⁴ Kutluğhan Savaş Ökte, “Ödemeler Dengesine Parasal Yaklaşım: Bir İnceleme”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, S.10 C.35, 2011, s. 223.

³⁵ Halil Seyidoğlu, **a.g.e**, 2015, s.493.

³⁶ Erdem C. Hepaktan, “Türkiye’nin Marshall-Lerner Koşuluna İlişkin Parçalı Eşbütünleşme Analizi”, **Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, S.16 C.1, s. 40.

ticaret dengesinde iyileşme etkilerinin ne kadar zaman alacağı ülkeden ülkeye değişmektedir.³⁷

Esneklikler yaklaşımına yöneltilen eleştirilerin en önemlilerinden bir tanesi yaklaşımın kısmi olup, sadece dış ticaret dengesi üzerine kurulu olmasıdır.³⁸ Bir diğer eleştiri ise, yaklaşımın önermelerinde devalüasyonun sadece gelir etkisi açıklanırken fiyat etkisi göz önüne alınmamaktadır.³⁹ Devalüasyon yapılan ülkeden sonradan ortaya çıkması muhtemel fiyat artışlarının kontrol edilmesi gerekmektedir. Fakat bu durum genellikle gerçekleştirilememekte ve öncelikle ithal mallarda ortaya çıkan fiyat artışı ile cari denge sorunu derinleşmektedir.⁴⁰

1.2.1.3. Toplam Harcama Yaklaşımı

Toplam harcama yaklaşımı, devalüasyonun ihracat ve ithalat üzerinde etkilerini inceleyen esneklikler yaklaşımının aksine, harcamalar üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Bilindiği üzere devalüasyonun harcamalar üzerinde kısıtlayıcı ve değiştirici iki farklı etkisi bulunmaktadır. Söz konusu iki etkinin cari dengeyi düzeltici yönü bulunmaktadır.⁴¹

Toplam harcama yaklaşımı cari dengenin fiyat hareketleri ile değil, gelir değişimleri ile sağlandığını ileri sürmektedir. Buna göre, döviz kurlarındaki değişimler ile cari açığı gidermek tek başına yeterli değildir. Çünkü döviz kurundaki değişim sadece ticarete konu olan ve olmayan malların görelî fiyatlarını etkilememekte aynı zamanda toplam gelir ve harcamaları da etkilemektedir.⁴² Aynı zamanda toplam harcama ile esneklikler yaklaşımları arasındaki temel fark toplam harcamalar yaklaşımında ekonominin eksik istihdamda olabileceği varsayımından kaynaklanmaktadır. Eğer ekonomi eksik istihdam konumunda ise, devalüasyonun gelir üzerindeki etkisi pozitif olmaktadır. Bir başka deyişle, eksik istihdam durumunda net ihracattaki artış üretim

³⁷ Halil Seyidoğlu, **a.g.e.**, İstanbul, 2015, s. 490.

³⁸ Jose M. Campa and Linda S. Goldberg, “Exchange Rates Pass-Through into Import Prices”, **The Review of Economics and Statistics**, 87 (4), 2005, p. 682.

³⁹ Samson O. Adedeji, vd., **a.g.e.**, 2005, p. 40.

⁴⁰ Serdar Altınok ve Murat Çetinkaya, “Devalüasyon ve Türkiye’de Devalüasyon Uygulamaları ve Sonuçları”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi**, S. 9, 2003, s. 47.

⁴¹ Samson O. Adedeji, vd., **a.g.e.**, 2005, p. 42.

⁴² Paul Krugman ve Lance Taylor, “Contractionary Effects of Devaluation”, **Journal of International Economics**, 8 (3), 1978, p. 445.

artışına neden olarak gelir düzeyini arttırmaktadır. Fakat tam istihdamda böyle bir etki ortaya çıkmamaktadır.⁴³ Cari dengesinin ne ölçüde düzeleceği konusu ise, yurt içi gelişmeyi uyaran dış ticaret çarpanı ile "sızıntı" rolünü oynayan marjinal ithalat eğilimi arasındaki ilişkiye bağlıdır.⁴⁴

Toplam harcama yaklaşımı, Keynesyen gelir belirleme modeli üzerinden cari dengeni şu şekilde modellemektedir. Burada bir ülkedeki toplam harcama (Y); özel nihai tüketim harcamaları (C), kamu harcamaları (G), yatırım harcamaları (I), ihracat (X) ve ithalat (M) bileşenlerinden oluşmaktadır.

$$Y = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

Yukarıdaki eşitlikte (C+I+G) toplam yurtiçi harcama (A) olarak tanımlanırsa denklem şu şekilde tekrar düzenlenmektedir.

$$Y = A + (X - M) \quad (2)$$

(2) eşitliği yeniden düzenlendiğinde, aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$(X - M) = Y - A \quad (3)$$

(3) eşitliğine göre, dış ticaret açığının azalması için ülkenin ya üretim düzeyini (Y) artırması ya da yurtiçindeki toplam harcama düzeyini (A) azaltması gerekmektedir. Ekonomi eksik istihdamda ise net ihracattaki artışa üretim de artışla eşlik etmektedir. Ancak bu koşul yurt içi harcamanın üretimdeki artış oranından daha küçük oranda artması durumunda gerçekleşmektedir. Tam istihdam koşulunda ise üretim daha fazla artırılmayacağından net ihracatı artırabilmek sadece yurt içi toplam harcamayı azaltmak yoluyla sağlanabilmektedir. Bir başka ifadeyle, tam istihdam durumunda ekonomide yurt içi harcamalar para ve maliye politikası aracılığıyla kısılarak kaynaklar serbest bırakılmalıdır. Böylece devalüasyon ile sağlanan göreceli fiyat avantajı, serbest kalan kaynakların ihracat sektörüne tahsis edilmesine ve harcamaların ithal mallardan yerli mallara kaydırılmasını sağlamaktadır. Toplam talebin kontrol altına alınamaması durumunda, devalüasyonla kazanılan fiyat avantajı yurt içi fiyatların tekrar yükselmesiyle

⁴³ Sidney S. Alexander, "The Effects of A Devaluation on a Trade Balance", **IMF Staff Papers**, 2, 1952, p.263

⁴⁴ Mark Eyskens, "Büyük Depresyonun İktisat Teorisine Etkisi", (Çev: İlban Onur), **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1, 1970, s.16, (Çevrimiçi) 11.09.2016. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/8562>

ortadan kaybolmaktadır ve ülke devalüasyonla kazandığı rekabet avantajını kaybetmektedir.⁴⁵

Cari açığı ülkenin toplam gelir ve harcamalarıyla ilişkilendiren bu yaklaşıma göre, tam istihdam koşullarında ithalatın ihracattan büyük olması durumunda (devalüasyonun yetersiz kalabileceği koşullarda) ülke döviz rezervlerini eriterek veya borçlanarak harcamaları ile gelirleri arasındaki farkı finanse etmek durumunda kalmaktadır. Ters durumda ise, yani ülkenin gelirlerinin harcamalarından büyük olması durumunda, döviz rezervleri artmaktadır.⁴⁶ Bu bağlamda cari denge ile tasarruf-yatırım dengesi özdeşleşmektedir. Bu alternatif bakış açısı, makroekonomik faktörlerin eninde sonunda uluslararası borçlanma veya borç verme kalıplarını belirlediğini de vurgulamaktadır.⁴⁷

Toplam harcama yaklaşımı esneklikler yaklaşımına benzer şekilde devalüasyonun sadece dış ticaret işlemleri üzerindeki etkilerini dikkate almakla, parasal etkilerini dikkate almamakla eleştirilmektedir. Yaklaşımın getirilen diğer önemli eleştirilerden biri, devalüasyonun sadece harcama ve gelir etkisi açıklanırken fiyat etkisine dair bir önermede bulunmamasıdır.⁴⁸ Ayrıca, toplam harcama yaklaşımı, marjinal harcama eğiliminin ve devalüasyonun ticaret hadleri üzerindeki etkilerinin farklı durumlarda farklı sonuçlar doğuracağı konusunda da eleştirilmektedir.⁴⁹

1.2.1.4. Mundell-Fleming Modeli

Buraya kadar incelenen yaklaşımlarda cari denge, dış ticaret dengesi çerçevesinde değerlendirilmekte, sermaye hareketleri dikkate alınmamaktadır. Mundell-Fleming yaklaşımında ise, toplam harcama yaklaşımına uluslararası sermaye hareketleri de dahil edilmektedir.⁵⁰ Bu yaklaşım Keynesyen yaklaşımların geliştirilmiş bir versiyonu olarak değerlendirilmektedir.⁵¹ 1960'lı yılların başında para ve maliye politikalarının açık

⁴⁵ S. Tolga Tiryaki, "Cari İşlemler Hesabına Çeşitli Yaklaşımlar, Sürdürülebilirlik ve Türkiye Örneği", **TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü Çalışma Tebliğleri**, No.8, 2002, s.4

⁴⁶ Nazım Öztürk, **a.g.e.**, 2012, s. 163.

⁴⁷ Maurice Obstfeld ve Kenneth Rogoff, "Intertemporal Approach to the Current Account", **NBER Working Paper**, No: 4893, 1994, ss. 4-6.

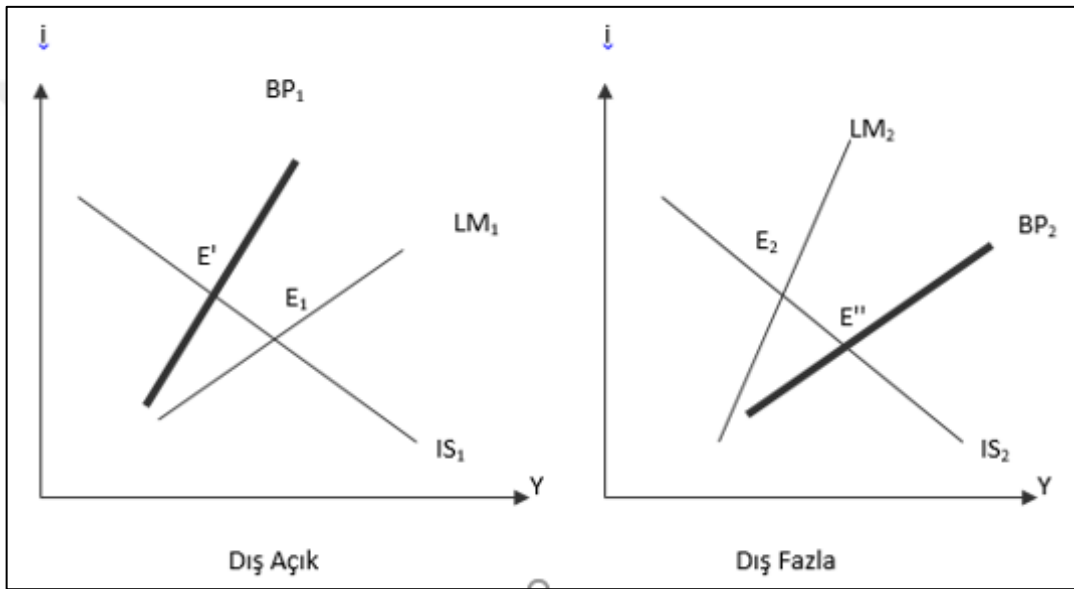
⁴⁸ Leonard Alan Winters, *International Economics*, Second Edition, Routledge, 1991, pp.293-294.

⁴⁹ Rüştü Yayar ve Yusuf Demir, "Türkiye'de Sürdürülebilir Cari Açık", **Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.7 C.1, 2014, s. 121.

⁵⁰ Rudiger Dornbusch, "Expectations and Exchange Rate Dynamics", **Journal of Political Economy**, Vol. 84 No. 6, 1976, p. 1170.

⁵¹ Zafer Tunca, *Makro İktisat*, 4.Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2005, ss.349-357.

ekonomiler üzerindeki etkilerini inceleyen Mundell (1962), kur ayarlamalarına ve dış ticaret kontrollerine gerek kalmaksızın iç ve dış dengenin para ve maliye politikaları aracılığıyla aynı anda sağlanabileceğini öne sürmektedir.⁵² Açık ekonomilerde iç ve dış dengenin birlikte sağlanması mal piyasası, para piyasası ve dış ticaret dengesi doğrularının tam istihdam düzeyinde kesişmelerini gerektirmektedir. Yaklaşımında bu üç doğrunun herhangi bir gelir düzeyinde kesişmesi ekonomiyi dengeye ulaştırmaktadır. Bununla birlikte mal piyasası (IS) ve para piyasası (LM) eğrilerinin kesiştiği, dış ticaret (BP) eğrisinin ise bu iki eğriyle kesişmediği durumda iç denge sağlanmakta fakat dış denge sağlanmamaktadır. Bu durum Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Mundell-Feleming Modeli

Kaynak: Rudiger Dornbush ve Stanley Fischer, **Macroeconomics**, McGraw-Hill, Sixth Edition, 1994, p. 166.

Şekil 1' e göre E1 ve E2 noktalarında iç denge sağlanmaktadır. E^I noktasında dış açık ve E^{II} noktasında ise dış fazla ortaya çıkmaktadır. Tam istihdam ve sermaye hareketlerinin serbest olduğu varsayımı altında, iç ve dış denge yurtiçi faiz oranının uluslararası faiz oranına eşitlendiğinde sağlanmaktadır. Yurtiçi faiz oranının uluslararası faiz oranından daha yüksek olduğu durumda döviz girişi artışı ulusal paranın değerlenmesine yol açmakta ve uluslararası rekabet gücü olumsuz etkilenmektedir. Bu durumda cari açık ortaya çıkmaktadır. Tersi durumda ise döviz çıkışı artışı ulusal paranın

⁵² Robert A. Mundell, "The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy under Fixed Exchange Rates", **IMF Staff Papers**, 9 (1), 1962, pp. 70-71.

değer kaybetmesine neden olmakta ve uluslararası rekabet gücü olumlu etkilenmektedir. Bu durumda da cari fazla oluşmaktadır. İç ve dış dengenin birlikte sağlandığı denge noktaları dışında ekonomide işsizlik-dış açık, enflasyon-dış açık, enflasyon-dış fazla ve işsizlik- dış fazla gibi çeşitli politika ikilemleri de ortaya çıkmaktadır.⁵³

E1 ve E2 noktalarında dış dengenin oluşabilmesi için dış açık ve fazlanın parasal etkilerinin sterilize edilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, dış dengesizliklerin parasal etkilerinin ters yönde açık piyasa işlemlerine girilerek önlenmesi ve böylece LM eğrisinde kaymaların ortaya çıkmasına izin verilmemesi gerekmektedir.⁵⁴ Bu nedenle modelde, bir politika aracının iki amacı etkilediği durumda, hangisinde daha etkili ise o hedefe yönelik olarak kullanılması önerilmektedir. Uygulanan politika aracının diğer amaç üzerinde doğuracağı bozucu etkiler ise politika aracının dozu iyi ayarlanarak giderilmektedir.⁵⁵ Bir örnek ile açıklamak gerekirse genişletici maliye politikası, ekonomide işlem amaçlı para talebini yükseltmektedir. Eğer para otoriteleri para arzını, artan para talebini karşılayacak ölçüde genişletirse faiz oranı sabit kalmaktadır. Böylece maliye politikası ile milli gelir artarken, faiz oranı değişmemektedir. Oysa para arzı kanalıyla faiz oranını etkilemek para politikasının önemli uygulamalarından biridir. Çünkü faiz oranı sadece yatırımlar ve milli gelir üzerinde değil, aynı zamanda uluslararası sermaye hareketleri üzerinde de etkilidir. Dolayısıyla faiz oranının sermaye hareketleri üzerinde etkisi düşünüldüğünde, dış dengeyi sağlamak için para politikası maliye politikasından daha etkindir.⁵⁶ Sonuç olarak, modelde enflasyon ve işsizlik gibi iç dengesizliklerin maliye politikası aracılığıyla, cari açık gibi dış dengesizliklerin ise para politikası aracılığıyla çözülmesi önerilmektedir. Aksi takdirde ekonomi dengeye yönelmek yerine, giderek denge durumundan uzaklaşmaktadır.⁵⁷

Mundell-Fleming modelline getirilen en önemli eleştiri sermaye hareketleri ile ilgili hiçbir sınırlamanın bulunmadığı varsayımı gelmektedir. Uygulamada sermaye

⁵³ Rudiger Dornbush ve Stanley Fischer, **Macroeconomics**, McGraw-Hill, Sixth Edition, 1994, p. 166.

⁵⁴ M. Kemal Değer ve Ö. Selçuk Emsen, “Türkiye Mundell-Fleming Modelinde Nerede Bulunabilir?” **Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi**, 13(1), 1999, s. 154.

⁵⁵ Robert A. Mundell, “The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy under Fixed Exchange Rates”, **IMF Staff Papers**, 9 (1), 1962, p. 72.

⁵⁶ Halil Seyidoğlu, **a.g.e.**, 2015, s.883.

⁵⁷ Fuat Lebe ve Yusuf Ekrem Akbaş, “İthal Ham Petrol Fiyatları ile Döviz Kurunun Cari Açık Üzerindeki Etkisi: Türkiye için Bir Araştırma”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 17 (2), 2015, s. 173.

hareketleri ile ilişkili bir dizi sınırlamanın olması, olayın niteliğinden çok boyutlarını değiştirmektedir.⁵⁸

1.2.1.5. Parasalci Yaklaşım

İkinci dünya savaşı sonrası ilk kez Japonya’da ortaya çıkan, yüksek büyüme ile dış fazlanın ortaya çıkması olgusu ödemeler dengesi sınırı (balance of payment ceiling) olarak nitelendirilmektedir. Bu olgu Keynesyen ödemeler dengesi yaklaşımlarına ilişkin tereddütlere neden olmuştur.⁵⁹ Komiya (1969) yaptığı çalışmada 1960’lı yıllarda hızla büyüyen Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde ödemeler dengesi sorunları ile karşılaşmadığını belirterek, ödemeler dengesi problemlerinin para talebi ile para arzı arasındaki dengesizlikler sonucu oluştuğunu vurgulamaktadır.⁶⁰ Bu vurgu reel faktörlerin dış denge üzerinde etkili olmadığı anlamına gelmemekle birlikte para talebi ve para arzı dengesinin ödemeler dengesi üzerinde önemli olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ Benzer şekilde, Johnson (1977)’e göre, parasal hedefleme gerçek para stokunun arzulan miktara uyarlanmasıdır. Uluslararası sermaye hareketleri de fiyat ve gelirlerle etkilenen reel akımların bir kalıntısı değil, gerçek para stokunun uyarlanması sonucu etkilenen reel akımların bir kalıntısıdır. Dolayısıyla, açık bir ekonomide ödemeler dengesi parasal bir olgudur ve bu nedenle de parasal kavramlarla açıklanması gerekmektedir.⁶²

Yaklaşımına göre, sabit kur rejiminde, dış açık ve fazla net dış varlıklar üzerine etki yaparak, parasal taban ve para arzında dalgalanmalara neden olmaktadır. Net dış varlıklardaki değişme (ΔNDV), net ihracat ($X-M$) ile net sermaye girişi toplamına (CM)⁶³ eşittir:

$$\Delta NDV = X + CM - M$$

⁵⁸ Rudiger Dornbush ve Stanley Fischer, **a.g.e.**, 1994, p. 177.

⁵⁹ Keynesyen görüşe göre, yüksek büyüme hızına sahip ülkelerde gelir artışları sonucu ithalat artışına bağlı dış ticaret açıkları gözlenmesi beklenmektedir.

⁶⁰ Ryutaro Komiya, “Economic Growth and the Balance of Payments: A Monetary Approach”, **Journal of Political Economy**, 77 (1), 1969, pp. 35-36.

⁶¹ M. Kutluğhan Savaş Ökte, “Ödemeler Dengesine Parasal Yaklaşım: Bir İnceleme”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, S.10 C.35, 2011, s. 226.

⁶² Harry, G., Johnson, “The Monetary Approach to Balance of Payments: A Non-Technical Guide”, **Journal of International Economics**, Vol.7, 1977, p. 259.

⁶³ Net sermaye girişi toplamı (CM), sermaye ithalatı ile sermaye ihracatı arasındaki farkı ifade etmektedir. Burada sermaye ithalatı döviz kazancı sağlarken sermaye ihracatı döviz kaybına neden olmaktadır.

Burada, mal ve hizmet ihracatı (X) ile sermaye ithalatı döviz kazancı sağlarken, mal ve hizmet ithalatı (M) ile sermaye ihracatı ise döviz kaybına neden olmaktadır. Kazanç kayıptan fazla ise net dış varlıklarda bir artış görülmektedir. Para arzını, net dış varlıklar ile net iç varlıklar toplamı olarak tanımlarsak, sabit kur rejiminde, ödemeler dengesindeki herhangi değişim net dış varlıklar kanalı ile para arzını etkilemektedir. Bu durum, dış açık rezervlerde altın ve döviz kaybına, net dış varlıkların azalmasına ve parasal tabanın daralmasına neden olmaktadır. Ters durumda ise ülkeye girecek olan net altın veya döviz girişi ile net dış varlıklar ve para arzı artmaktadır. Görüldüğü gibi bir ülkenin ödemeler dengesi ile para arzı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.⁶⁴ Bununla birlikte, dış açık ve fazla para arzı ile para talebi dengesinin bozulmasından etkilenmektedir. Örneğin para arzı para talebinden fazla olduğu durumda ödemeler dengesi reel para stoku kanalı ile iki şekilde etkilenmektedir;⁶⁵

(1) Ekonomik karar birimleri ellerinde tuttıkları ülke parası ile yabancı para satın alabilirler ve/veya,

(2) Fazla parayı mal ve hizmetlere harcayarak fiyat düzeyinin yükselmesine ve kişilerin ellerinde bulundurduğu reel para stokunun dengeye gelmesini sağlarlar. Söz konusu denge mekanizması şu şekilde işlemektedir; Para Stoku Fazlası → Mal ve Hizmet Talep Artışı → Fiyatlar Genel Düzeyi Artışı → İthalatın Artması, İhracat Düşüşü → Dış Açığın Büyümesi

Sonuç olarak, dış fazla para otoritesi tarafından karşılanamayan bir para talebi fazlasından kaynaklanırken, dış açık para arzının para talebinin üzerinde olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁶ Bu açık ve fazla ise döviz giriş ve çıkışları ile giderilmektedir. Ayrıca denge durumundan uzaklaşma geçicidir ve uzun dönemde otomatik düzeltme mekanizması ile denge sağlanmaktadır. Esnek kur rejiminde ise para arzı ödemeler dengesinden etkilenmemektedir. Denge döviz fiyatlarındaki değişimler aracılığıyla sağlanmaktadır.⁶⁷

⁶⁴ Nur Keyder, **Para, Teori, Politika, Uygulama**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2002, s.411

⁶⁵ Fuat Lebe ve Yusuf Ekrem Akbaş, “İthal Ham Petrol Fiyatları ile Döviz Kurunun Cari Açık Üzerindeki Etkisi: Türkiye için Bir Araştırma”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, S.17 C.2, 2015, ss. 173-174.

⁶⁶ Harry, G. Johnson, “The Monetary Approach to Balance of Payments: A Non-Technical Guide”, **Journal of International Economics**, Vol.7, 1977, pp. 251-268.

⁶⁷ M. Merih Paya, **a.g.e**, 1998

Parasalcı yaklaşım, iç ve dış denge durumundan uzaklaşmayı parasal bir olgu olarak vurgulasa da reel döviz kuru, dış ticaret hadleri gibi dış denge üzerinde belirleyici olmaları beklenen parasal olguların rolünü açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Ayrıca ödemeler dengesinin parasal bir değişmeye nasıl uyarlandığını açıklayan yaklaşım, dış dengeyi belirleyen mekanizmaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır.⁶⁸

1.2.1.6. Dönemler Arası Yaklaşım

İktisat literatüründe yoğun bir şekilde incelenen dış denge ve cari açık sorunu Obstfeld ve Rogoff tarafından 1994 yılında yayınlanan çalışmalar ile farklı bir boyut kazanmıştır.⁶⁹ Dönemler arası yaklaşım, cari dengede ortaya çıkan sorunların tüketimin dönemler arası dalgalanmalarını azaltmaya yönelik optimizasyon kararlarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Sach (1981) cari açığı yeni yatırım olanakları olması halinde olumsuz olarak nitelendirmemektedir.⁷⁰ Genel anlamda dönemler arası yaklaşım “bireyler neden tüketimlerini dönemler arası ikame eder?” sorusuna yanıt aramaktadır. Karar birimlerinin ortalama tüketim seviyelerinden sapmaları tercih etmedikleri varsayımı altında sahip oldukları varlıkları geçici gelir şoklarının tüketim etkisini en aza indirmek için kullandığı belirtilmektedir. Bir başka deyişle karar birimleri gelirleri yüksek olduğu dönemlerde tasarruf edip, zor günlerde tasarruflarını azaltarak gelir şoklarının tüketim etkisini en aza indirmektedirler.⁷¹ Ventura (2001)’e göre dönemler arası yaklaşımın mantığı, tasarruf ve yatırım oranları durağan olmadığı için her ülke uzun dönemde bütçe kısıdı ile cari dengeye yakınsamak zorundadır.⁷²

Razin (1993)’e göre, dönemler arası yaklaşım cari denge dinamiklerini hem pozitif hem de normatif olarak analiz etmektedir ve verimlilik, ticaret hadleri, devlet harcamaları, üretim ve yatırım gibi reel faktörlerin cari denge üzerindeki önemini

⁶⁸ Serdar Erkiş, “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri”, Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Uzmanlık Tezi**, 2006, ss. 20-21.

⁶⁹ Bülent Güloğlu, M. Serdar İspir, Dilek Seymen, Türkiye’de Cari Açıkların Sürdürülebilirliğini Etkileyen Temel Makro Ekonomik Göstergeler, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, (Ed: Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner), Ankara, Elif Yayınevi, 2010, s.136.

⁷⁰ Jeffery Sach, “The Current Account and Macroeconomic Adjustment in the 1970’s”, **Brooking Papers on Economic Activity**, Vol:12, No:1, 1981, pp. 201-202.

⁷¹Jaume Ventura, “Towards a Theory of Current Accounts”, **NBER Working Papers**, 2002, p. 21.

⁷²Jaume Ventura, “A Portfolio View of the U.S. Current Account Deficits”. **Brookings Papers on Economic Activity**, Vol.32, No.1, 2001, p. 241.

vurgulamaktadır.⁷³ Obstfeld ve Rogoff (1994) ise, cari dengeyi, optimal dinamik tasarruf ve yatırım kararlarının bir sonucu olarak görmektedir. Dolayısıyla üretim, verimlilik artışı, hükümet harcamaları, döviz kuru, fiyatlar genel düzeyi vb. değişkenlerde geleceğe dönük beklentiler cari denge üzerinde belirleyicidir ve cari denge geçici olduğu düşünülen verimlilik veya talep şoklarına karşı bir tampon rolü üstlenmektedir.⁷⁴ Dönemler arası yaklaşım, dış borç faiz ödemelerinin çoğunlukla ihmal edildiği Keynesyen yaklaşımlardan temelde ayrılmaktadır. Yaklaşım olası şokların kısa vadeli dinamik etkilerine odaklanmaktadır ve dış borçların sürdürülebilirliği, kur dengesi gibi birbiriyle etkileşim halinde olan politika konularını aynı çerçeve içerisinde birleştirmektedir.⁷⁵

Dönemler arası yaklaşım cari denge üzerinde ekonomik değişkenlerin ve/veya şokların etkilerini üç temel unsura dayandırmaktadır. Bunlar; kaynak, süreç ve zamanlamadır. Kaynağına göre şok global ve ülke bazlı olmak üzere iki türe ayrılmaktadır. Ülke bazlı şokların etkisinin global ölçekli şokların etkisine göre daha fazla olduğu ifade edilmektedir.⁷⁶ Bir diğer unsur şokun geçici veya sürekli olmasıdır. Verimlilik şoklarının geçici olduğu durumda yatırımlar önemli bir tepki vermemekte ve cari denge olumlu etkilenmektedir. Buna karşın, verimlilik şoklarının süreklilik arz etmesi durumunda toplam yatırım tasarrufa göre daha fazla artarak cari denge negatif etkilenmektedir.⁷⁷ Son olarak zamanlama unsuru Calderon vd. (2002)'e göre, ülke bazlı şoklar genelde geçici ve kısa dönemli dinamik etkileri içerirken, global şoklar da yapısal ve uzun dönemlidir şeklinde ifade edilmektedir.⁷⁸

Dönemler arası yaklaşımın, özellikle gelişmekte olan ülkeler için, büyüme sürecinde finansman gereksiniminin dış borçlar ile sağlanması gerektiği politika önerisi

⁷³ Assaf Razin, "The Dynamic-Optimizing Approach to the Current Account: Theory and Evidence", **NBER Working Paper**, No: 4334, 1993, p. 2.

⁷⁴ Maurice Obstfeld ve Kenneth Rogoff, "The Intertemporal Approach to the Current Account", **NBER Working Paper Series**, No: 4893, 1994, p. 4.

⁷⁵ Tolga S. Tiryaki, **a.g.e.**, 2002, s. 5-6.

⁷⁶ Assaf Razin, "Understanding Interdependence", **The Macroeconomics of the Open Economy**, (Ed. P.Kenen), Princeton University Press, New Jersey, 1995, p.177.

⁷⁷ Maurice Obstfeld ve Kenneth Rogoff, **a.g.e.**, 1994, p.4

⁷⁸ Cesar Calderon, Alberto Chong ve Norman Loayza, "Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries", **Contributions to Macroeconomics**, 2 (1), 2002, p.3.

dikkat çekicidir. Bununla birlikte, modelin pekçok değişken ile cari denge arasındaki dinamik ilişki analizine olanak sağlaması da önem arz etmektedir.⁷⁹

1.2.1.7. Eleştirel Yaklaşım

Genel anlamda, iktisat teorileri dış ticaret ve cari denge konularına kalkınma perspektifinden yaklaşmaktadır. Bu teorilere göre dış ticaret her bir ülke için fayda yaratmakta, büyüme sürecine ve refah artışına katkı sağlamaktadır. Özetle, dış ticaret; iş bölümü ve uzmanlaşma ile kaynakların etkin kullanımını sağlamakta, rekabeti arttırarak verimliliği arttırmakta, üretim artışıyla ölçek ekonomilerinden faydalanma imkânı sunmakta ve yeni teknolojilere ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, literatürde dış ticaretin kalkınma üzerinde olumsuz etkilerine değinen yaklaşımlar da bulunmaktadır.

Bunlardan ilki Singer (1950) ve Prebisch (1959), tarafından ortaya konan yaklaşımdır. Singer-Prebisch tezi olarak bilinen bu yaklaşım neoliberal politikaların gelişmekte olan ülkeler için kayba neden olduğuna dikkat çekmektedir. Yaklaşım geri kalmışlığı dünya ekonomisini çevre ve merkez ülkeler arasındaki ilişki temelinde gerekçelendirmektedir ve uzun dönemde dış ticaret hadlerinin tarımsal ürün ithal eden ülkeler lehine geliştiğini ileri sürmektedir.⁸⁰ Singer (1950), 1850-1950 döneminde, sanayi ürünleri fiyatlarına oranla hammadde ve tarımsal ürün fiyatlarının sürekli bir azalma eğiliminde olduğunu belirterek, belli bir miktar tarımsal ürün ihracatının, bu dönemin sonunda, dönem başında ithal ettiği ürün karşılığının ancak yüzde 60'ını satın alabildiğini ifade etmektedir.⁸¹ Prebisch (1959) ise, 1870-1938 dönemi İngiltere dış ticaret hadlerini kullanarak yaptığı çalışmada, dış ticaret hadlerinin İngiltere'de düzenli olarak arttığını ortaya koymaktadır. Çalışmaya göre, 1870 yılı baz yılı olarak belirlendiğinde, İngiltere'nin 1938 yılı için ticaret hadleri 170 olarak hesaplanmaktadır. Bu dönemde bu oranın gelişmekte olan ülkelerde ise devamlı azaldığını ifade edilmektedir.⁸²

⁷⁹ İsmail Aydoğuş ve Harun Öztürkler, **Türkiye'de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006, s. 44.

⁸⁰ Omar Sanchez, "The Rise and Fall of the Dependency Movement: Does It Inform Underdevelopment Today?", **E.I.A.L.**, Vol.14(2), 2003, p. 37

⁸¹ Hans W. Singer, The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries, **The American Economic Review**, Vol: 40, No: 2, 1950, pp. 473-74.

⁸² Raul Prebisch, International Trade and Payments in an Era of Coexistence/Commercial Policy in the Underdeveloped Countries, **The American Economic Review**, Vol: 49, No: 2, 1959, p. 262.

Prebisch (1973), az gelişmiş ülkelerde dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesini üç faktöre dayandırmaktadır. Bunlar, talebe ilişkin faktörler, arza ilişkin faktörler ve ekonominin esnekliğine ilişkin faktörlerdir. Talebe ilişkin faktörler; gelişmiş ülkelerde gelir düzeyi arttıkça az gelişmiş ülkelere özellikle gıda maddelerine olan talebin azalması, gelişmiş ülkelerin ihraç ettiği doğal hammaddelerin yerine yapaylarının geçmesi, gelişmiş ülkelerin tarımsal üretimlerini korumak için aldığı önlemlerdir. Arza ilişkin faktörler, teknolojik gelişmeler ile birlikte arzın artması ve az gelişmiş ülkelerde sendikal faaliyetlerin olmamasının az gelişmiş ülkelerde ihraç mallarının fiyatlarını aşağıya çekmesi şeklinde kendini gösterir. Yapısal esnekliklere ilişkin faktörler ise, az gelişmiş ülkelerde, ekonominin yapısal esnekliğinin çok düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Yapısal esneklik ihracat fiyatlarındaki düşme karşısında, kaynakların ihracat kesiminden yurtiçi kesimlere kolay bir biçimde aktarılıp aktarılamadığını ifade etmektedir. Eğer bir ekonominin yapısal esnekliği yüksek ise ihraç edilen ürünlerin fiyatlardaki düşüş önlenebilmektedir. Fakat, az gelişmiş ülkelerde yapısal esneklik çok katı olduğundan kayıplar da o derece büyük olmaktadır.⁸³

Öte yandan, Marksist emek değer teorisi temelinde uluslararası ticareti inceleyen Emanuel (1972), Amin (1972) ve Mandel (1973) uluslararası alanda eşitsiz mübadelenin yapısal olarak içkin olduğunu ifade etmekte ve bunun da uluslar arasında sömürünün başlıca mekanizması olduğunu belirtmektedirler.

Marx'a göre, kar haddinin azalma eğilimi yasası, kapitalist üretim tarzının en önemli yasasıdır.⁸⁴ Yasa kapitalizmin geçici niteliğine vurgu yapmaktadır. Bir başka deyişle, kar haddinin azalış eğilimi, belirli bir noktadan sonra çevrimsel bir bunalımın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Diğer yandan bunalım ise, sermayenin tahribi ve ücret düşüşleri ile yeni bir canlanma evresinin koşullarını oluşturmaktadır. Dış ticaret de kar haddinin düşme eğilimini engelleyen karşı etkilerden biridir. Dünya pazarının yüksek bir bütünleşme düzeyine ulaşması bir yandan kapitalist metropollerde hiç üretilmeyen ya da üretilmeleri büyük harcamalara mal olacak ham maddeleri öte yandan, işçi sınıfının geçim araçlarını ucuzlatmaktadır. Ayrıca dış ticaret, bazı makine ve teçhizat öğelerinin ucuzlaması aracılığıyla üretkenlik ve sermayenin devir hızı artışına neden olarak kar

⁸³ Raul Prebisch, Kalkınma için Yeni Bir Ticaret Politikasına Doğru, Çev. Erden Öney, Ankara, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayın No:344, Sevinç Matbaası, 1973, ss.13-18.

⁸⁴ Karl Marx, **Grundrisse**, Çev: Şevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1979, s.682

haddi azalma eğilimine karşı koymaktadır. Birbaşka deyişle, daha önceki bütün üretim tarzlarından benzeri görülmemiş teknolojik dinamizmi ile ayrılan kapitalizmde dış ticaret, artık değeri ve teknolojik alt üst oluşların sağladığı ekstra kar olanaklarının gerçekleşmesinde, kar haddinin azalma eğilimine karşı durulmasında can alıcı bir araçtır. Dış ticaret, kar haddini belirleyen değişkenler olan değişir sermaye, değişmez dolaşır sermaye ve değişmez sabit sermaye üzerinde etki ederek üretim faktörleri maliyetini aşağı çekmekte, kar haddini arttırmaktadır.⁸⁵ Dış ticaretin bu işlevlerini yerine getirmesini önleyen ya da geciktiren her türlü engelin kaldırılması sürecinde serbest ticaret sloganı önemli rol oynamaktadır.⁸⁶

1960'lı yıllar boyunca Marksist terimlerle formüle ettiği uluslararası ticareti, “eşitsiz mübadele” başlığı altında inceleyen Arghiri Emmanuel, hem az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki karşılaştırmalı maliyetler teorisine dayanan dış ticaret teorisini hem de az gelişmiş ülkelerin gelişme düzeyini, ticaret hadlerinin sürekli olarak kötüleşmesine ve sınai mallar ile hammaddelerin talep elastikiyetlerinin gelişme seyirlerinin farklılığına dayandıran Singer-Prebisch tezini kabul etmemektedir. Ona göre, karşılaştırmalı maliyetler teorisi yeteri kadar açıklayıcı değildir. Bu yetersizlik, üretim faktörlerinin uluslararası hareketsizliğinden kaynaklanmaktadır.⁸⁷ Dolayısıyla, karşılaştırmalı maliyetler teorisinin en önemli varsayımlarından birinin gerçekliği sorgulayan Emmanuel, kapitalist tarzda bütün ürünlerin uluslararası metalar olduğunu ve emek hareketsizken sermayenin akışkan olduğunu ifade etmektedir. Dahası değişilen ürünlerin özgül ürünler oldukları düşüncesinden hareketle, akışkan olmayan emeğe yapılan ödeme tarihsel koşullara göre bir ülkeden ötekine göre değişirken, sermayenin akışkanlığı dünya çapında kar oranını eşitleme yönünde bir eğilim göstermektedir. Böylece, uluslararası değerlerin uluslararası fiyatlara dönüşümü bazı ülkelerden diğerlerine doğru bir değer aktarımını sebep olmaktadır.⁸⁸

Emmanuel, uluslararası eşitsiz mübadelenin temelini sektörler arası rekabet süreçlerinde olduğunu ifade etmektedir. Gelişmiş ülkelerin sermayenin organik

⁸⁵ Karl Marx, **Kapital, III.** Cilt, Çev: Mehmet Selik ve Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2015, s. 242.

⁸⁶ Karl Marx, **Serbest Ticaret Sorunu Üzerine, Felsefenin Sefaleti**, Çev. Ahmet Kardam, Ankara, Ankara Sol Yayınları, 1975, s. 216-233.

⁸⁷ Nail Satlıgan, **Emek Değer Teorileri ve Dış Ticaret**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, ss. 157-158.

⁸⁸ Samir Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s. 229-230.

bileşiminin daha yüksek olduğu teknolojik bakımdan daha ileri sektörlerde, emperyalizme bağımlı geri ülkelerin ise organik bileşiminin daha düşük olduğu tarım ya da sanayi sektörlerinde uzmanlaştığı varsayımı altında, kar hadlerinin eşitlenmesi yönündeki eğilim, dünya pazarı geliştikçe ve derinleştikçe uluslararası değerlerin oluşumuna da etki etmektedir. Söz konusu değer oluşumu üretim fiyatları ile geri ülkelerin organik bileşimi düşük sektörlerinden emperyalist ülkelerin organik bileşimi yüksek sektörlerine doğru bir artık değer transferi yaratmaktadır.⁸⁹ Nasıl bir ülke içerisinde kar hadlerinin eşitlenmesi sermayenin organik bileşiminden kaynaklanan farklardan dolayı kesimler arası değer aktarımını getiriyorsa, benzer süreçler uluslararası ticaret için de geçerli olmaktadır. Emmanuel bu teorik çerçevede ücret farklarını ön plana çıkarmaktadır. Ancak ülkelerarası rekabet ile aynı ülke içerisinde kesimler arası rekabetin özdeş olduğu kabulü teoreminin sorgulanmasına neden olmaktadır. Kesimler arası rekabetin öznesi bireysel sermayedar iken uluslararası rekabet, uluslar ya da ülkeler arasında değil, tekil ulusal sermayedarlar arasındadır. Burada Emmanuel'in kesim-ülke özdeşliğinin mantıki uzantısı ise, ülkelerin özgül metalarla dış ticarete katıldıkları yolundaki varsayımdır. Amin (1992), çevre ülkelerin ihraç ettiği ürünlerin çoğunun merkez ülkelerde de üretildiği, bu ürünlerin pek çoğunun yakın ikame mallar olduğunu, çevre ülkelerde üretilen özgül ürünlerin sayısının az olduğunu ifade etmektedir ve Emmanuel'in özgül mallar üreten kesim-ülkeler arasındaki rekabetle sınırlı yaklaşımını, dünya ekonomisinin en karakteristik özelliği olan büyük üretkenlik farklarını göz ardı ettiğini belirtmektedir. Amin (1992)'e göre, dünya kapitalist sistemi içerisindeki eşitsiz mübadele, emeğe ödenen ücretler arasındaki fark üretkenlikler arasındaki farktan büyük olduğu koşulda var olmaktadır.⁹⁰ Buna karşın, Mandel (1980), Emmanuel ve Amin'in eşitsiz mübadelede ülkeler arası ücret farklılıklarına verdikleri önemi yadsıyarak ülkeler arası üretkenlik farklarını eşitsiz mübadelenin merkezine koymaktadır. Bir başka deyişle, sömürge ve yarı sömürgelerin gittikçe artan emek ürünleri miktarını, değişmeyen metropol emek ürünleri miktarlarıyla değiştirme eğilimleri eşitsiz mübadelenin nedenidir. Ticaret hadlerinin uzun dönemli gelişimi bu eğilimin bir göstergesi olmakla birlikte, hammadde piyasaları üzerindeki tekelci denetim, metropol ülkeler büyük şirketlerinin çevre ülke hammadde üretimini denetlemesi gibi bir dizi başka etken de aynı süreci

⁸⁹ Sungur Savran, **Emek Değer Teorileri ve Dış Ticaret**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s.18-19.

⁹⁰ Samir Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, ss. 249-253.

etkilemektedir.⁹¹ Ona göre, eşitsiz mübadele, uluslararası kar hadlerinin eşitlenmesinden kaynaklanmamaktadır. Mandel'in kesimler arası ve uluslararası kar haddi eşitlenmesini yok sayması tekil sermayelerin uluslararası piyasada elde ettiği kar hadlerinin uluslar içinde yakınsandığı, uluslar arasında ise ıraksandığı gözlemine dayanmaktadır. Görüldüğü gibi, Uluslararası değer teorisini, emek değer teorisi ile tutarlı bir biçimde bütünleştirme çabaları, üretken sermaye hareketlerinin dünya çapında hareketlilik kazanmasıyla ortaya çıkan bir teorik soruna odaklanmaktadır. Uluslararası bir ortalama kar haddinin ve uluslararası üretim fiyatlarının oluşumu sorunu olarak ifade edilen bu soruna ilişkin yaklaşımlar, eşitsiz mübadele modelleri olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, Emmanuel'in modeli yalnız özgül mallar ticaretini ele almakta iken ülkeler arası üretkenlik farklarını ise tümüyle göz ardı etmektedir. Bu yönüyle uluslararası ticaretin çok küçük bir bölümüne uygulanabilecek dar kapsamlı bir modeldir. Amin'in modeli ise, özgül olmayan mallar ticaretini içerdiği kesim-içi rekabet mücadelesinin, farklı üretkenlik düzeylerine denk düşen bir kar hadleri hiyerarşisi doğurduğunu görememekte, kar hadlerinin kesimler arasında eşitlenmesinin üretkenlik farklarından doğan değer aktarımlarını da dışladığını düşünmektedir. Son olarak Mandel, uluslararası eşitsiz mübadeleyi, üretkenlik farklarına dayandırmakta fakat süreci değer aktarımlarıyla sınırlamaktadır.⁹²

1.2.2. Cari Açık, Sürdürülebilirliği ve Finansmanı

İktisat literatüründe cari açığı belirleyen faktörler, sürdürülebilirliği ve finansmanı konuları üzerine pek çok çalışma bulunmaktadır. Cari açığın sürdürülebilirliği hem ülkelerin geleceğe yönelik karar alma sürecinde hem de yurtiçi ve yurtdışı finansman açısından önemlidir.⁹³ Fakat bu çalışma Türkiye'de cari açığın sürdürülebilirliğinden daha ziyade nedenleri ve çözüm önerileri üzerine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda ilerleyen bölümde cari açık, sürdürülebilirliği ve finansmanından kısaca bahsettikten sonra cari açığı belirleyen faktörler üzerinde durulmaktadır.

⁹¹ Ernest Mandel, **Yeni Sömürgecilik ve Eşitsiz Değişim**, Bülten, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomik Araştırmalar Kulübü, İstanbul, Kardeşler Basımevi, 1980/81, ss. 58-94.

⁹² Nail Satılğan, **Emek Değer Teorileri ve Dış Ticaret**, Yordam Kitap, 2014, ss. 183-184.

⁹³ Şakir Gümüş, "Türkiye'de Cari Açığın Sürdürülebilirliğinin Sinyal Yaklaşımı Metodu ile Test Edilmesi", **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed:Turan Subaşı ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, s. 83.

1.2.2.1. Cari Açık

Cari denge, ülke ekonomisi ile dış dünya arasındaki mal, hizmet, net faktör geliri ve transfer hareketlerini yansıtmaktadır. Bu işlemler arasında oluşan negatif fark cari açık olarak nitelendirilmektedir.⁹⁴ Ayrıca yukarıda dış ticaret dengesi açıklamasında bahsedildiği gibi, cari açık milli gelir hesaplamalarında tasarruf açığının dış ticaret dengesindeki karşılığı olarak da tanımlanmaktadır. Cari açık, kapsam olarak dış ticaret açığından daha geniş bir tanım içermektedir ve bir ülkenin döviz talebini yansıtan önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla cari açık döviz gelir ve giderleri arasındaki farkı da ifade etmektedir.⁹⁵

Cari denge ve özellikle de dış ticaret dengesi diğer ülkelerle verimlilik, teknolojik gelişme ve rekabet gücü açısından karşılaştırma yapılmasına olanak vermekte ve ekonomik karar süreçlerini etkilemektedir.⁹⁶ Bununla birlikte, söz konusu karar süreçleri sadece mevcut cari açığın büyüklüğünden değil aynı zamanda cari açığın oluşmasında belirleyici rol oynayan yapısal ve konjonktürel faktörlerden de etkilenmektedir.

1.2.2.2. Cari Açığın Sürdürülebilirliği

Cari açık özellikle gelişmekte olan ekonomilerin temel sorunları arasında yer almaktadır. Hemen tüm gelişmekte olan ekonomilerin sıkça karşılaştıkları cari açıkların büyüklüğü ve sürekliliği ilerleyen dönemlerde olası döviz kuru krizleri için de öncü bir göstergedir.⁹⁷ Freund (2000)'e göre, yüksek tüketim harcamalarından kaynaklanan veya kısa dönemli borçlanma ya da döviz rezervleri ile finanse edilen cari açığın GSYİH'e oranı %5'i aşması durumunda uyarı niteliği taşımakta ve cari açığın sürdürülebilirliği konusunda endişeler artmaktadır. Cari açıkların %5 değerine yaklaştığı koşullarda, GSYİH büyüme hızı düşmekte ve reel döviz kuru değer kaybı yaşamaktadır.⁹⁸ Chen (2011)'e göre ise, cari açığın sürdürülebilir nitelikte olması için büyüme oranının, cari

⁹⁴Fatma Doğruel, ve Suat A. Doğruel, "Türkiye'de Cari Açık", **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed: Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, s. 50.

⁹⁵ Erinc Yeldan, "Türkiye'de Cari Açık", **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed: Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, s. 35.

⁹⁶ Halil Seyidoğlu, **a.g.e.**, ss. 311-313.

⁹⁷ Giancarlo Corsetti, Paolo Pesenti ve Nouriel Roubini, "Paper Tigers?: A Model of The Asian Crisis", **European Economic Review**, Vol. 43 No. 7, 1999, p. 1212.

⁹⁸ Caroline L. Freund, "Current Account Adjustment in Industrialized Countries", **International Finance Discussion Papers**, No. 692, 2000, pp. 2-3

denge açıklarının GSYİH'ye oranından büyük olması gerekmektedir.⁹⁹ Fakat Edwards (2001), diğer ekonomik değişkenlerle etkileşim halinde olan cari denge için sürdürülebilir bir eşik oranı hesaplamasının zor ve yanıltıcı olacağını belirtmektedir.¹⁰⁰ Kronik cari açık sorunu yaşayan bir ülkede bir eşik değerin tek başına sürdürülebilirlik için yeterli bir ölçüt değildir. Cari açık; döviz kuru politikası, dışa açıklık oranı, tasarruf ve yatırım düzeyleri ile finansal sistemin durumu gibi yapısal faktörlere de bağlı olarak gelişme göstermektedir.¹⁰¹

1.2.2.3. Cari Açığın Finansmanı

Cari açık tasarruf yetersizliği durumunda dış borçlar, merkez bankası rezervleri, kısa ve uzun vadeli sermaye girişleri ile finanse edilmektedir. Eğer cari açık kısa vadeli sermaye hareketleri ve dış borçlar ile finanse ediliyorsa bu finansman kaynaklarındaki azalmalar cari açığı sürdürülemez hale getirerek finansal krizlerin tetiklenmesine neden olmaktadır.¹⁰² Buna karşın, Özmen (2004)'e göre, finansal dolarizasyonun olmadığı şartlarda uzun vadeli sermaye hareketleri ile finanse edilen ve ekonomideki yatırımların artmasından kaynaklanan bir cari açık sorun olarak görülmemektedir.¹⁰³ Erkıılıç (2006)'a göre ise yatırımların finansmanından dolayı oluşan cari açık, yatırımlarla birlikte ihracat kapasitesinin artması nedeniyle, kısa dönemde sorun teşkil etmemektedir. Fakat bu durum uzun süre devam ederse büyümede dışa bağımlılık oluşmakta ve kaynak aktarımında sorunlar yaşandığında durgunluğa hatta krizlere yol açabilmektedir.¹⁰⁴

1.2.3. Cari Açığın Belirleyicileri

Gelişmekte olan ülkeler genellikle kalkınma için gerekli dış kaynak ve teknoloji transferi nedeniyle cari açık problemi ile karşılaşmaktadır. Kalkınma sürecinde

⁹⁹ Syhy-Wei Chen, "Current Account Deficits and Sustainability: Evidence from the OECD Countries", **Economic Modelling**, Vol. 28, No:4, 2011, p.1455.

¹⁰⁰ Sebastian Edwards, "Does the Current Account Matter?", **NBER Working Paper**, No. 8275, 2001, p. 21.

¹⁰¹ Gian Maria Milesi-Ferretti and Assaf Razin, "Sustainability of Persistent Current Account Deficits" **International Journal of Finance Economics**, Vol. 1, No. 3, 1996a, p. 162.

¹⁰² Sebastian Edwards, "Crisis and Reform in Latin America from Despair to Hope", Newyork, **Oxford University Press for the World Bank**, 1995, pp. 122-123.

¹⁰³ Erdal Özmen, "Cari Açık ve Ekonomi Politikaları Üzerine", **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, C. 19, S. 223, 2004, s. 6.

¹⁰⁴ Serdar Erkıılıç, "Türkiye'de Cari Açığın Belirleyicileri", Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Uzmanlık Tezi**, 2006, s. 4.

finansman sorunları ve kaynakların etkin alanlarda kullanılmaması gibi nedenlerle cari açık dış kaynak bağımlılığına dayalı kronik bir soruna dönüşmektedir. Ayrıca cari açık finansal istikrarsızlıkların önemli nedenlerinden biri olarak da görülmektedir. Bu kısımda gerek sürdürülebilirliği ve finansmanı gerekse soruna çözüm olabilecek politika önerilerinin oluşturulması açısından cari açığa neden olan faktörler ve etki kanalları değerlendirilmektedir.

Literatürde cari açığı belirleyen faktörler hakkında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı belirli bir değişkendeki şoklara karşı cari açığın tepkisini ölçerken,¹⁰⁵ bir diğer kısmı ise cari açığın kısa dönem dinamiklerini ve uzun dönemde belirleyicileri analiz etmektedir. Debelles ve Faruquee (1996), cari dengedeki kısa ve uzun vadeli belirleyicileri açıklamada demografik ve makroekonomik faktörlerin etkilerini ortaya koymaktadır.¹⁰⁶ Benzer şekilde Calderon vd. (2002), cari dengenin kısa ve uzun dönem dinamiklerinin arkasındaki makroekonomik faktörlerin neler olduğunu sorgulamaktadır.¹⁰⁷ Bu çalışmalar cari açığı etkileyen faktörleri temel anlamda iki kategori altında sınıflandırmaktadır. Bu faktörlerden biri olan yapısal faktörler, cari işlemler açık üzerinde uzun vadede etkili olan ve daha çok yurtiçi tasarruf açığının kapatılmasında ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında önemli rol oynayan faktörlerdir. Yapısal faktörler; mali denge, demografik özellikler, enerji bağımlılığı ve derecesi, ekonomik ve finansal gelişmişlik düzeyi başlıkları altında sıralanmaktadır. Bir diğeri konjonktürel faktörler ise kısa vadede cari açığın artmasında ve azalmasında etkili olan faktörlerdir ki bunlarda; büyüme oranı, reel döviz kuru ve enerji fiyatlarındaki gelişmeler, olarak sınıflandırılmaktadır.¹⁰⁸

1.2.3.1. Cari Açığı Etkileyen Yapısal Faktörler

Ekonominin genel dengesi içinde düşük tasarruf oranları, büyüme için ekonominin dış tasarruflara giderek daha da bağımlı hale gelmesine yol açmaktadır. Ekonominin yabancı sermaye hareketlerine duyarlılığını arttıran bu durum küresel

¹⁰⁵ Reuven Glick and Kenneth Rogoff, "Global Versus Country-Specific Productivity Shocks and the Current Account," **Journal of Monetary Economics** 35 (1), 1995, p. 159.

¹⁰⁶ Guy Debelles and Hamid Faruquee, "What Determines the Current Account? A Cross-Sectional and Panel Approach," **IMF Working Paper**, 58, 1996, pp. 1-2.

¹⁰⁷ Cesar Calderon, Alberto Chong and Norman Loayza, **a.g.e.**, 2002, p. 1.

¹⁰⁸ Calista Cheung, Davide Furceri ve Elena Rusticelli, "Structural and Cyclical Factors Behind Current Account Balances", **Review of International Economics**, 21 (5), 2013, p. 925.

ekonomik şartların olumsuz seyrettiği dönemlerde durgunluğa ve krizlere neden olmaktadır.¹⁰⁹ Cari açığın kaynağını oluşturan yurtiçi tasarruf açığını belirleyen faktörlerin analizi yapısal faktörler olarak tanımlanmaktadır ve söz konusu faktörlerin orta ve uzun vadede anlaşılması çalışmada yol gösterici olacaktır.

1.2.3.1.1. Bütçe Dengesi

Bütçe dengesi ve cari açık arasında bir nedensellik bağlantısının bulunup bulunmadığına ilişkin tartışmalar 1980'lerin ilk yarısında ortaya çıkan borç krizleri ile başlamaktadır. Bu tartışmalar cari açık ve bütçe açığının birlikte hareket ettiğini ileri süren ikiz açık hipotezinin temelini oluşturmaktadır.¹¹⁰ Bununla birlikte bütçe dengesi ile cari açık arasındaki ilişki üzerine yapılan teorik yaklaşımlar farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Keynesyen toplam harcama yaklaşımı ve Mundell-Fleming modeli bütçe açıkları ile cari açık arasındaki ilişki üzerinde dururken, Ricardocu denklik hipotezi ise reel faiz, yatırım miktarı veya cari denge üzerinde bütçe açıklarının bir sorun teşkil etmediğini savunmaktadır.¹¹¹

Toplam Harcama yaklaşımına göre kamu harcamalarının arttırılması veya vergi oranlarının düşürülmesi şeklinde uygulanan bir genişletici maliye politikası ile harcanabilir gelir miktarı arttırmakta, tüketim harcamaları teşvik edilmekte ve bütçe açıkları oluşmaktadır. Tüketim harcamalarında meydana gelen artış ithalatın da artışına neden olarak cari dengeyi olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan bütçe açıklarının karşılanmasında tasarruf artışı ve dış borçlanma yerine ulusal piyasadan borçlanma seçeneğinin kullanılması faiz oranlarının yükselmesine yol açmaktadır. Ekonomik büyümenin ve bütçe açıklarının finansmanında alternatif kaynakların kısıtlı olduğu söz konusu ekonomide faizler kamu kesiminin iç piyasadan borçlanması ile sonuçlanmaktadır. Büyüme ve bütçe açıklarının finansmanın yoğun olarak iç piyasadan karşılanması bir dışlama (crowding out) etkisi meydana getirerek yatırım-tasarruf

¹⁰⁹ İbrahim Örnek, “Yabancı Sermaye Akımlarının Yurtiçi Tasarruf ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, S.63 C.2, 2008, s. 215.

¹¹⁰ Mehmet Mucuk ve Zeynep Karaçor, “İkiz Açıklar Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed: Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010 s. 96.

¹¹¹ Eugene Kouassi, Mbodja Mougoue ve Kern O Kymn, (2004) “Causality Tests of the Relationship Between the Twin Deficits”, **Empirical Economics**, Vol. 29, 2004, p. 504.

dengeşinin bozulmasına da yol açmaktadır.¹¹² Sermaye hareketlerinin serbest olması durumunda ise yurt dışı sermaye girişleri bütçe açıklarının finansmanı konusunda yurt içi tasarruflar üzerindeki baskıyı hafifletici yönde bir etkiye sahiptir. Bu durumda bütçe açıkları nedeniyle artan faizlerin yatırımları dışlaması da (crowding out) daha düşük düzeyde gerçekleşmektedir.¹¹³

Mundell-Fleming modeli ise açık bir ekonomide bütçe açıklarının finansmanı için yabancı sermaye kullanımının reel kurlar üzerindeki etkisini Esnek kur ve sabit kur sistemleri üzerinden değerlendirmektedir. Esnek kur sisteminde, bütçe açıklarının finansmanı için borçlanma gereksinimi faiz oranlarını yukarı yönlü baskılamaktadır. Bu durumda yurtiçi faiz oranları ile uluslararası faiz oranları arasında oluşan fark ekonomiye sermaye girişini arttırmakta ve ulusal para değerlenmektedir. Değerlenen ulusal para ithalat artışı ve ihracatın azalmasına yol açarak cari açık artışına neden olmaktadır. Sabit kur sisteminde ise; bütçe açıkları reel gelir ve genel fiyat seviyesini arttırmaktadır. Bu durumda da gelir artışı ithalat artışına, fiyatlar genel seviyesindeki artış ise ihracatın azalmasına yol açmaktadır ve cari açık artmaktadır. Sonuç olarak aktarım mekanizmaları farklı olsa da hem esnek hem de sabit kur sisteminde bütçe açıkları cari açık üzerinde pozitif etki göstermektedir.¹¹⁴

1.2.3.1.2. Demografik Faktörler

Ulusal tasarruf alışkanlıkları üzerine yapılan çalışmalar, uluslararası sermaye hareketleri ile kıyaslandığında ülkelerin en önemli yatırım kaynağının yurtiçi tasarruflar olduğunu ifade etmektedirler. Söz konusu çalışmalar tasarruflar ile demografik faktörler arasındaki ilişkiye odaklanmakta ve örneğin; yaş gruplarının¹¹⁵, doğum oranlarının¹¹⁶,

¹¹² Davide Furceri and Aleksandra Zdzienicka “Twin Deficit Problems in Developing Countries”, **IMF Working Paper**, WP/18/170, 2018, pp. 1-3.

¹¹³ Ahmad Z. Baharumshah and Evan Lau, “Budget and Current Account Deficits in SEACEN Countries: Evidence Based on the Panel Approach”, 2005, p.10, (Erişim: 11.04.2016). <http://econwpa.wustl.edu:80/eps/if/papers/0504/0504002.pdf>

¹¹⁴ Ahmad Z. Baharumshah, Evan Lau and Ahmed M. Khalid, (2005) “Testing Twin Deficits Hypothesis: Using VARs and Variance Decomposition”, 2005, p.7, (Erişim: 09.04.2016) <http://econwpa.wustl.edu:80/eps/if/papers/0504/0504001.pdf>

¹¹⁵ Allen Kelley and Jeffrey G. Williamson, “Household Saving Behavior in the Developing Economies: The Indonesian Case”, **Economic Development and Cultural Change**, 16 (3), 1968, p. 385.

¹¹⁶ Nathaniel H. Leff, “Dependency Rates and Saving Rates: Reply”, **The American Economic Review**, 61 (3), 1971, p. 476.

bağımlılık oranlarının¹¹⁷, faiz¹¹⁸ ve enflasyon oranlarının¹¹⁹ tasarruf davranışları üzerine etkilerini değerlendirmektedirler. Tasarruflar ile demografik faktörler üzerine yapılan çalışmalar yaşam döngüsü hipotezine dayanmaktadır. Buna göre bireyler gelir elde ettikleri yıllarda tasarruf edip biriktirerek tüketimi tüm yaşamlarına dağıtmaktadırlar. Demografik faktörlerden yaşam döngüsü değişkenleri; nüfusun yaş dağılımı ve yaşam beklentisi olarak tanımlanmaktadır.¹²⁰ Nüfusun yaş dağılımı tasarruflar için önemli bir etkidir. Ekonomik birimler gençken düşük gelir düzeyine ve düşük tasarruf eğilimine sahipken, kazançlarının arttığı çalışma döneminde yüksek tasarruf eğilimindedirler. Yaşlılıkta ise tasarruf eğilimi tekrar azalmaktadır.¹²¹ Bu anlamda çalışan nüfusun oranı emekli nüfusa göre artarsa tasarruflar artmaktadır.¹²² Bununla birlikte, nüfusun yaşlanması, doğum oranlarının düşmesi ve yaşam beklentisinin yükselmesi tasarrufları azaltmaktadır.¹²³

1.2.3.1.3. Enerji Bağımlılığı

Enerji fiyatlarındaki artış, enerji bağımlılığı olan ithalatçı ülkelerde cari açığı olumsuz etkilemekte ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin önünde engel oluşturmaktadır.¹²⁴ Kilian vd. (2009), petrol fiyatı şoklarını arz yönlü ve talep yönlü olarak sınıflandırarak, şokların petrol ihraç eden ülkeler cari dengesini yüzde 89 açıkladığını, petrol ithal eden ülkeler cari dengesi üzerinde de etkili olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁵ Benzer şekilde, petrol ithalatçısı bir ülke olan Türkiye’de üretim

¹¹⁷ Kanhaya L. Gupta, “Dependency Rates and Savings Rates: Comment”, **The American Economic Review**, 61 (3), 1971, pp. 469-471.

¹¹⁸ Sam Ouliaris, “Household Saving and the Rate of Interest”, *Economic Record*, 57(3), 1981, p.205

¹¹⁹ Erkki Koskela and Matti Viren, “Saving and Inflation: Some International Evidence”, **Economics Letters**, 9 (4), 1982, p. 337.

¹²⁰ Albert Ando and Franco Modigliani, “The Life Cycle Hypothesis of Saving Aggregate Implications and Tests”, **The American Economic Review**, 53 (1), 1963, p. 55.

¹²¹ Franco Modigliani “The Life Cycle Hypothesis of Saving and Inter Country Differences in the Saving Ratio”, **Induction, Growth and Trade**, Ed: W. Eltis, M Scott and J. Wolfe, Oxford, Clarendon Press, London, 1970, p. 198.

¹²² Sebastian Edwards “Why are Saving Rates So Different Across Countries? An International Comparative Analysis”, **NBER Working Paper**, 5097, 1995, p.1-2; Norman Loayza, Klaus Schmidt-Hebbel, and Luis Servén, “What Drives Private savings Across the World”, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 82, No. 2, 2000, p. 166.

¹²³ Paul R. Masson, Tamim Bayoumi and Hossein Samiei, “International Evidence on the Determinants of Private Saving”, **The World Bank Economic Review**, Vol. 12, No.3, 1998, p. 487.

¹²⁴ Graciela Kaminsky, Saul Lizondo, Carmen M. Reinhart, “Leading Indicators of Currency Crises”, IMF Working Paper, WP/97/79, 1997, pp.5-6

¹²⁵ Lutz Kilian, “Not All Oil Price Shocks are Alike: Disentangling Demand and Supply Shocks in the Crude Oil Market”, **The American Economic Review**, 99 (3), 2009, pp.1053-1054.

artışlarına ve petrol fiyatlarındaki artışlara bağlı olarak cari açık artmaktadır.¹²⁶ Özlale ve Pekkurnaz (2010), enerji tüketiminin yüzde 70'ini ithal eden ve enerji arzında önemli açıklar veren Türkiye üzerine yaptıkları çalışmada, petrol fiyatındaki artışların cari açık üzerinde pozitif etkisini vurgulamaktadırlar ve petrol fiyatlarının ekonomik dengeler üzerindeki etkisini araştırmak isteyen araştırmacılara cari açığı da analize dahil etmelerini önermektedirler.¹²⁷

1.2.3.1.4. Ekonomik Gelişme Düzeyi

Büyüme dönemlerinde artan kredi talebinin yurt içi tasarruflar ile karşılanamaması durumunda yurt dışı finansman kaynaklarından yararlanılmaktadır. Yatırım finansmanına yönelik olarak kullanılan doğrudan yabancı sermaye yatırımları, kısa dönemli sermaye akımlarının tersine, artan üretim kapasitesi ve ihracat kanalıyla, cari açık üzerinde olumlu bir etki de yapabilmektedir.¹²⁸ Türkiye’de de yurtiçi tasarruflar doğrudan yabancı sermaye yatırımlardan olumlu etkilenmektedir. Buna karşın, doğrudan yabancı sermaye girişlerinin düşük, kısa vadeli sermaye girişlerinin yüksek olması tasarrufları ve cari açığı olumsuz etkilemektedir.¹²⁹ Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yer seçimini belirleyen faktörler ekonomik, kurumsal, politik ve sosyo-kültürel faktörler gibi gelişmişlik düzeyi ile ilgili faktörlerdir.¹³⁰ Lucas (1990), sermayenin yetersiz olduğu gelişmekte olan ülkelere fiziksel sermaye akışının yetersiz olduğunu belirtmektedir. Ona göre, sadece sermaye stokları arasında fark olan iki ülkenin sermayenin getirisinden dolayı farklı sermaye akımları etkisinde kalacağını ortaya koymaktadır. Özetle, sermaye stokuna daha fazla sahip olan gelişmiş ülkede sermayenin getirisinin, nispeten daha az sermaye stokuna sahip olan gelişmekte olan ülkeye kıyasla daha az olacağından gelişmiş ülkeden gelişmekte olan ülkeye doğru bir sermaye akışı beklenmektedir. Fakat bazı faktörler bu akıma engel olmaktadır. Bu faktörler; beşeri

¹²⁶ Murat Demir, “Enerji İthalatı Cari Açık İlişkisi, Var Analizi ile Türkiye Üzerine Bir İnceleme”, **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, S. 5 C. 9, 2013, s.2.

¹²⁷ Ümit Özlale ve Didem Pekkurnaz, “Petrol Fiyatları ve Cari İşlemler Açığı: Türkiye Ekonomisi Analizi”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed: Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, s.133.

¹²⁸ Z. Harun Alioğulları, Y. Soner Başkaya, Y. Emrah Bulut ve Mustafa Kılınç, “Türkiye’de Tüketici ve Ticari Kredilerin Cari Açıkla İlişkisi”, **TCMB Ekonomi Notları**, S. 19, Ankara, 2015, ss. 3-4.

¹²⁹ İbrahim Örnek, “Yabancı Sermaye Akımlarının Yurtiçi Tasarruf ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, S. 63 C. 2, 2008, s. 215.

¹³⁰ Harun Bal, Neşe Algan ve Mehmet Demiral, “Gelişmekte Olan Ülkeler Küresel Sermayeyi Çekme Konusunda Niçin Başarısız Olmaktadırlar? Balkan Ülkeleri için Lucas Paradoksunun Yeniden İncelenmesi”, **International Conference on Eurasian Economies**, 2014, s.5.

sermaye ve sermaye piyasası yapısı olarak belirtilmektedir. Beşeri sermaye toplam faktör verimliliği üzerinde etkili iken, sermaye piyasasının yapısı bilgi asimetrisi ve ülkelere özgü riskleri yansıtmaktadır.¹³¹

1.2.3.1.5. Finansal Gelişmişlik

Yirminci yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşan küreselleşme; ticari ve finansal açıdan iki serbestleşme sürecini kapsamaktadır. 1990'lı yıllarda finansal piyasalarda yaşanan gelişmeler, gelişmekte olan ülkelere yönelen sermaye akımlarını önemli ölçüde artmıştır.¹³² İşlem hızı artışı, işlem hacimlerinin büyük boyutlara ulaşması ve sabit döviz kuru sistemlerinin terk edilmesi de finansal piyasaların gelişimini hızlandırmıştır. Bu dönemde, gelişmekte olan ülkeler ihracata yönelik üretimi arttırarak büyümeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda finansal piyasalarını hızla geliştirme çabasına girmiştir.¹³³

Finansal gelişme; likidite riskini azaltmakta, kaynakların etkin dağılımını, kurumsal kontrolü ve tasarruf mobilitesini sağlamakta, risk yönetimi ve dış ticareti kolaylaştırmaktadır.¹³⁴ Bu yönüyle finansal piyasaların gelişmesi ve derinleşmesi, dış kaynak ve teknoloji akımını hızlandırmakta ve buna bağlı olarak rekabeti geliştirerek ihracat artışını ve cari dengeyi olumlu etkilemektedir. Ayrıca yüksek sermaye getirisi iç tasarrufları uyarak cari açığı azaltıcı etkide bulunabilmektedir.¹³⁵ Bayraktutan ve Demirtaş (2011)'a göre, finansal gelişme ile birlikte para arzı artmakta ve para arzındaki artış cari denge üzerinde ekonominin yapısına göre farklılık göstermektedir. Para arzındaki artış ulusal paranın değerini düşürerek, ithalatı kısıcıcı ve ihracatı arttırıcı etkide bulunabileceği gibi, faiz oranlarını düşürerek, harcamalar kanalıyla cari açığı arttırıcı etkide de olabilir.¹³⁶ Finansal araçlar yolu ile kredi stoku artan ülkelerde yine harcama

¹³¹ Robert E. Lucas, "Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries?" **The American Economic Review**, 80 (2), 1990, p. 92.

¹³² Maurice Obstfeld, "International Capital Mobility in the 1990's," **Understanding Interdependence: The Macroeconomics of the Open Economy**, Ed. P. Kenen, 1995, p. 251.

¹³³ Ali Eren Alper ve Gürçem Oransay, "Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkisinin Panel Nedensellik Analizi Ekseninde Değerlendirilmesi", **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, S. 1 C. 2, 2015, s. 74.

¹³⁴ Ross Levine, "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda", **Journal of Economic Literature**, 35 (2), 1997, pp. 688-689.

¹³⁵ Ali Eren Alper ve Gürçem Oransay, "Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkisinin Panel Nedensellik Analizi Ekseninde Değerlendirilmesi", **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, S. 1 C. 2, 2015, s. 76.

¹³⁶ Yusuf Bayraktutan ve Işıl Demirtaş, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi", **Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi**, S. 22 C. 2, 2011, ss. 3-4.

ve para arzı aracılığıyla cari açık artmaktadır.¹³⁷ Ekinci, vd. (2014), cari denge ile kredi büyümesi arasındaki ilişkinin finansal gelişmişliğin düşük olduğu durumlarda daha güçlü olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka deyişle, finansallaşmanın ilk aşamalarında cari açık kredi büyümesindeki artıştan önemli ölçüde etkilenmekte ve artış göstermektedir.¹³⁸ Roubini ve Watchel (1998), ise finansal gelişmişliğin cari açığın sürdürülebilirliğinde oldukça önemli olduğu vurgusu yapmaktadır. Ancak kısa vadede sermaye akımlarının finansal gelişmişliği arttırdığını, piyasa koşullarına bağlı olarak da yaşanabilecek bir olumsuzlukta da piyasa kırılmasını arttırdığını belirtmektedir.¹³⁹ Benzer şekilde, Chinn, vd. (2011), gelişmiş finansal piyasaların cari dengenin zayıflatıldığını ortaya koymaktadır.¹⁴⁰

1.2.3.2. Cari Açığı Etkileyen Konjonktürel Faktörler

Konjonktürel faktörler cari açığı kısa vadede etkileyen faktörler olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu faktörler, uygulanan ekonomi politikalarının ve dünya ekonomisinde ortaya çıkan dalgalanmaların bir sonucudur. Ayrıca söz konusu faktörlerdeki gelişmeler cari açığın kontrol edilmesinde kısa vadede önemli ölçüde etkilidir.

1.2.3.3.1. Büyüme Hızı

Ekonomik büyüme, bir ülkede toplam üretim hacminin genişlemesi olarak tanımlanmaktadır. Ekonominin nüfus artış hızından daha yüksek oranda büyümesi ülkede refah düzeyini artırmaktadır. Büyüme hızı, ithalat artışları aracılığıyla cari dengeyi etkilemektedir.¹⁴¹ Ekonomik büyüme daha fazla kar beklentisi yaratıp ekonomiye olan güveni güçlendirerek, bir taraftan yatırımları artırmakta diğer taraftan ise tasarrufları

¹³⁷ Ercan Uygur, “Türkiye’de Cari Açık Tartışması”, **Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni**, 25, 2012, s. 21.

¹³⁸ M. Fatih Ekinci, F. Pınar Erdem ve Zübeyir Kılınç, “Credit Growth, Current Account and Financial Depth”, **Applied Economics**, 47 (17), 2015, pp.1812.

¹³⁹ Nouriel Roubini and Paul Wachtel, “Current Account Sustainability in Transition Economies” **NBER Working Paper Series**, No: 6468, 1998, pp. 2-3.

¹⁴⁰ Menzie D. Chinn, Barry Eichengreen and Hiro Ito, “A Forensic Analysis of Global Imbalances”, **NBER Working Paper**, WP/17513, 2011, pp. 3-4.

¹⁴¹ Korkut Boratav, “Türkiye’nin Dış Açığı, Gümrük Birliği ve Döviz Kurları”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed.Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, s.26.

geçici olarak düşürmektedir. Tasarruf açığı yurt içi kaynaklarla kapatılmadığında ise cari açığa neden olmaktadır.¹⁴² Ekonomik büyüme ile cari açık arasında iki yönlü bir ilişki mevcuttur. Büyüme dış ticaret kanalı ile cari açığı, cari açık da kaynak transferi ile büyümeyi etkilemektedir.¹⁴³ Cari açık gelir artış ve azalışından etkilenmektedir. Bir ülkenin ticaret ortaklarında meydana gelen gelir artışı ihracatı arttırarak dış ticaret açığı üzerinde düzeltici bir etki yaratmaktadır. Yurt içi gelir artışı ise ithalatı arttırarak cari açığa neden olmaktadır.¹⁴⁴ Kandil-Greene (2002)'e göre, ekonomik büyüme ve cari denge arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde görülen üretimde ithal girdi oranının yüksek olmasından kaynaklanan ithalata dayalı büyüme nedeniyle cari açık bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁵ Türkiye'de büyüme dönemlerinde tasarruflar azalmaktadır. Bu durum, Türkiye'de beklenen büyüme oranının yüksek olduğu dönemlerde cari açığını giderek artacağı beklentisini ortaya çıkarmaktadır.¹⁴⁶ Boratav (2009), Türkiye'de büyüme ile cari açık arasındaki ilişkide 2000'li yıllar sonrası ortaya çıkan değişime yol açan faktörleri; imalat sanayindeki ithalat bağımlılığı ve Gümrük Birliği (GB) sonrası üçüncü ülkelere karşı koruma oranlarındaki düşüşün gecikmiş etkileri olarak ifade etmektedir.¹⁴⁷

1.2.3.3.2. Reel Döviz Kuru

Bretton Woods sisteminin çökmesi başta gelişmiş ülkeler olmak üzere pek çok ülkenin parasının başka ülkelerin paraları karşısında dalgalanmaya bırakmasına yol açmıştır. Bu durum kur belirsizliklerini beraberinde getirmiş ve reel döviz kurları beklenmedik şekilde dalgalanmaya başlayarak, döviz piyasasında düzensiz hareketlerin

¹⁴² Adnan Kasman, Evrim Turgutlu ve Gonca Konyalı, "Cari Açık Büyümenin mi Aşırı Değerli TL'nin mi Sonucudur?", **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, C. 20, S. 233, 2005, s. 89.

¹⁴³ Ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma kavramları benzer ifadeler gibi görülmekle birlikte, farklı kavramlardır. Büyümenin sadece gelir artışı anlamına gelmesine karşın kalkınma gelir artışı yanında ekonomik, sosyal ve kurumsal yapının da gelişmesi anlamına gelmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde refah artışı için yalnızca büyüme yeterli olmayıp ekonomik kalkınma da gereklidir.

Halil Seyidoğlu, **a.g.e.**, 2015, s.119

¹⁴⁴ Ayla Oğuş Binatlı ve Niloufer Sohrabji, "Türk Lirasının Değerindeki Değişme Türkiye'nin Dış Ticaret ve Cari Açığını Nasıl Etkiler?", **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşı ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, ss. 164-165.

¹⁴⁵ Magda Kandil and Joshua Greene, "The Impact of Cyclical Factors on the U.S. Balance of Payments", **IMF Working Paper**, WP/02/45, 2002, pp. 2-3.

¹⁴⁶ İbrahim Örnek, "Yabancı Sermaye Akımlarının Yurtiçi Tasarruf ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 63 (2), 2008, s. 215.

¹⁴⁷ Korkut Boratav, "Bir Çevrimin Yükseliş Aşamasında Türkiye Ekonomisi", **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, Ed. Nergis Müttevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.19

(overshooting effect) oluşmasına neden olmuştur.¹⁴⁸ Kurlardaki beklenmedik hareketler; ticari ve mali riskler yaratmakta, ticari ve finansal yatırımcıları caydırmakta, ithalat bağımlılığı yüksek ülkelerde ticaret ve üretim maliyetlerini arttırmakta ve ihracat mallarına yönelik talebi düşürmektedir.¹⁴⁹

Cari denge kur politikalarından etkilenmektedir. Değer kazanan ulusal para; ihraç ürünlerini pahalı, ithal malları ise daha ucuz hale getirmekte ve cari açığı arttırmaktadır.¹⁵⁰ Ulusal paranın değer kazanması ülkenin rekabet gücünü zayıflatmaktadır. Bu durumda ara malı ve tüketim malı talebi ithalata yönelmekte ve hizmet gelirlerinde de düşüş yaşanmaktadır.¹⁵¹ Ülkeye gelen yabancı sermaye akımları da döviz kurunun değerlenmesine yol açarak cari açık artışına neden olmaktadır. Türkiye’de artan sermaye akımları sonucu TL değerlenmekte, cari açık büyümekte ve dış borçlar artmaktadır.¹⁵² Bu döngü Türkiye ekonomisinin risk primini arttırmakta, daha yüksek faizle borçlanmaya neden olmakta ve daha fazla yabancı sermaye talebine yol açmaktadır.¹⁵³ Böylelikle yabancı sermayeye talebindeki bu artış ekonomide bir avantajdan çok, önemli bir çıkmaz yaratmaktadır.¹⁵⁴

¹⁴⁸Cesar Calderon, “Trade Openness and Real Exchange Rate Volatility: Panel Data Evidence”, **Central Bank of Chile Working Papers**, No. 294, 2004, p. 1.

¹⁴⁹A. Chuck Arize , Thomas Osang ve Daniel J. Slottje, “Exchange-Rate Volatility and Foreign Trade: Evidence From Thirteen LDC's “, **Journal of Business & Economic Statistics**, 18 (1), 2000, pp. 10-11.

¹⁵⁰ Ayla Oğuş Binatlı ve Niloufer Sohrabji, “Türk Lirasının Değerindeki Değişme Türkiye’nin Dış Ticaret ve Cari Açığını Nasıl Etkiler?”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşı ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010, ss.164-165.

¹⁵¹Adnan Kasman, Evrim Turgutlu ve Gonca Konyalı, “Cari Açık Büyümenin mi Aşırı Değerli TL’nin mi Sonucudur?”, **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, Ağustos, 2005, s. 89.

¹⁵² Oliver Röhn, Rauf Gönenç, Vincent Koen and Ramazan Karasahin, “Tackling Turkey’s External and Domestic Macroeconomic Imbalances”, **OECD Economics Department Working Papers** No. 986, 2012, p. 5.

¹⁵³ Yonca Özdemir, “IMF Politikaları, Küresel Kriz ve Bağımlılık: Türkiye ve Arjantin Karşılaştırması”, **Türkiye Ekonomisinin Dünyü Bugünü Yarını**, Ed: Emre Özçelik ve Erol Taymaz, Ankara, İmge Kitabevi, 2015, s. 294.

¹⁵⁴ Dani Rodrik, “The Turkish Economy After the Global Financial Crisis”, **Ekonomi-Tek**, S. 1 C. 1, 2012, s. 42-43.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DIŞ TİCARETİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Bu bölüm Türkiye’nin 1923-1980 yıllarının dış ticaret gelişmelerini ve dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecini ana çizgileriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. 1923-1980 dönemi Türkiye’de kapitalizmin geliştiği ve yerleştiği bir dönemi ifade etmektedir. 1923-1980 dönemi Türkiye ekonomisi, özellikle ikinci dünya savaşı sonrası büyüme sürecini dış kaynaklara dayalı olarak sürdürmek zorunda kalmıştır. Dönem boyunca iki farklı yaklaşımın iktisat politikaları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlardan biri, serbest piyasaya dayalı- dışa açık politikalar iken diğeri devletçi-korumacı politikalar dır. 1980 yılında ise dışa açık serbest piyasa ekonomisine dayalı iktisat politikaları 24 Ocak kararları ile tekrar uygulamaya girmiş ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Türkiye’nin sanayileşme çabası ve bunun için gereken sermaye birikimi süreci konusundaki sorunlar 20. yy. İkinci yarısından günümüze dek çözülememiş, bu konuda kaçırılan fırsatlar ve uygulanan hatalı politikalar ülkenin istikrarlı bir büyüme ve kalkınma politikası uygulamasını da olanaksız kılmıştır. Söz konusu sorunlar kaçınılmaz olarak ödemeler dengesi krizlerine de neden olmuştur. Ülke ekonomisi faizlerin düşmesi ve/veya TL’nin değer kazanması ile iç talebi ithalat ile karşılayan, büyük dış ticaret açıkları veren bir ekonomi haline gelmiştir.¹⁵⁵

Türkiye Cumhuriyet’in kuruluşundan 1980 yılına dek genellikle ithal ikameci büyüme stratejisi uygulamıştır. İthal ikameci büyüme stratejisiyle üretim dış rekabete karşı korunmuş, düşük kur-düşük faiz politikası izlenmiş ve aktif kamu müdahaleleri uygulanmıştır. Bu uygulamalar ile sermaye birikiminin arttırılması ve ekonomik büyümenin sürekliliği hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, sanayi ekonomik büyümenin temel direği ve hızlandırıcısı olarak kabul görmüştür. 1923-1929 ve 1946-1953 dönemlerinde

¹⁵⁵ Attila Sönmez, “Türkiye’de Sermaye Birikim Süreci ve Sanayileşmeye Etkisi”, İlhan Tekeli için Armağan Yazılar, Der: Selim ilkin, Orhan Silier ve Murat Güvenç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 345.

ise kısa sürelide olsa dışa açık büyüme stratejisi uygulamaları da denenmiştir. Fakat ihracata dayalı dışa açık büyüme uygulamasına ancak 1980 sonrası geçiş yapılabilmektedir.

2.1. EKONOMİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM 1923-1929

Cumhuriyetin ilk yılları ekonomik ve toplumsal değişimin yeni kurumsal düzenlemelerle hız kazandığı, yeniden yapılanmanın gerçekleştirildiği bir dönemdir.¹⁵⁶ Siyasi anlamda kesin bir kopuşu temsil etmektedir. Ancak iktisadi anlamda geçmişle benzer bir kopukluktan söz etmek mümkün değildir. Aksine bu dönemin iktisadi politikaları 1908-1922 devrim ve savaş yılları ile süreklilik içerisindedir. Bu süreklilik savaş yıllarında da kısmen uygulanan milli iktisat politikalarının devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Milli iktisat yaklaşımı korumacı ve sanayileşmeye dayanan, devlet yardımıyla milli burjuvazi oluşturulmasını hedeflemiştir. Modernleşme ve kalkınmayı öngören yaklaşım bu dönemde iktisat politikalarının tamamen hâkimi olmuştur.¹⁵⁷ Bununla birlikte yabancı sermaye ile ilişkiler de aynı genel bakış açısı çerçevesinde farklı kanallardan gelişme göstermiştir. 1923 sonrası ayrıcalık yapılmamak şartıyla yabancı sermaye ülkeye davet edilmiş ve yerli sermaye ile ortaklık şeklinde gerçekleşen yabancı yatırımlar öncelikli olarak desteklenmiştir.¹⁵⁸

2.1.1. Kuruluş ve Yapılanma Süreci

1923-1929 döneminde iktisadi gelişmeyi belirleyen iki önemli faktör; Türkiye'nin dünya içerisindeki konumunu belirleyen Lozan Antlaşması ve Küresel ekonomiyi derinden etkileyen 1929 Büyük Buhranıdır. Lozan Antlaşması Osmanlı borçlarının önemli bir bölümünün Türkiye tarafından devralınmasını ve Türkiye'nin bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarını kaldırmasını şart koşmuştur. Bu şartlar Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan iktisat politikalarına önemli engeller oluşturmuştur. Özellikle beş yıl süre ile Türkiye'nin gümrük gelirlerini arttırmaya veya sanayiye dış rekabetten korumaya yönelik etkin bir dış ticaret politikası uygulanması bu

¹⁵⁶ Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, 30. Basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 2017, s. 31.

¹⁵⁷ Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 2. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi, 2004, s. 60.

¹⁵⁸ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İstanbul, İmge Kitapevi, 2012, s. 42

antlaşma ile engellenmiştir.¹⁵⁹ Bulutay’a göre, bu dönemde sanayileşmeye yönelik politikaların önünde gümrük engelleri bulunmakla birlikte, uygulamalar özel sanayi yatırımlarını özendirici bir yol izlemiştir. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sınai yatırım ve işletmelere muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlanmıştır.¹⁶⁰

1929 yılında Lozan Antlaşmasının gümrük tarifeleri için koyduğu sınırlamalar son bulmuş ve Osmanlı borçlarının geri ödemeleri başlamıştır. Fakat aynı yıl ortaya çıkan büyük buhran ile Türkiye Ekonomisi’nde bir dönüşüm yaşanmıştır. Osmanlı borç taksitleri 1929 yılında ihracat gelirlerinin yaklaşık %10’unu oluşturmakta iken ilk kez yapılacak bu ödemeye, yeni gümrük tarifeleri yürürlüğe girmeden önce büyük miktarda artan ithalat eklenmiştir. Böylelikle Türk Lirası değer kaybına uğramıştır. Sterlin 1929 yılının ilk yarısında 10 lira civarında iken 10,5 liraya yükselmiştir. 1929 yılı sonunda ortaya çıkan büyük buhranla birlikte de özellikle ihracat gelirleri yaklaşık yüzde 10 düşmüş ve sonuç olarak iktisat politikaları yeni bir doğrultuya sürüklenmiştir.¹⁶¹

2.1.2. Dış Ticaretin Yapısı 1923-1929

Yeniden yapılanma dönemi olarak nitelendirilen 1923-1929 dönemi Cumhuriyet tarihinin dışa açık bir dönemi olarak anılmaktadır. Bu dönemde ithalatın milli gelir içindeki payı ortalama olarak yüzde 14,4’tür. İhracatın milli gelir içindeki payı ise yüzde 10,6’dır. Bu oranlar sonraki elli yıl boyunca yakalanamamıştır. Tablo 3’de söz konusu dönem ithalat, ihracat ve dış ticaret dengesi değerleri verilmektedir.¹⁶²

¹⁵⁹ İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Cumhuriyet’in 50. Yıl Yayını, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1973, ss .230-233.

¹⁶⁰ Tuncer Bulutay, Yahya S. Tezel, Nuri Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)**, Ankara, Ankara Üniversitesi-Siyasal Bilgiler Üniversitesi Yayınları, 1974, s. 142.

¹⁶¹ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 49

¹⁶² Tuncer Bulutay, Yahya S. Tezel, Nuri Yıldırım, **a.g.e**, s. 147.

Tablo 3. 1923-1929 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış ticaret Açığı/Fazlası	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı karşılama Oranı
1923	85	145	-60	24,1	58,5
1924	159	194	-60	20,3	82,1
1925	192	241	-49	28,4	79,6
1926	187	235	-48	25,5	79,4
1927	158	211	-53	25,0	74,9
1928	173	223	-50	24,3	77,6
1929	155	256	-101	20,7	60,6

Kaynak: Tuncer Bulutay, Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, Maliye Enstitüsü Konferansları, İİF, 23. Seri, 1975, s.196

Tablo 3'e göre; 1923 ile 1929 arası ihracat ve ithalatın bileşimleri ve dış ticaret dengesi incelendiğinde, Türkiye'nin esas olarak hammadde (tarım ürünleri) ihraç eden, sınai tüketim malı ithal eden bir ekonomi olduğu görülmektedir. Bu dönemde dış ticaret dengesi sürekli açık vermiştir. Dış ticaret açığı toplam yatırımların yüzde 40'ına ulaşmıştır. Yine bu dönem hızlı bir milli gelir artışı görülmüştür. Ancak bu gelişmede sanayinin payı sınırlı kalmıştır. 1923 yılında yüzde 13,6 olan sanayinin milli gelir içindeki payı, 1929 yılında yüzde 9,9'a düşmüştür.¹⁶³ Buna karşın milli gelir içinde yüzde 46 paya sahip olan tarım dönem boyunca ana sürükleyici sektör olmuştur. 1924-29 dönemi milli gelir büyüme oranı ortalama yüzde 8,6, tarım kesimi büyüme oranı ortalama yüzde 8,9 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi büyüme ortalaması ise yüzde 10,2 gibi yüksek bir oranda olmuştur. Bu oran yeniden inşa sürecinin ve savaş sonrası atıl kapasitenin üretimde kullanılmasının bir sonucudur.¹⁶⁴ Dönemin sonunda uluslararası piyasalarda tarım ürünleri fiyatlarının düşmesiyle Türkiye'nin ihracat gelirleri azalmış, dış ticaret açığı ciddi şekilde büyümeye başlamıştır. Altyapı projeleri için uluslararası piyasalardan kredi bulmanın neredeyse imkânsız hale geldiği bu koşullarda küresel ekonomik buhran görünür hale gelmiştir. Bu gelişmeler Cumhuriyet dönemi ekonomi politikalarında

¹⁶³ Mustafa Sönmez, 75 Yılın Sanayileşme Politikaları, **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 3.

¹⁶⁴ Korkut Boratav, **a.g.e.**, 2012, s. 51

değişikliğe yol açmış ve özerk bir kalkınma stratejisi olarak devletçilik yaklaşımına zemin hazırlamıştır.¹⁶⁵

2.2. BÜYÜK BUNALIM, DEVLETÇİLİK VE SANAYİLEŞME 1930-1939

1930'lar Büyük Bunalımın etkisi altında uluslararası ticaretin ve sermaye akımlarının önemli ölçüde gerilediği bir dönem olmuştur. Bu koşullardan farklı ülkeler farklı derecelerde olumsuz etkilenmiştir. Bu olumsuz etkileri ortadan kaldırmak için farklı politika ve stratejiler uygulanmış olsa da başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere Türkiye'nin de dahil olduğu pek çok ülke, devletin önemli bir rol üstlendiği ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikaları uygulamasına geçmişlerdir. Sonuçta birincil ürünlerde uzmanlaşmayı sürdüren ülkelere kıyasla söz konusu ülkeler daha iyi bir performans sergilemişlerdir.¹⁶⁶

1930 yılında Türkiye Ekonomisi'nde karşılaşılan sorunları iki grupta toplamak mümkündür. Bu sorunlardan biri Türkiye'nin tarihsel gelişiminden kaynaklı sorunlardır. Diğer ise dünya buhranının ortaya çıkardığı sorunlardır. Bu iki tür sorun her ne kadar birbiriyle bağlantılı olsa da politika oluşturma süreçlerinde farklı etkiler yaratmışlardır. Türkiye'nin tarihsel sorunlarından en önemlisi Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan, tarımsal üretime dayanan ve büyük ölçüde dışa bağımlı ekonomik yapıdır. Diğer sorun ise, Lozan Anlaşması sonucu 1929 yılında ödenmeye başlanacak olan Osmanlı borçlarıdır. Tüm bu sorunlar yanında büyük buhran yeni sorunlar ortaya çıkarmış, 1923-29 dönemi sürdürülen ekonomi politikaları terk edilerek yeni politikalar oluşturulmuştur.¹⁶⁷

2.2.1. Büyük Bunalım

Büyük bunalımın Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi, büyük ölçüde uluslararası piyasalarda tarım ürünü fiyatlarındaki düşüşten kaynaklanmaktadır. Tahıl

¹⁶⁵ Sadık Ünay, **Kalkınmacı Modernlik**, İstanbul, Küre Yayınları, 2013, ss. 161-162.

¹⁶⁶ Şevket Pamuk, "Intervention During the Great Depression: Another Look at Turkish Experience", **The Mediterranean Response to Globalization Before 1950**, Ed. Şevket Pamuk and Jeffrey G. Williamson, London, Roudledge, 2000, ss. 321-324.

¹⁶⁷ İlhan Tekeli ve Selim ilkin, **Cumhuriyet'in Harcı**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 245.

fiyatları 1928-29 ile 1932-33 dönemleri arasında yüzde 60 oranında düşmüştür. Dış ticaret hadleri yüzde 25 gerilemiştir. İç ticaret hadleri de tarım aleyhine yüzde 31 azalmıştır. Ayrıca ihracat konusu tarım ürünleri 1934 yılı fiyatları 1928 yılı fiyatlarının yarısına inmiştir. Bunun bir yansıması olarak ihracat gelirleri de yarı yarıya azalmıştır.¹⁶⁸ İhracat gelirlerindeki azalma nedeniyle ortaya çıkan bu durumun önüne geçmenin tek yolu dış borç ya da sermaye ihracı olarak gözüktse de, büyük buhran sermaye hareketlerini de önemli ölçüde daraltmıştır. Tüm bu gelişmeler yerli üretime göre daha az maliyetli ithal sanayi ürünlerini ikame edecek yatırımları zorunlu hale getirmiştir. Gelir ve tüketim seviyesinin düşmesine karşı ithalatı denetleyen koruma önlemleri durgunluğu aşmanın ön koşulu olarak gündeme gelmiştir. Büyük buhran sadece Türkiye’de değil birçok az gelişmiş ülkeyi de benzer şekilde etkilemiştir. Büyük buhran ile hammadde fiyatlarının sanayi ürün fiyatlarına göre çok daha fazla azalması hammadde ihracat eden ve sanayi ürün ithalatı yapan ülkelerde ihracatın reel alım gücünü geriletmıştır. Buna paralel olarak da ithalat kapasiteleri de önemli ölçüde daralmıştır. Şeker, un ve kumaş gibi zorunlu sanayi tüketim malları ithalatının azalması toplam tüketim hacmi ve hayat standardında önemli gerilemelere neden olmuştur.¹⁶⁹ Bu nedenle Türkiye bunalım sürecinde üç dengenin kurulması için köklü değişiklikler almak zorunda kalmıştır. Bunlar ulusal paranın değerinin korunması, dış dengenin sağlanması, bütçe açığının önlenmesidir. Türk Parasını Koruma Kanunu ve Merkez Bankası kurulması gibi kurumsal ve yasal düzenlemeler ile ulusal paranın değerinin korunmasına ve dış ticaret dengesine büyük önem verilmiştir.¹⁷⁰

Dış ticaret dengesinin kurulması için kota ve tarifeler ile ithalat kısıtlamalarına gidilmiştir. Öte yandan takas ve kliring anlaşmaları ile tarım ürünleri fiyatları baskılanmış ve ihracat arttırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, dönem boyunca dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine gelişmesi dış ticaret dengesinin sağlanmasında her yıl daha fazla ihracat yapılmasını zorunluluk haline getirmiştir. Uluslararası konjonktürün dayattığı bu politika ile tarım ürünü fiyatlarındaki düşüş hız kazanmıştır. Korumacı ve ithalat kısıtlaması olan bir pazarda düşük tarım ürünleri fiyatları ise sanayileşme için elverişli bir ortam yaratmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁸ Şevket Pamuk, a.g.e, ss. 327-328.

¹⁶⁹ Korkut Boratav, a.g.e, s. 63.

¹⁷⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, a.g.e, ss. 245-246.

¹⁷¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, a.g.e, s. 246-247.

2.2.2. Devletçilik ve Sanayileşme

Türkiye’de Büyük bunalım sonrası sanayileşme devletçilik politikalarının merkezinde yer almaktadır. Sanayileşme hedefi doğrultusunda özel sektör teşviklerine dayalı dışa açık politikalar terk edilerek, devlet desteğine dayalı içe dönük sanayileşme politikalarına geçilmiştir.¹⁷² Devletçilik ile dış ticaret politikası kambiyo denetimi, ikili takas (clearing)¹⁷³ anlaşmaları, tarifeler ve kotalar gibi düzenlemelerle yeniden oluşturulmuştur.¹⁷⁴ Gümrük tarifelerinde Lozan kısıtlamalarının kalkması sonrası dış ticaret politikalarında yeni düzenlemelere kolaylık sağlamıştır. Tarifeler 1929 yılında üç buçuk kat arttırılarak yüzde 13’den yüzde 46’ya çıkarılmıştır. 1930’ların ikinci yarısında yeniden düzenlenerek yüzde 60’a yükseltilmiştir. Ayrıca, 1931 yılında birçok sanayi ürününün ithalatına miktar kısıtlamaları getirilmiştir.¹⁷⁵ Dönem boyunca dış ticaret dengesi 1938 yılı dışında¹⁷⁶ sürekli fazla vermiş, altın ve döviz stokları artmıştır.¹⁷⁷ Korumacı dış ticaret politikalarının amacı öncelikle artan dış ticaret açıklarını önlemek olsa da bu önlemler aynı zamanda sanayi ürünlerini üretimini dış rekabetten koruyarak sanayileşmeye politikalarına destek olmuştur.¹⁷⁸

2.2.3. Dış Ticaretin Yapısı 1930-1939

Büyük bunalım karşısında Türkiye’de uygulanan korumacı dış ticaret politikalarının en belirgin etkisi dış ticaret üzerinde olmuştur. Dış ticaret dengesinin, esas olarak ithalatın yaklaşık yüzde 45 oranında azalması ile sağlandığı görülmektedir. İthalatın milli gelir içindeki payı 1929’da yüzde 15,4’den 1939’da yüzde 6,8’e

¹⁷² Fikret Şenses, “Büyük Dünya Bunalımının Gölgesinde Sanayileşme”, **Türkiye Ekonomisinin Dünü Bugünü Yarını**, Ed. Emre Özçelik ve Erol Taymaz, Ankara, İmge Yayınevi, 2015, ss. 374-375.

¹⁷³ Clearing anlaşmaları, Türkiye’nin mallarını satın alan ülkelerden mal alınması ve yerli üretimi yapılan malların ithalatının sınırlandırılması ve ikili anlaşma konusu olan malların ithalatında serbesti uygulanmasına dayanmaktadır.

¹⁷⁴ Çağlar Keyder, **State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development**, London, Verso, 1987, s. 102.

¹⁷⁵ Fikret Şenses, **a.g.e.**, s. 376.

¹⁷⁶ Dış ticaretin 1937’de ikili takas anlaşmaları yerine daha serbest olması yönündeki girişimler sonucu 1938’de dış ticaretin açık vermesi üzerine düzenleme geri getirilmiştir.

¹⁷⁷ Yakup Kepenek, **a.g.e.**, s.76.

¹⁷⁸ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, ss. 327-328.

gerilemiştir. İhracatın milli gelir içindeki payı ise yüzde 11,4'den, yüzde 6,9'a düşmüştür.¹⁷⁹ Aynı dönemde dış ticaret hadleri endeksi de 100'den 79'a gerilemiştir.¹⁸⁰

Türkiye 1930-39 döneminde hızlı nüfus artışına bağlı olarak önemli bir sanayileşme atılımı gerçekleştirmiş ve imalat sanayinin milli gelir içindeki payı sekiz puan artarak bir önceki 1923-29 dönemindeki eğilimi tersine çevirmiştir.¹⁸¹

1930-1939 arası dönemi dış ticaret politikalarının sonuçları incelendiğinde 1938 yılı hariç bu dönemde, neredeyse her yıl dış ticaret fazlası verildiği görülmektedir. Söz konusu dönem, dış kaynak bağımlılığı yüksek günümüz Türkiye ekonomisi için, sanayileşme, büyüme ve dış dengenin birlikte sağlanabildiği bir tarihi deneyimi yansıtmaktadır.¹⁸² Tablo 4'de 1930-1939 yılları arasında dış ticaret dengesi gösterilmektedir.

Tablo 4. 1930-1939 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış ticaret Açığı/Fazlası	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı karşılama Oranı	Dış ticaret Haddi Fih/Fith
1930	151	147	+4	18,9	102,7	
1931	127	126	+1	18,1	100,5	
1932	101	86	+15	15,9	117,8	
1933	96,2	74,7	+21,5	15,0	128,8	67,1
1934	92,1	86,1	+5,3	14,7	106,1	69,8
1935	95,8	88,8	+7,0	14,1	107,9	79,5
1936	117,7	92,5	+25,2	12,4	127,2	92,9
1937	138,0	114,4	+23,6	14,0	120,6	89,0
1938	144,9	149,8	-4,9	15,6	96,7	90,6
1939	127,4	118,2	+9,2	11,9	107,8	89,5

Kaynak: Tuncer Bulutay, Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, Maliye Enstitüsü Konferansları, İİF, 23. Seri, 1975, s.196

¹⁷⁹ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 73.

¹⁸⁰ Şevket Pamuk, **a.g.e**, 2000, ss. 323.

¹⁸¹ Fikret Şenses, **a.g.e**, 2015, ss. 377.

¹⁸² Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 73.

Tablo 4'e göre; 1930-1939 döneminde uygulanan dış ticaret politikaları şu şekilde özetlenebilir; Osmanlı borçlarının ödenebilmesi için ekonomi bu dönemde görece olarak dışa kapanırken, ithalatın milli gelir içindeki payı yarı yarıya azalarak dış ticaret fazlası elde edilmiştir. Büyük bunalımın etkileri altında ve net dış borç ödeme sürecinde yatırımların milli gelir içindeki payı yılda ortalama yüzde 10 artmıştır. Ayrıca, 1935 yılı sonrasında fiyat istikrarı sağlanmış, milli gelir özellikle bu dönemde yüzde 11,6 büyümüştür. Tüm bu gelişmeler önemli bir başarı olarak değerlendirilmektedir.¹⁸³

Sonuç olarak dünya ekonomisini derinden etkileyen 1929 Bunalımı, az gelişmiş ve bağımlı bir yapıya sahip ülkelerde ilk defa kendi dinamikleriyle ulusal bir sanayileşme politikası uygulama fırsatı yaratmıştır. Türkiye'de bu fırsatı korumacı-devletçi büyüme yaklaşımıyla değerlendirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Türkiye'de, dış ticaretin milli gelir içindeki payı İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar düşük kalmış, dış ticaret hadleri aleyhe döndüğü halde Büyük Bunalım sonrası dış ticaret fazla vermeye başlamıştır. Böylece Osmanlı borçları ödenebilir duruma gelmiş, savaş dönemi dış ticaret hadlerindeki iyileşme sayesinde de dış ticaret fazlası 1946 yılına kadar devam etmiştir.¹⁸⁴ Bununla birlikte, küresel sistemin merkez ülkelerinin zayıfladığı bir konjonktürde dış rekabete karşı korumacı politikalar dönem boyunca tartışma konusu olmuş, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte de yapısal bir dönüşüm içine girmiştir. Ulusal bir sanayi altyapısı oluşturma ve milli gelir içinde sanayi üretiminin payını artırma noktasında görece başarılı olan devletçilik, kendisini tamamlayacak özel sermaye yatırımlarının yetersizliği ve uluslararası konjonktürdeki bozulma sonucu doğal sınırlarına ulaşmıştır. Savaş dönemindeki ulusal seferberlik ve önemli ölçüde artan savunma harcamaları, ulusal ekonomik yapının yönetiminde tamamen yeni parametreler oluşturmuştur.¹⁸⁵

2.3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI 1940-1945

Türkiye ikinci dünya savaşına katılmamış fakat savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşamıştır. Bu dönemde kalkınma planında öngörülen sanayi yatırımları savunma harcamalarının bütçeye getirdiği yük nedeniyle ertelenmiştir. 1930'lu yılların korumacı politikaları sonucu daralmış olan ithalat bu dönemde de yarı yarıya azalmıştır.

¹⁸³ Gülten Kazgan, **a.g.e.**, 2004, s. 74.

¹⁸⁴ **A.e.**, s. 65.

¹⁸⁵ Sadık Ünay, **a.g.e.**, 2013, s. 178.

Bu dönem hammadde, aramalı ve yatırım malı gibi üretim girdilerinde azalma ve yetişkin nüfusun önemli bir kısmının askere alınması sonucu milli gelirin daraldığı bir dönem olmuştur.¹⁸⁶

2.3.1. Dış Ticaretin Yapısı 1940-1945

1940-1945 İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ülkenin ürettiği başta krom olmak üzere madenlere ve tarım ürünlerine güçlü dış talep ihracatta sürekli artışa yol açmıştır. Ancak dönem boyunca tüketim malları ihracatına getirilen sınırlamalar dış ticaret hacmini daraltmıştır. Dış ticaret hacmi yüzde 15’den yüzde 6’ya düşmüştür. Bir başka deyişle, dış ticaretin ekonomi içerisindeki göreceli önemi giderek azalmıştır. Dış ticaret hadleri 1942 yılı dışında, sürekli olarak ülke aleyhine gelişmiş ve bu süreçte kaynak kaybı yaşanmıştır.¹⁸⁷ 1940 ve 1945 yılları arasındaki dış ticaret dengesi Tablo 5’de gösterilmektedir.

Tablo 5. 1940-1945 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış ticaret Açığı/Fazlası	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı karşılama Oranı	Dış ticaret Haddi Fih/Fith
1940	111,4	68,9	+42,5	7,5	161,7	84,6
1941	123,1	74,8	+48,3	6,6	164,6	98,3
1942	165,0	147,7	+17,3	5,0	111,7	109,3
1943	257,2	203,0	+54,1	5,0	126,7	78,5
1944	232,5	164,9	+67,6	5,9	141,0	65,1
1945	218,9	126,2	+92,8	6,3	173,4	70,9

Kaynak: Tuncer Bulutay, Türkiye’nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, Maliye Enstitüsü Konferansları, İİF, 23. Seri, 1975, s.196

Tablo 5’e göre; savaş dönemi dış ticaret verileri incelendiğinde, ithalat 1938-1939 dönemi ortalama 134 milyon lira iken, 1940-1941’de yarı yarıya azalmış ve 71,9 milyon liraya gerilemiştir. Daha sonra 1942-1945 döneminde ortalama 160,5 milyon liraya çıkmıştır. Doların değer kaybına uğradığı bu dönemde ithalat reel olarak daralmıştır. İhracat hacmi ise, 1938-1939’da 136,2 milyon liradan savaş yıllarında 184,7 milyon

¹⁸⁶ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, ss. 86-87.

¹⁸⁷ Yakup Kepenek, **a.g.e**, 2017, s. 77.

liraya çıkmış ve dış ticaret bu dönemde 322,6 milyon lira fazla vermiştir. Savaş süresince, ithalatın ülke için zorunlu mallarla kısıtlanması ve diğer ülkelerin özellikle tarımsal ürünlerden oluşan ihracat mallarına olan taleplerinin yükselmesi bu fazlalığın oluşmasında önemli etkenlerdir.¹⁸⁸

2.3.2. Devletçilik Politikasının Sonuçları

1940-1945 dönemini iktisadi gelişmede bir kesinti dönemidir. 1946'da ise hem ulusal ekonomi hem de uluslararası ticaretteki konumu açısından Türkiye farklı bir gelişme doğrultusuna yönelmeye başlamıştır.¹⁸⁹ 1946 öncesi Türkiye'nin sanayileşme stratejisinin ana özelliği, devletin sermaye birikiminde birincil araç olarak kullanılamaması olmuştur. Bir başka deyişle devletin sanayileşmede öncü rol üstlenmesi Büyük Bunalım ve savaş gibi özel koşullar nedeniyle uygulanmak zorunda olunan kalıcı değil geçici bir önlem niteliği taşımıştır.¹⁹⁰ Bu dönemde sermaye birikimi tarımda yaratılan artı değerın sanayi kesimine aktarılmasıyla sağlanmıştır. Kaynak aktarımı sanayi fiyatlarının tarım fiyatlarına oranla daha hızlı artışıyla gerçekleşmiştir. 1938'de 500 TL olan bir vagon buğdayın fiyatı 1942'de 10000 TL'ye yükselmiştir.¹⁹¹ Hemen hemen tüm ülkelerin sermaye birikimi süreçlerinde uygulanan bu politika¹⁹², Türkiye açısından bazı farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Türkiye'de bu politika serbest piyasa koşullarında belirlenen fiyat mekanizması aracılığıyla tarım üretimi arttırılarak gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye deneyiminde, kurulu toplumsal düzeni kökünden sarsan bir birikim süreci oluşmamıştır.¹⁹³

¹⁸⁸ Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı, **a.g.e.**, 1973, s. 236.

¹⁸⁹ Korkut Boratav, **a.g.e.**, 2012, ss. 86-87.

¹⁹⁰ Yahya Tezel, Sanayide Devlet Kapitalizmin Ortaya Çıkışı, **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Der. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.78-79.

¹⁹¹ Oya Köymen, **Sermaye Birikirken; Osmanlı, Türkiye ve Dünya**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007, s.102.

¹⁹² İngiltere'de 'enclosures' hareketi, Almanya'da 'junkers', Sovyetler Birliğinde önce fiyat mekanizması sonra 'kholkhoz', Çin'de 'Communes' hareketi en bilinen örnekleridir.

¹⁹³ Atilla Sönmez, **a.g.e.**, 2004, ss. 335-336.

2.4. DIŞ TİCARETİN EKONOMİK ETKİSİNİN ARTTIĞI BİR DÖNEM 1946-1960

1946-1960 dönemi, devalüasyonla başlayan ve devalüasyonla sona eren bir dönem olarak nitelendirilmektedir. 1946 yılında yapılan devalüasyonla birlikte dış ticarete görece bir serbestlik politikası hâkim olmuştur. 1953 yılı ve sonrası dönemde ise ortaya çıkan dış ödeme güçlükleri nedeniyle ithalat sınırlamalarına gidilmiş ve 1958 yılında Türk Lirası tekrar devalüe edilmiştir. İki devalüasyon arasında uygulanan ekonomi politikalarının sonuçları bağlamında niteliksel farklılıklar bulunmaktadır. 1946 devalüasyonu döviz sıkıntısının olmadığı bir ortamda, IMF'e katılım ile kısıtlanacak olan bir yetkinin kullanılması amacıyla yapılmıştır. Böylelikle ithalat ve ihracatta serbest piyasa koşullarının işletilmesine başlanmıştır.¹⁹⁴ 1958 devalüasyonu ise bir ekonomik bunalımın göstergesidir. Dış ödemelerin büyük bir sorun haline geldiği ve uluslararası çevreler ile sorunlar yaşanıldığı bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Siyasi sorunlar dış yardımların kısıtlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu koşullar TL'nin devalüasyonu, ithalat serbestisi, KİT ürün ve hizmet fiyatlarının artırılması ve bütçe harcamalarının kısılması gibi bir dizi ekonomik düzenlemeyi zorunlu hale getirmiştir.¹⁹⁵

Bu dönemde, iç pazara dayalı bir sanayileşme programı değil, dış ticarete serbestleşmeye öncelik veren bir büyüme anlayışı benimsenmiştir. Bu doğrultuda alt yapı yatırımlarına, inşaat sektörüne, tarıma ve madencilğe önem verilmiştir. Ancak 1950'li yılların ortalarından itibaren artan dış ticaret açığı ve dış borçlar Türkiye'nin ekonomi politikasında değişikliği zorunlu kılmıştır. Tarım, enerji ve ulaştırma sektörlerinin yerine sanayi sektörü tekrar önem kazanmıştır. 1948 – 1953 tarihleri arasında gerçekleştirilen yatırımların sektörlere göre dağılımları incelendiğinde; tarımın yüzde 10,8, imalat sanayinin yüzde 13,9, enerji ve ulaştırmanın yüzde 34,3 olarak gerçekleşmesine karşın, 1954 – 1959 döneminde tarımın yüzde 7,6 oranına, enerji ve ulaştırmanın yüzde 30'a gerilediği imalat sanayinin ise yüzde 17,7'ye yükseldiği gözlemlenmektedir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Bretton Woods uluslararası para sistemi, ülkelerin tek başlarına devalüasyon yapmalarına olanak vermiyor, yüzde 10'un üzerindeki devalüasyonları IMF iznine bağlıyordu.

¹⁹⁵ Yakup Kepenek, a.g.e, 2017, s. 80.

¹⁹⁶ Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 67, 2012, s. 169.

Bu dönemi kısaca özetlenmek gerekirse, 1946-53 dönemi, ithalat serbestisine dayalı ekonomi programlarının uygulandığı, kronik dış açık problemlerinin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. 1954-1960 dönemi ise bir önceki dönemde uygulanan ekonomik modelin tıkanması nedeniyle liberal dış ticaret politikalarının terkedilmesi ve sınırlı ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikasının izlendiği bir yeniden uyum sürecidir.¹⁹⁷

2.4.1. Tarım Yoluyla Gelişme 1946-1953

Savaş sonrası dönemde Türkiye, Amerikan nüfus alanı içerisinde yer almıştır. Uzun süreli bir genişleme sürecine giren kapitalist dünya ekonomisi serbest ticaret doktrini çerçevesinde sermaye hareketleri önündeki engelleri kaldırmıştır. Özellikle Amerika kaynaklı sermaye yatırımları, dış yardım ve krediler bu genişleme sürecinin kritik araçları haline gelmiştir. Bu doğrultuda kullanılan iki araç ise Marshall Planı ve Truman Doktrini olmuştur. Türkiye her iki plan kapsamında yer almıştır. Truman Planı kapsamında 1947-1949 yılları arasında Türkiye'ye verilen asgari yardımın tutarı 152,5 milyon dolar olurken 1949-1951 yılları arasında bu tutar 400 milyon dolara ulaşmıştır.¹⁹⁸ Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde verilen kredilerin yatırım alanları ABD tarafından detaylı olarak çizilmiştir. Her iki anlaşma kapsamında Türkiye'nin; özellikle savunma harcamaları kanalıyla kamu harcamalarını daraltarak tasarruflarını artırması, bu artış ile ağır sanayi yerine hafif sanayiye öncelik vermesi, karşılaştırmalı üstünlüğünü tarım ve madencilik sektörü olarak kabul ederek, üretimini bu sektörler üzerinde yoğunlaştırması zorunluk tutulmuştur.¹⁹⁹ Özellikle Marshall Planı kapsamında, Türkiye'nin Avrupa'ya tarım ürünleri ve maden hammaddeleri sağlayarak katkıda bulunabileceği savunulmuştur.²⁰⁰ Sonuç olarak Türkiye dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine tarımsal gelişmeye dayanan hammadde ihracatçısı bir ekonomi olarak dahil olmuştur. 1946-1953 dönemi tarımın ortalama büyüme hızı yüzde 13,2 ile yüzde 9,2'lik sanayi büyüme hızının üzerinde seyretmiştir. Yine tarımın milli gelir içindeki payı dönem

¹⁹⁷ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 109.

¹⁹⁸ Barış Ertem, "Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman ve Marshall Planı", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 21, 2009, s. 386.

¹⁹⁹ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, 3. Kitap, Dünya Savaşından 1971'e, 5. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1989, s. 174.

²⁰⁰ Zvi Yehuda Hershlag, **Turkey The Challenge of Growth**, Netherlands, Leiden, E.J. Brill, 1968, p. 31.

başında yüzde 43,6'dan dönem sonu yüzde 45,2'ye çıkmıştır. Sanayinin payı ise yüzde 15,2'den yüzde 13,5'e gerilemiştir.²⁰¹

2.4.2. Dış Ticaretin Yapısı 1946-1953

Küresel ekonominin büyüdüğü ve dövizin görece bol olduğu 1946-53 döneminde ithalat büyük ölçüde artmıştır. Ulaştırma ve tarımda makineleşme yatırımları ile kamu harcamaları artmıştır. Bu dönemde 1980'lere kadar sıkça tekrarlanan ödemeler dengesi krizlerinin ve döviz darboğazlarının altyapısı oluşmuştur.²⁰² Krueger (1974)'e göre bu dönem tarıma dayalı kalkınma stratejisinin yoğun dış yardımlar ve olumlu uluslararası ekonomik konjonktür eşliğinde hayata geçirildiği iyimserlik dönemidir.²⁰³

1946 yılına önemli bir nitelik kazandıran özellik ekonomik paradigmada meydana gelen değişimdir. Bu yıl 1930'ların içe dönük ve dış dengeye dayalı iktisat politikalarının terkedildiği, ithalat serbestisine dayalı ekonomi programlarının uygulandığı, kronik dış açık problemlerinin ortaya çıkmaya başladığı bir milat olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla 1946 yılı sonrası yabancı sermaye, dış yardım ve kredi ile işleyen bir ekonomik yapı oluşmuştur.²⁰⁴ 1946 ve 1953 yılları arasında dış ticaret dengesi Tablo 6'da gösterilmektedir.

²⁰¹ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 101.

²⁰² Sadık Ünay, **a.g.e**, 2013, s. 200.

²⁰³ Anne O. Krueger, **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey**, National Bureau Economic Research, Vol. 1, Newyork, Colombia University Press, 1974, s. 7.

²⁰⁴ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, ss. 94-95.

Tablo 6. 1946-1953 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

Yıl	ihracat	ithalat	Dış ticaret Açığı/Fazlası	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı karşılama Oranı	Dış ticaret Haddi Fih/Fith
1946	432,1	223,9	+208,2	9,6	193	-
1947	625,2	685,0	-59,8	17,4	91	-
1948	551,0	770,1	-219,1	13,9	72	91
1949	693,9	812,3	-118,4	16,6	79	101
1950	737,6	799,9	-62,3	15,9	92	124
1951	879,4	1125,8	-246,4	17,7	78	104
1952	1016,2	1556,6	-540,4	19,2	65	109
1953	1109,0	1491,1	-382,1	16,7	74	110

Kaynak: Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, 30. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2017, s. 31.

Tablo 6'ya göre; dış ticaretin yapısı incelendiğinde, 1946 yılı dış ticaret fazlası verilen son yıldır. 1947 yılında yaklaşık 60 milyon TL ile başlayan dış ticaret açığı 1952 yılında 540 milyon TL ye ulaşmıştır. 1946 yılında 224 milyon TL olan ithalat ise 1952 yılında 1 milyar 557 milyon TL olmuştur. 1950-55 yılları arasında yapılan ithalatın toplam değer üzerinden dağılımı ise şu şekilde özetlenebilir. Tablo 7'de 1950 ve 1955 yılları arasında Türkiye'nin ithalat dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 7. 1950-1955 Yılları Arasında Türkiye'nin İthalat Dağılımı

	1950	1951	1952	1953	1954	1955
İnşaat Malzemesi	11,8	10,6	12,0	16,0	15,6	18,1
Makina ve Teçhizat	34,2	32,4	38,5	36,0	37,4	36,2
Tüketim Malları	20,6	24,8	22,1	19,8	19,6	14,6
Hammaddeler	33,4	32,2	27,7	28,2	27,4	31,1

Kaynak: Zvi Yehuda Hershtlag, *Turkey The Challenge of Growth*, Netherlands, Leiden, E.J. Brill, , 1968, p. 182.

Tablo 7'ye göre; 1954 yılında alınan güdümlü ekonomik tedbirler ile dış ticaretin serbestleşmesi tüketim malları ithalatında beklenen bir artıştan çok daralmaya neden olmuştur. İnşaat malzemesi ithalatında artış dönem boyunca konut sektörüne yapılan yoğun yatırımın bir yansıması olmuştur. 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren, ithalata getirilen sınırlamalar tüketim malları ithalatını düşürmüş, talebin iç piyasadan karşılanmasını sağlamıştır. Ancak özellikle inşaat ve tarım üretimi için gerekli makine, teçhizat ve hammaddelerin ithalatındaki artış yerli üretimin ithalat bağımlılığını ve dış ticaret açıklarına neden olmuştur.²⁰⁵

1946-1953 dönemi uygulanan dış ticarete serbestleşme politikalarının temel unsurları şu şekilde özetlenmektedir; verimsiz sanayi kuruluşlarına verilen sübvansiyonlar ile korumacı ticaret önlemleri kaldırılmıştır. Türkiye ekonomisinin uluslararası ticarete tarımsal kalkınma odaklı özel yatırımlar aracılığıyla bütünleşmesi sağlanmıştır.²⁰⁶ Özellikle 1950-53 yılları Türkiye tahıl ihracatı ile önemli miktarda döviz geliri elde etmiştir. Fakat Kore Savaşı sonrası tahıl fiyatlarının yarı yarıya düşmesi uygulanan kalkınma stratejisi nihai olarak başarısız kılmıştır.²⁰⁷ Chernery vd. (1953) söz konusu dış ticarete serbestleşme politikalarının önündeki en büyük iki engelin tasarruf-yatırım açığı ile döviz gelir açığı olduğunu ifade etmiştir. Türkiye ekonomisinin, 1948-53 döneminde sürekli artan ithalat talebi ve azalan ihracat kapasitesi satın alım gücü nedeniyle orta vadede ciddi bir döviz darboğazı ile karşılaşacağını öngörmüştür.²⁰⁸

2.4.3. Tıkanma ve Yeniden Uyum 1954-1961

1954-1961 dönemi, savaş sonrası genişleme konjonktürünün ve serbest dış ticaret politikalarının son bulduğu bir dönemdir. Bu dönemde ihraç malları talebinde daralma yaşanmış ve dış borçlar artmıştır. İthalat sınırlamalara gidilmiştir. Krueger (1974)'e göre bu dönemde dünya tarım, hammadde ve emtia fiyatları düşüşe geçmiş, hızla artan bütçe ve dış ticaret açıklar enflasyonu tetiklemiş ve sonunda ödemeler dengesi krizi ortaya çıkmıştır. Dönem boyunca hızlı büyüme kısa vadeli politika müdahaleleri ile mali

²⁰⁵ Zvi Yehuda Hershlag, **a.g.e**, 1968, p. 182.

²⁰⁶ Sadık Ünay, **a.g.e**, 2013, s. 95.

²⁰⁷ Stefanos Yerasimos, **a.g.e**, 1989, s. 196.

²⁰⁸ Hollis B. Chenery, George E. Brandow and Edwin J. Cohn, **Turkish Investment and Economic Development**, Ankara, USA Operations Mission to Turkey, Foreign Operations Administration, 1953, s. 27.

disiplinden kopan kamu finansmanı aracılığıyla devam ettirilmiştir. Siyasi krizlerin yol açtığı ve uluslararası müdahalenin yoğunlaştığı bu dönemde, IMF ile ilk stand by anlaşması hayata geçirilmiştir. Özetle 1954-1961 dönemi istikrarsızlık ve bunalım dönemidir.²⁰⁹ Nitekim İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin sahip olduğu döviz rezervleri 127 ton altın ve 13 milyon dolarken 1953 yılına gelindiğinde bu koşullar tam tersine dönmüş ve tüm rezervler tükenmiştir.²¹⁰ Ayrıca, sanayi üretimini teşvik etmek amacıyla 1954 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmış, fakat 1960 yılına kadar çok az sermaye ülkeye çekilebilmiştir. Ülkeye giren yabancı sermaye toplamda 86 milyon TL olmuştur. Yabancı sermayenin yüzde 17,5'i sıcak para , yüzde 73'ü yatırım ve yüzde 9,5'i patent hakkı şeklinde gerçekleşmiştir.²¹¹ Bu dönemde, bir taraftan ihracat gelirlerinin, diğer taraftan da borçlanma dahil dış finansman olanaklarının azalması ithalat sınırlamalarını zorunlu hale getirmiştir. İthalatın kısa vadeli kredilerle karşılanması 1953'de dış borçların ödenemez hale gelmesine neden olmuştur. Sonuçta Türkiye, IMF'de kotasından fazlasını kullanan ve vade uzatımı talebinde bulunan ilk ülke olarak kayda geçmiştir.²¹²

2.4.4. Dış Ticaretin Yapısı 1954-1961

1954-1958 yılları arasında Türkiye'de dış ticaret gelişmeleri incelendiğinde, küresel piyasalardaki hammadde ve tarımsal ürün fiyatlarındaki düşümlere bağlı olarak ihracat gelirleri hızla azalmıştır. 1953 yılında 1 milyar 109 milyon TL olan ihracat, 1955 yılında 877 milyon TL'ye düşmüştür. 1955 yılında dış ticaret açığı toplam ihracatın yüzde 59'una ulaşmıştır. Dolar bazında ithalat 1952 yılında 556 milyon dolarla en üst noktaya ulaşmış, 1958 yılında 315 milyon dolara kadar inmiştir. İthalat ancak 1963 yılında 1952 yılı düzeyine tekrar ulaşabilmiştir. Dış ticaret hacmi ise 1953 yılında milli gelirin yüzde 16,7'sine ulaşmış, 1958 yılında yüzde 4,5'e düşmüştür.²¹³ 1954 ve 1962 yılları arasındaki Türkiye'nin dış ticaret dengesi Tablo 8'de gösterilmektedir.

²⁰⁹ Anne O. Krueger, **a.g.e**, 1974, s.7

²¹⁰ Osman Cenk Kanca, "1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyoekonomik Politikalar", **Mustafa Kemal Üniversitesi SBE Dergisi**, S. 19, 2012, s. 55.

²¹¹ Kenan Bulutoğlu, **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970, s. 125.

²¹² Keith Horsefield, **The International Money Fund 1945-1965, Twenty Years of International Monetary Cooperation**, Washington, D.C, IMF Volume III, 1969, s. 347.

²¹³ Stefanos Yerasimos, **a.g.e**, 1989, s. 211.

Tablo 8. 1954-1962 Dış Ticaret Dengesi (Milyon TL)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış ticaret Açığı/Fazlası	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı karşılama Oranı	Dış ticaret Haddi Fih/Fith
1954	937,8	1399,4	-401,6	14,3	70	105
1955	877,4	1393,4	-516,0	11,9	63	104
1956	854,0	1140,6	-286,6	9,5	75	116
1957	966,6	1112,0	-145,4	7,1	87	110
1958	692,4	882,3	-189,9	4,5	78	100
1959	990,6	1310,0	-325,4	5,3	75	95
1960	1721,2	2213,7	-492,5	8,4	78	89
1961	3120,7	4584,1	-1464,4	15,6	68	91
1962	3430,8	5599,8	-2169,0	15,7	61	99

Kaynak: Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, 30. Basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 2017, s. 31.

Tablo 8'e göre; 1953 sonrası ihraç mallarına talepte düşüş giderek artmıştır. Dış ticaret açıkları kronik bir hal almaya başlamıştır. Bu olumsuz tabloya dış yardım ve kredi bulmakta karşılaşılan sorunlar eklenmiş ve sonunda dış ticaret ve dış borçlar üzerinde denetim gerekli hale gelmiştir. Denetimler ile dış ticaret açığının kontrol edilmesi; kredili ithalatın daraltılması, kota ve katlı kur sistemleri uygulamalarına geçilmiştir. Bu uygulamalar mallara göre farklılaştırılmış dış ticaret rejimi uygulaması olarak isimlendirilmiştir.²¹⁴ 1955 ve 1960 yılları arasındaki Türkiye'nin ithalat dağılımı Tablo 9'da gösterilmektedir.

Tablo 9. 1955-1960 Yılları Arasında Türkiye'nin İthalat Dağılımı

	1955	1956	1957	1958	1959	1960
İnşaat Malzemesi	18,1	13,6	12,0	8,6	7,7	7,3
Makina ve Teçhizat	36,2	44,6	31,5	34,7	37,9	44,8
Tüketim Malları	14,6	11,1	12,3	12,2	10,1	9,6
Hammaddeler	31,1	30,7	44,2	44,5	44,2	38,3

Kaynak: Zvi Yehuda Hershlag, *Turkey The Challenge of Growth*, Netherlands, Leiden, E.J. Brill, 1968, p. 182.

²¹⁴ Gürel Tüzün, "1950-1960 Döneminde Sanayileşme", *75 Yılda Çarklardan Chipler*, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 153.

Tablo 9'a göre; ithalat kısıtlamalarının çeşitli ithal ürünleri üzerine etkisine bakıldığında, tüketim ve inşaat malzemelerinde hızlı bir düşüş, hammadde ithalatında ise önemli bir artış olduğu gözlenmektedir. 1950'de ithalatın yüzde 35'ini makine ve araçlar, yüzde 33'ünü hammaddeler, yüzde 21'ini tüketim malları ve yüzde 11'ini inşaat malzemesi oluşturmakta iken, 1960'da tüketim malları ve inşaat malzemesinin payı sürekli azalarak sırasıyla yüzde 10 ve yüzde 7'e gerilemiştir. Buna karşın, hammadde ve makine-aracalar gruplarının her birinin payı yüzde 40'a yükselmiştir. Dolayısıyla, üretim girdilerinde ithalat bağımlılığı nedeniyle Türkiye, ithalat kısıtlamaları ile karşılaştığı bu dönemde, milli gelirden azalma, işsizlik ve toplumsal bunalımlarla karşılaşmıştır.²¹⁵

Bu dönemde Türkiye ekonomisi ithalat ve kambiyo denetimleri içinde bağımlı gelişme sürecine devam etmiştir. Türkiye aynı anda tüketim malı ithalatındaki daralmaları telafi etmeyi amaçlayan bir ithal ikameci sistem ile kontrollü dış ticaret sistemini²¹⁶ bu dönemde uygulamıştır.²¹⁷ Bu dönemde ithalat güçlükleri nedeniyle durağanlık gösteren sanayi kesimi yıllık büyüme oranı ortalama yüzde 6'a ulaşmıştır.²¹⁸ Dış ticaretteki daralmaya rağmen 1940-49 dönemi yatırım oranları yüzde 8,9'dan yüzde 13,8'e yükselmiştir. Sabit sermaye stoku yılda ortalama yüzde 8,1'lik artış göstermiş, sermaye birikimi hız kazanmıştır.²¹⁹ Bununla birlikte, bu dönemde sanayinin yapısal özellikleri, sanayinin giderek özelleşmesi, yoğunlaşması, dışa bağımlılığı ve merkezileşmesi olarak gösterilmektedir.²²⁰

2.5. İÇE DÖNÜK DIŞA BAĞIMLI GENİŞLEME 1962-1979

1960'lar dış ticaret politikaları, tarımda modernleşme ve imalat sanayini büyütme hedeflerini aynı anda gerçekleştirmek üzere düzenlenmiştir. Bu dönemde uluslararası piyasaların döviz kuru, faiz ve fiyatlar genel düzeyi üzerindeki etkilerini ortadan kaldıran ithal ikamesi modeli uygulamaya konmuştur. İç piyasada yerli üretimi baskın hale

²¹⁵ Zvi Yehuda Hershtlag, **a.g.e.**, 1968, p.1 82.

²¹⁶ 1958 yılına kadar dış ticaret rejimi belirli kurallar ve sınırlamalar çerçevesinde yürütülmüş, fakat dolar cinsinden ithalatın 1953-1958 arası %40'dan daha fazla azalması ve dış baskıların giderek artan dozu, 1958 yılında doların Türk Lirası karşısında 2,2 kat değerlenmesi ile sonuçlanmıştır.

²¹⁷ Yakup Kepenek, **a.g.e.**, 2017, s. 89.

²¹⁸ Zvi Yehuda Hershtlag, **The Contemporary Turkish Economy**, Routledge, USA, 1988, p. 20.

²¹⁹ Tuncer Bulutay, **Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, Maliye Enstitüsü Konferansları**, İİF, 23. Seri, 1975, s. 173.

²²⁰ Gürel Tüzün, **a.g.e.**, 1999, s. 166.

getirmek için üretim düzeyleri yeterli görülen tüketim ve ara malı ithalatı yasaklanmıştır. Ayrıca denetimli kambiyo uygulamalarıyla uluslararası finans hareketleri ve dış ticaret dengesi sıkı bir denetim altına alınmıştır. Düzenlemeler ile dış şokların sanayi üretimi üzerindeki potansiyel olumsuz etkileri sınırlandırılmaya çalışılmıştır. İthal ikamesi ile ihracat ve ithalatın milli gelir içindeki paylarının minimize edildiği izole bir ulusal ekonomik sistem öngörülmüştür.²²¹

1960'ların ekonomi politikaları 1950'lerin dağınık ve tutarsız kalkınma politikalarına tepki olarak planlı ekonomi olma iddiası ile uygulanmaya başlamıştır. DPT ayrıntılı bir 15 yıllık plan ve program çerçevesinde çalışmalarına başlamıştır. Birinci beş yıllık plan çerçevesinde ithal ikameci büyüme stratejisinden beklenenler yurtiçi yatırımları artırarak sanayi sektörünün büyümesini sağlamak ve dışa bağımlılığı azaltmak olarak sıralanmıştır.²²² Bu dönemde gümrük tarifeleri devlete gelir sağlama aracı olmaktan çıkarılıp, sermaye birikimi ve sanayileşmeyi teşvik aracı olarak kullanılmıştır. Bu teşvikler ekonomik olmayan sanayiler doğurmasını önlemek amacıyla, hem sektör hem de proje bazında sadece 5-8 yıl süreyle öngörülmüştür. Bu sürenin sonunda sanayi dalı ve ürünün tümüyle dış rekabete açılacağı başlangıçta vurgulanmıştır.²²³ Fakat planın öngördüğü sermaye birikim süreci 1960'ların ikinci yarısından itibaren kamu kaynakları üzerinden parasal servet aktarma mekanizmasına dönüşmüştür. 1978 yılına gelindiğinde ithal ikamesi olanakları²²⁴ tükenmiş, bu yolla sağlanan sermaye birikimi tıkanmıştır. Ekonomi politikaları enflasyon aracılığıyla vergilemeye yönelmiş ve enflasyonist süreç kronikleşerek günümüze kadar gelmiştir.²²⁵ Bu dönemde Türkiye'de sanayileşmenin

²²¹ Gülten Kazgan, **a.g.e.**, 2004, s. 96.

²²² Mustafa Sönmez, **a.g.e.**, 1999, s. 13.

²²³ Attila Sönmez, **a.g.e.**, 2004, s.341

²²⁴ Şevket Pamuk, "İthal İkamesi Döviz Darboğazları ve Türkiye", Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu içinde, (Ed: K. Boratav, Ş. Pamuk ve Ç. Keyder) Kaynak Yayınları, 1987, ss. 40-42
"Devlet ithal ikamesinin ve dolayısıyla reel üretimin hedeflendiği alanlarda, miktar kısıtlamaları ve ithalat yasakları ile mutlak bir koruma sağlayıp, yerli üretim için gerekli ara ve yatırım mallarında ise tam tersi bir uygulamada bulunarak, iç piyasayı yerel sermayenin hakimiyetine terk eder. Bunun yanı sıra devlet bir dizi rant yaratma politikasını da uygulamaya sokar. Bankacılık sisteminde uygulanan düşük faiz politikası ve negatif reel faizler ile sermaye kesimine rant aktarılırken, birikim rejiminin en temel unsurlarından biri olan dövizin alım ve satımı kontrol altında tutularak, genellikle serbest kurun altında gerçekleşen sabit bir resmi kur politikası uygulamasıyla sanayi kesiminin üretimi için gerekli ara ve yatırım mallarının ithalatı sübvans edilir."

²²⁵ Attila Sönmez, **a.g.e.**, 2004, s.341

hızını sınırlayan faktör her zaman döviz talebi ve ithalat kapasitesi olmuştur. Dış kaynak sağlanamadığı dönemlerde ekonomi durgunluğa sürüklenmiştir.²²⁶

2.5.1. Kalkınma Planları

Bu dönem kalkınma planlarının temel amacı yatırımlar için gerekli finansman miktarı ve dağılımının nasıl belirleneceği olmuştur. Pamuk (1987)'e göre, ithal ikamesinin ileri aşamalarında teknoloji karmaşıklılaşp sermaye yoğun bir hale geldikçe büyük ölçekli alt yapı yatırımları zorunlu hale gelmiştir. Bu, sermaye/hasıla katsayısının yükselmesi anlamına geldiğinden belirli bir büyüme hızına ulaşmak için iç tasarruflar ön plana çıkmış, tasarruf oranı sınırı sanayileşmenin ve büyümenin hızını belirlemiştir.²²⁷ 1980 öncesi kalkınma planlarının yılda yüzde 7 büyüme hedefi doğrultusunda sabit sermaye yatırımlarının milli gelir içindeki oranları ve kaynakları Tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10. Türkiye’de Planlı Dönem Yatırım Oranları

Sabit Sermaye Yatırımları	1963-67		1968-72		1973-77	
	P	G	P	G	P	G
GSMH içindeki pay (%)	18,3	16,0	21,3	16,1	21,9	20,2
İç Kaynaklar	14,8	14,2	19,4	15,5	21,1	16,0
Dış kaynaklar	3,5	1,8	1,9	0,6	0,8	4,2

Kaynak: Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, 30. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2017, s. 181.

Tablo 10’a göre; 1963-67 döneminde büyüme hedefine ulaşmak için yatırımların milli gelir içindeki payı yüzde 18,3 olarak belirlenmiştir. Bu oranın yüzde 14,8’inin iç kaynaklardan yüzde 3,5’inin ise dış kaynaklardan sağlanması planlanmıştır. Gerçekleşen değerlere baktığımızda, bu oran yüzde 14,2 iç kaynak ve yüzde 1,8 dış kaynak olmak üzere toplam yüzde 16 seviyesinde kalmıştır. Benzer şekilde, 1968-72 döneminde sabit sermaye yatırımlarının milli gelirin yüzde 21,3’üne ulaşması öngörülmüştür. Gerçekleşen

²²⁶ Çağlar Keyder, “İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Çelişkileri”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Ed. Korkut Boratav, Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1987, s. 15.

²²⁷ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, 1987, ss. 44-45.

oran ise yüzde 16,1 olmuştur. Bu dönemde iç kaynaklar yönünden beklenen oranlar yakalanamamıştır. İç kaynak oranı yüzde 19,4 olarak planlanmış ama gerçekleşme yüzde 15,5 düzeyinde kalmıştır. 1973-77 döneminde ise yatırımların milli gelir içindeki payı yüzde 21,9 olarak planlanmış, gerçekleşme yüzde 20,2 düzeyinde kalmıştır. Bu amaçlanan en yakın gerçekleşme oranıdır. Ancak, iç kaynakların planlanan yüzde 21,1 yerine yüzde 16 oranında gerçekleşmesi, yatırımların giderek dış kaynaklara bağımlı duruma geldiğinin göstergesi olmuştur. Bu durum Türkiye’de iç tasarrufların yetersiz kalmasında çok verimli alanlarda kullanılamaması ve yatırımların aşırı dış kaynak gereksiniminden kaynaklanmaktadır.²²⁸ İthal ikameci sanayileşmenin ileri aşamalarında ortaya çıkan pazar sorunu ve sistemin döviz tasarruf etmek yerine dövizde daha da bağımlı hale gelmesi istikrarlı ve yüksek büyüme hızlarının sürmesini engellemiştir.²²⁹ Bağımlı hale gelen ekonomik yapı finansman güçlükleri ve dış şoklar ile tıkanma ve krizlerle karşılaşmıştır.²³⁰

2.5.2. Ekonomik Yapıda Değişim 1962-1979

İthal ikameci sanayileşme döneminde uluslararası ekonomik kuruluşların destekleri ve iyimser konjonktürel koşullar ile yüksek büyüme hızlarına ulaşılmıştır. 1962-77 dönemi milli gelir yüzde 6,7 büyürken, tarım, sanayi ve hizmetler de sırasıyla yüzde 3,3; yüzde 10 ve yüzde 7,8 büyüme sergilemişlerdir.²³¹ Bu dönemde milli gelirin yapısında meydana gelen en çarpıcı değişim hizmet sektörünün genişlemesidir. 1960-61 yıllarında ortalama yüzde 45,7 olan hizmet sektörünün milli gelir içindeki payı, 1975-76 yıllarında yüzde 51’e yükselmiştir. Benzer şekilde hizmet sektörünün istihdam içindeki payı da 1960 yılında yüzde 15,4’den 1975’te yüzde 25,1’e, 1980’de ise yüzde 29,5’e çıkmıştır.²³² Hizmet sektörünün genişlemesinde TCMB ve banka kredileri önemli rol oynamıştır. 1963-67 döneminde yüzde 38 artış gösteren krediler 1973-77 döneminde yüzde 520 gibi aşırı bir artış göstermiştir. Kredilerin üretim artışından çok parasal ögelere

²²⁸ Yakup Kepenek, **a.g.e.**, 2017, s. 181.

²²⁹ Albert O. Hirschman, “The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America”, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 82, No. 1, 1968, p. 13.

İthal ikameci sermaye birikiminin ilk aşamasında, üretim ve karlar hızlı bir artış gösterir. Fakat hızlı büyüme ve yüksek karlar kısa sürede doygunluk aşamasına girer.

²³⁰ Sevil, Korum, “Sanayinin Girdi Yoluyla Dışa Bağımlılığı”, **Sanayide Girdiler Sorunu**, Ankara, TMMOB Yayınları, 1977, s. 6-8.

²³¹ Mustafa Sönmez, **a.g.e.**, 1999, ss. 1-19 (13).

²³² Korkut Boratav, **a.g.e.**, 2012, s. 131.

bağlı olduğu bu genişleme dönemi üretim dışı ekonomik faaliyetleri daha karlı hale getirmiştir. Kaynak kullanımı açısından kredilerin ekonominin alt sektörlerine dağılımı incelendiğinde; ticaret kesiminin payı diğer kesimlere oranla çok yüksektir. Bu pay 1963-67 dönemi yüzde 49 ve 1973-77 dönemi yüzde 58'dir.²³³ Hizmet sektöründeki bu genişleme dış ticarete konu olmayan sektörlerde dönem boyunca önemli artışlar olduğunun göstermektedir. Bu sektörlerdeki genişlemenin ekonomi üzerindeki etkileri ise iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, sanayi ve hizmet sektörleri büyüme hızları arasındaki fark ithal ikameci gelişme sürecinde giderek artan bir ithalat talebi yaratmıştır. İthal malları üzerinden oluşan yüksek karlar ise sanayi sermayesinden çok ticaret sermayesine yönelmiştir. İkincisi, göreceli olarak sermaye yoğun teknoloji kullanan sanayi sektörü kırdan kente yaşanan yoğun göç döneminde göç edenlerin çok küçük bir bölümünü istihdam edebilmiştir.²³⁴

2.5.3. Sanayi Üretimi Yapısı

Türkiye'de 70'li yıllarda gerçekleşen sanayileşme süreci ile önceki yıllarda yaşanan sanayileşme süreci arasındaki fark sanayi üretiminin sektörel bileşiminde gözlenmektedir. Bu dönemde sektörel bileşim temel tüketim mallarından dayanıklı tüketim mallarına kaymış ve üretim için gerekli ara ve yatırım mallarının dışarıdan ithal edilmesi gerekli hale gelmiştir.²³⁵ Tablo 11'de 1963 ile 1980 yılları sanayi yapısı özetlenmektedir.

²³³ Yakup Kepenek, **a.g.e**, 2017, s. 160.

²³⁴ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 131.

²³⁵ Sungur Savran, **Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (1919-1980)**, İstanbul, Kardelen Yayınevi, 1992, ss.98-99

Tablo 11. Sanayinin Yapısı 1963,1980

İmalat Sanayi Yapısı	Üretim Değerindeki Paylar (%)		İşçi Sayısından Paylar (%)	
	1963	1980	1963	1980
Yaygın Tüketim Malı	66,7	39,8	65,4	54,2
Dayan. Tüketim Malı	4,4	10,1	3,7	11,1
Ara Malı	20,5	42,6	18,7	24,8
Yatırım Malı	8,4	7,5	12,2	9,9
Devlet Sanayi Yapısı	Üretim Değerindeki Paylar (%)		İşçi Sayısından Paylar (%)	
	1963	1980	1963	1980
Yaygın Tüketim Malı	53,3	29,2	57,0	53,9
Dayanıklı Tüketim Malı	0,4	0,1	0,2	2,3
Ara Malı	36,5	64,5	24,1	33,3
Yatırım Malı	9,8	6,2	18,7	10,5
Devlet Sanayinin Payı	Üretim Değerindeki Paylar (%)		İşçi Sayısından Paylar (%)	
	1963	1980	1963	1980
Yaygın Tüketim Malı	35,3	26,7	39,2	36,1
Dayanıklı Tüketim Malı	4,0	0,1	2,3	7,7
Ara Malı	78,9	55,2	57,9	48,8
Yatırım Malı	51,6	30,3	69,0	38,8
Tüm Sanayi	44,2	36,4	44,9	36,4

Kaynak: Korkut Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Ed. Sina Akşin, 10. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 2008, s. 364.

Tablo 11’e göre; 1963-80 arası dayanıklı tüketim mallarının görece gelişme hızı ara malı üreten kesimden daha yüksektir. Tüketim malı üretimi 1963’de yüzde 67’den 1980’de yüzde 40’a düşmüştür. Bilindiği gibi ara malı ve yatırım malı üreten alt kesimlerin gelişim hızı sanayileşme için önemlidir. 1970’li yılların sonunda ara malı ve yatırım malı kollarının birlikte imalat sanayi içerisindeki payının yüzde 50’yi bulmuş olması sanayileşmenin önemli bir göstergedir. Bununla birlikte, Bu dönemde sanayileşmede yetersizlikler ve yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır. Türkiye’de bu dönemde sanayileşmenin yetersizliğinin göstergesi yatırım malı üreten sanayi kollarının üretim değeri ve işçi sayısı bakımından toplam sanayi içindeki payının düşmüş olmasıdır. Bu oranlar üretim değeri bakımından yüzde 8,4’den yüzde 7,5’e; işçi sayısı bakımından ise yüzde 12,2’den yüzde 9,9’a düşmüştür. Bu gösterge sanayinin dışa bağımlılığının derinleştiğinin ifadesidir.²³⁶ Kamu sanayi yapısına gelince sanayi üretimi hammadde ve ara malların üretimine yoğunlaşmıştır. Korumacı önlemler ile uluslararası rekabetten izole yerli sanayi sağlıklı bir maliyet ve teknoloji yapısıyla büyümeye devam etmiştir.

²³⁶ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 133.

Bu yönüyle Türkiye’de ithal ikamesi deneyimi Doğu Asya tipi rekabetçi iş birliği örneklerinden çok, Latin Amerika tipi kayırmacı zenginleştirme örneklerinden birisi olmuştur. 1970’li yıllarda ithalat lisansları, devlet kredileri ve kamu iktisadi kuruluşlarının ticari karları sermaye gruplarını zenginleştirmek isteyen siyasi aktörlerin sıklıkla kullandığı birer araca dönüşmüştür.²³⁷ Kamu sanayi üretimi verilerine göre, 1930’lu yılların uzantısı olan yaygın tüketim mallarına dayalı üretim 1960’lı yıllarda da devam etmiştir. Bu sanayi kolunun 1963 yılında devlet sanayi içindeki payı yüzde 53,3’tür ve üretim yüzde 35,3 oranında devlet işletmelerinde yapılmıştır. 1980 yılına gelindiğinde, devlet sanayi ara malı üretimine yönelmiş ve ara malı üretim değeri 1963 yılında yüzde 36,5’den, 1980 yılında yüzde 64,5’e büyük bir artış göstermiştir. Böylece devlet, özel sektöre girdi sağlama işlevi yüklenmiş ve KİT’lerin fiyat politikaları kaynak tahsisi yaratan bir karar alanı haline gelmiştir. Kamu kesimi ve özel kesim arasındaki ayırım dikkate alındığında, bu dönemde kamu kesiminin sanayi içerisinde payı giderek azalmıştır. Tüm sanayi kollarında üretim değeri içinde kamu kesiminin payı gerilemiş, 1963’de yüzde 44,2’den, 1980’de yüzde 36,4’e düşmüştür.²³⁸

2.5.4. Üretimin İthalat Bağımlılığı

1960 sonrası ithal ikameci sanayi modeli ile belirli bir sermaye birikimi sağlanmıştır. 1970’lerin sonuna gelindiğinde tüketim mallarına yönelik yatırım ve pazar olanaklarının daralmasının da etkisiyle ara ve sermaye malı üretimine ağırlık verilmiştir. Bu döviz talebinin artışına neden olmuştur.²³⁹ Özellikle 1973-77 döneminde dış kaynak gereksinimi büyük boyutlara ulaşmıştır. İhracat gelirlerinin yetersizliği nedeniyle meydana gelen dış kaynak kullanımı yabancı sermaye yatırımlarından²⁴⁰ daha çok dış borçlar ile sağlanmıştır. Bu dönemde dış borcun milli gelir içindeki payı 1974’te yüzde 10,6’dan, 1979’da yüzde 20’lere ulaşmıştır. Ayrıca dış ticaret açıklarını kapatmak için daha çok kısa vadeli borçlanma gerçekleştirilmiştir. 1973 yılında yok denecek kadar az

²³⁷ Sadık Ünay, **a.g.e.**, 2013, s. 237.

²³⁸ Korkut Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980” **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Ed. Sina Akşin, 10. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 2008, s.364

²³⁹ Fuat Ercan, “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, **Neoliberalizmin Tahrifatı**, Ed. Neşecan Balkan ve Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınevi, 2004, s. 18.

²⁴⁰ Dönem boyunca yabancı sermaye kar transferleri yabancı sermaye girişine yakın miktarda artış göstermiştir. 1963-67 dönemi kar transferi/gelen yabancı sermaye oranı yüzde 55,7 iken, 1973-77 döneminde yüzde 95,6 düzeyine çıkmıştır. Bu yönüyle yabancı sermayenin Türkiye’nin sermaye birikimine katkısı sınırlı olmuştur.

olan kısa vadeli borçlar 1977’de toplam dış borçların yüzde 60’ına yükselmiştir. Aynı dönemde orta ve uzun vadeli dış borçların ortalama ödeme süresi 22,1 yıldan 12,7 yıla düşmüştür. Faiz yükü ise yüzde 4,4’ten yüzde 7,6’ya yükselmiştir. Bu gelişmeler ile ekonomi politikalarında dış borçlar giderek daha belirleyici hale gelmiştir.²⁴¹ Dönemin sonunda hammaddeler ve ara mallarında ithalat bağımlılığını arttıran ithal ikameci yaklaşım sürdürülebilir olmaktan çıkmıştır. Türkiye’de imalat sanayinin ihtiyaç duyduğu hammadde ve ara malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı yüzde 96 düzeyine çıkmıştır. Bu üretimin ithalata bağımlılığı azaltılmadığı takdirde ciddi bir ödemeler dengesi krizine girileceğinin ilk sinyallerini vermiştir.²⁴²

Sonuç olarak, Türkiye’de üretimde dışa bağımlılığı azaltacağı öngörüsüyle planlanan ithal ikameci sanayileşme stratejisi beklentinin aksine bağımlılığı arttırmıştır. Dış kaynak sağlamanın görece kolay olması ithalat bağımlılığının kronikleşmesine ve ihracatın ihmal edilmesine neden olmuştur. Dönem boyunca ihracatın ithalatı karşılama oranı sürekli azalmıştır. Dönem başında yüzde 68,5 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı dönem sonunda yüzde 33,9’a düşmüştür. Böylece Türkiye ekonomisi dış kaynak bulabildiği sürece büyüeyebilen bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönemde dış ticaret açıkları sürekli artmıştır. İthalatın milli gelir içindeki payı ise 1960’da yüzde 7’den, 1976 yılında yüzde 12,6’ya çıkmıştır. Bu artışın arkasındaki etken yalnızca ithalat gereksinimi yüksek olan dayanıklı tüketim malı sanayindeki hızlı genişleme değil aynı zamanda yatırım malı sanayinde sağlanan gelişmenin ara malı sanayinde meydana gelen ilerlemenin gerisinde kalmış olmasıdır. Ayrıca bu dönemde enerji ithalatına dayalı sanayi yapısı, özellikle enerji fiyatları arttığı dönemlerde, ithalatın daha fazla artmasına neden olmuştur. Bu ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi için dış kaynak zorunluluğunu pekiştirmiştir. Sonuç olarak dönem boyunca sermaye birikiminin milli gelire oranı yüzde 16,9 olarak gerçekleşmiştir. Sermaye birikimi için gerekli kaynak tahsisinin yaklaşık beşte biri dış kaynaklarla finanse edilmiştir. Bir diğer kaynak ise işçi dövizleri olmuştur. 1965-1969 yılları arasında yaklaşık 100 milyon dolar işçi dövizleri ülkeye girmekteyken, 1970’lerde bu rakam büyük ölçüde artarak 1 milyar doları aşmış ve dış ticaret açığının kapatılmasında önemli rol oynamıştır.²⁴³

²⁴¹ Yakup Kepenek, **a.g.e**, 2017, s.166

²⁴² Anne O. Krueger, **a.g.e**, 1974, s.22

²⁴³ Yakup Kepenek, **a.g.e**, 2017, s. 166.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE VE DÜNYA'DA CARİ DENGİ

Küreselleşme hızı karşısında araştırmacıların ve politika yapımcıların karar vermeleri gün geçtikçe daha da çok zorlaşmaktadır. Bu durum ekonomi politikalarının diğer ülke kararlarından bağımsız bir şekilde uygulanamamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağımlı yapıda en çok tartışılan konuların başında cari açık gelmektedir.²⁴⁴ Türkiye ekonomisinde de son yıllarda öne çıkan iktisadi sorunlardan birisi, giderek artmaya devam eden cari açıktır. Makroekonomik politikaların nihai amacını iç denge ile dış dengenin²⁴⁵ birlikte sağlanması olarak ifade edersek, sürdürülemez nitelikte cari açıklar dış dengeden gittikçe daha fazla uzaklaşma anlamına gelmektedir.²⁴⁶ Bu nedenle Türkiye ekonomisine baktığımızda kaygı veren şey, ülke ekonomisinin kriz yılları dışında her yıl cari açık vermesi ve rekor kırarak artan dış borç stoğudur. Türkiye'nin dış finansman kaynaklarıyla ne yaptığı ve cari açığı finanse eden yabancı yatırımcıların bunu daha ne kadar sürdürmeye gönüllü olacağı tartışma konusudur.²⁴⁷ Bir ekonominin içinde bulunduğu küresel ve ulusal koşullar dikkate alınmaksızın cari açık sorunu hakkında bir şeyler söylemenin doğru bir yaklaşım olmayacağı açıktır. Dolayısıyla cari açığın çözümü ve uygulanacak ekonomi politikalarının belirlenebilmesi için Dünya'da ve Türkiye'de cari dengesizlikleri ortaya çıkaran temel nedenlerin ayrıntılı incelemeye tabi tutulması önem arz etmektedir. Bu bölümde 1980 sonrası Dünya ve Türkiye ekonomisinde cari denge sorunları üzerinde durulacak ve Küresel gelişmeler çerçevesinde Türkiye'de cari açığın nedenleri inceleme konusu yapılacaktır.

²⁴⁴ Veysel Ulusoy ve Çiğdem Özari, **Cari Açık Geleceği Şimdiden Tüketmek**, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2013, s.1

²⁴⁵ İç dengenin sağlanması ve sürdürülmesi, genel olarak, fiyat istikrarı ile tam istihdam ve bununla uyumlu büyüme amaçlarına ulaşılmasını ifade ederken, dış denge ödemeler dengesinin ülkenin toplam giderleri ile gelirlerinin birbirine denk olması gerektiği anlamına gelmektedir. Fiyat istikrarı, tam istihdam ve ödemeler dengesinin sağlanması şeklinde ortaya konulan üç nihai amaca birlikte ulaşılması en ideal durumu göstermektedir.

²⁴⁶ Erdinç Telatar, "Türkiye'de Cari Açık Belirleyicileri ve Cari Açık Krediler İlişkisi", **Bankacılar Dergisi**, S. 78, 2011, s. 22.

²⁴⁷ Eğer ekonomide cari denge sürekli açık veriyor ise, yabancı yatırımcıların güveninde meydana gelecek olan bir azalma, faiz oranlarının yükselmesine yol açarak, hem dış borç yükünü hem de cari açığı sürdürülemez duruma getirecektir. Jill A. Holman, "Is The Large U.S. Current Account Deficit Sustainable?", **Economic Review, Federal Reserve Bank of Kansas City**, 2001, pp. 17-18.

3.1. DÜNYA'DA CARİ DENGE VE KÜRESEL DENGESİZLİKLER

İktisat literatüründe öne çıkan sorunlardan ikisi ödemeler dengesi sorunları ve borç sorunlarıdır.²⁴⁸ Ödemeler dengesi sorunları özellikle dış ticarete yaşanan gelişmelerden kaynaklanmaktadır ve uluslararası iktisatta önemli bir yere sahiptir. Son dönemde çok yüksek boyutlara ulaşan dış ticaret dengesizlikleri iktisat tarihinde on dokuzuncu yüzyılın sonundan günümüze kadar dönemsel olarak önemli değişimlerin ve özellikle krizlerin göstergesi niteliği taşımaktadır.²⁴⁹ Örneğin, Bretton Woods sisteminin 1970'lerin başında çökmesi sonrası özellikle Arjantin, Şili ve Meksika gibi Latin Amerika ülkeleri ile birlikte birçok gelişmekte olan ülke, bu dönemde yabancı sermaye akımlarının yavaşlaması sonucu borçlarını çeviremez hale gelmiştir. Yatırımlar için borçlanma gereksinimi olan söz konusu ülkeler borç krizleri sonrasında büyük boyutta cari açıklarla karşı karşıya gelmişlerdir.²⁵⁰ 1990'larda cari açık sorunu önemini arttırarak devam ettirmiş, Doğu Asya ve Latin Amerika'da birçok gelişmekte olan ülkeye önemli miktarda yabancı sermaye yatırımı olmakla birlikte, bu durum söz konusu ülkelerde kalıcı ve büyük miktarlarda cari açığa neden olmuştur.²⁵¹ 1990'lar boyunca krizlere genellikle büyük cari açıkların eşlik etmesi, cari açığın krizin öncü göstergesi olduğu tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Özellikle 1994 Meksika Krizi ile birlikte kısa vadeli borç oluşumu ve büyük cari açıkların sürdürülebilirliği konusunda endişeler artmıştır.²⁵²

2000'li yıllarda bu durum önemli bir değişim göstermektedir. Bu dönemde ticari ve finansal serbestleşme derinlemesine entegrasyona neden olarak sanayileşme süreçlerini tamamlayan gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında güçlü karşılıklı bağımlılık ilişkilerini geliştirmiştir. Ayrıca, yüksek imalat sanayi ve doğal kaynak kapasiteleri sayesinde büyük miktarda cari fazla veren Çin ile enerji tedarik zincirini kontrol eden OPEC üyesi ülkeler dünya ekonomisinde ağırlık kazanmışlardır.

²⁴⁸ TCMB, Finansal İstikrar-Türkiye'de Finansal İstikrar Gelişmeleri, Ankara, **TCMB Yayınları**, 2015, s. 14-15.

²⁴⁹ Thierry Bracke, Matthieu Bussie`re, Michael Fidora and Roland Straub, "A Framework for Assessing Global Imbalances", **ECB Occasional Paper**, No:78, 2008, p. 4.

²⁵⁰ Robert Devlin and Ricardo Ffrench-Davis, "The Great Latin American Debt Crisis: A Decade of Asymmetric Adjustment", **Economic Commisison for Latin America and the Caribbean**, 1994, p. 11.

²⁵¹ Barry Eichengreen, Andrew K. Rose and Charles Wyplosz, "Contagious Currency Crises", **NBER Working Paper** 5681, 1996, pp. 1-5

²⁵² Stanley Fisher, "Financial Crisis and Reform of the International Financial System" **NBER Working Paper**, No. 9297, 2002, p. 2.

Dolayısıyla küresel imalat sanayi kapasitesi gelişmekte olan ülkelere kaydığı, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin ciddi boyutta cari açık verdiği ve sermaye akımlarının giderek gelişmekte olan piyasalardan kaynaklandığı bir dönem ortaya çıkmıştır.²⁵³

3.1.1. Dünya’da Cari Denge Gelişimi 1980-2017

Cari açık ve fazla veren ülkeleri 1996 yılından günümüze kıyaslamalı olarak incelediğimizde, ABD’de cari açıkların dramatik ölçüde arttığı gözlemlenmektedir. ABD’de cari açık/GSYİH oranı 1996 yılında yüzde 2,8 iken 2007 yılında yüzde 6’ ulaşmış, 2017 yılında ise yüzde 2,8’e gerilemiştir. Dönem boyunca cari açık veren ülkeler arasında ABD 570 milyar dolar ile ilk sıradaki yerini korumuştur. Benzer şekilde İngiltere, Fransa, Kanada ve Avustralya gibi gelişmiş ülkelerin cari açıklarının da bu dönem içerisinde artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Gelişmiş ülkeler grubunda yer alan Japonya ise 1980’lerin başından bugüne yüksek cari fazla vermektedir. Dünya’da cari açık ve fazla veren ilk on ülke Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12. Dünya’da Cari Açık ve Cari Fazla Veren İlk On Ülke

Dünya'da Cari Açık ve Fazla Veren Ülkeler									
		1996	2007	2017			1996	2007	2017
Cari Açık Veren Ülkeler	Amerika	1	1	1	Almanya	102	2	1	
	İngiltere	7	3	2	Japonya	1	3	2	
	Kanada	(+)	(+)	3	Çin	9	1	3	
	Türkiye	25	7	4	Güney Kore	(-)	10	4	
	Hindistan	v.y.	v.y.	5	Hollanda	3	5	5	
	Brezilya	2	(+)	6	Tayvan	v.y	v.y.	6	
	Fransa	116	8	7	İsviçre	5	7	7	
	Cezayir	v.y.	v.y.	8	Singapur	6	v.y.	8	
	Arjantin	v.y.	v.y.	9	İtalya	2	(-)	9	
	Avustralya	4	4	10	Rusya	v.y.	4	10	
	İtalya	118	5	(+)	İspanya	(-)	(-)	11	
	Yunanistan	15	6	(+)	Norveç	3	6	(+)	
	İspanya	26	2	(+)	İrlanda	v.y.	(-)	14	
	Portekiz	12	10	(+)	İsveç	10	8	(+)	
	Güney Afrika	11	14	18	Kanada	6	11	(-)	
Endonezya	v.y.	(+)	13	Malezya	92	10	(+)		
Romanya	23	9	(-)	Avusturya	(-)	9	(+)		

Kaynak: Przemyslaw Kowalski, Molly Leshner, “Global Imbalances, Trade Effects and Policy Challenges,” OECD Trade Policy Working Papers, No:120, Paris, November 2011, p.20 ve IMF verilerinden derlenmiştir.

²⁵³ Sadık Ünay ve Fazıl Kayıkcı, “Çok-Kutuplu Küresel Ekonomik Düzen ve BRICS: Kriz Sonrası Sistemik Dönüşüm”, **Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen**, Ed. F.Şenses, Z. Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 260.

Tablo 12’ye göre; BRICS ülkeleri içinde yer alan Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika 1996-2017 döneminde genel anlamda cari açık verirlerken, Rusya ve Çin’in ise büyük oranda cari fazla vermişlerdir. BRICS ülkelerinde küresel krizden önceki on yılda gösterilen başarılı ekonomik büyüme performansları krizden sonra farklılık göstermiştir. Kriz sonrası özellikle dış ticaret ve cari dengeler arasında ortaya çıkan farklılıklar, BRICS ülkelerinin uyguladığı farklı para ve yatırım politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Çin ekonomik büyüme ivmesindeki yavaşlamayı büyük kamu yatırımları ve sosyal harcama programları aracılığıyla kontrol altına almıştır. Bu politika ile iç talep desteklenmiştir. Hindistan, Brezilya ve Güney Afrika sanayileşmiş ülkelerdeki kadar ciddi oranda olmasa da durağanlık dönemine girmişlerdir. Rusya ise kriz süresince emtia ve enerji ihracatına dayalı dış ticaret sistemi nedeniyle BRICS ülkeleri arasında krizden en olumsuz etkilenen ülke olmuştur. Brezilya’nın 2000’li yılların başında dizginlemiş olduğu cari açık küresel kriz sonrası yeniden ciddi bir problem olarak ortaya çıkarken, Hindistan’da da dış kaynağa dayalı büyüme modeli benzer sorunlar ortaya çıkarmıştır. Çin ve Rusya ise, küresel talep daralmasına bağlı olarak 2008 sonunda başlayan emtia fiyatlarındaki düşüşten dolayı görece azalmakla birlikte cari fazla veren ülkeler arasında yer almışlardır. Çin’in iç talebin doygunluk seviyesine bağlı olarak orta vadede cari dengedeki olumlu seyri sürdürmesi beklenmiştir. Ancak Rusya’da dış ticaret rejiminin ağırlıklı olarak enerji ve doğal kaynaklar ihracatına dayalı olması, cari dengenin emtia fiyatlarına olan duyarlılığını arttırmaktadır. Güney Afrika’da ise, alt yapı eksiklikleri ve piyasa yapısı düzenlemelerinin yerleşmemiş olması cari açık ve dış ticaret açıklarının kronik hale gelmesinde önemli rol oynamaktadır.²⁵⁴

Avrupa’da cari açık/GSYİH oranı 2007 yılında yüzde 4’e çıkmıştır. Tarihsel olarak bu gelişmiş bölgelerdeki beklenmedik cari açık sorunları dikkat çekicidir.²⁵⁵ ABD ekonomisinin krize girmesinden en sert biçimde etkilenen bölge Avrupa olmuştur. Finansallaşma ve piyasalarının birbirine bağımlı yapısı Avrupa bankalarını krizin merkezi aktörü haline getirmiştir. Özellikle Yunanistan, Portekiz, İspanya ve İtalya gibi 2008 krizinden en çok etkilenen Güney Avrupa ülkelerinin cari denge 1990’ların başlarında neredeyse dengedeysen 1996 yılından sonra sürekli cari açık vermeye başlamışlardır. Söz konusu AB üyesi ülkeler 2007 yılında yüksek oranlı cari açık veren

²⁵⁴ Sadık Ünay ve Fazıl Kayıkcı, **a.g.e**, 2013, s.270-71

²⁵⁵ Debasish Kumar Das, “Determinants of Current Account Imbalance in the Global Economy: a Dynamic Panel Analysis”, **Journal of Economic Structures**, 5 (8), 2016, pp.2-4.

lkeler listesinde yer almışlardır. Cari açık/GSYİH oranı 2007 yılında Yunanistan’da yüzde 7, Portekiz’de yüzde 9, İspanya’da yüzde 8’e çıkmıştır. Almanya’da ise aksine, cari açık/GSYİH oranı 1990’ların sonunda yüzde 1 iken 2000’li yıllarda fazlaya dönüşmüş ve 2007 yılında cari fazla/GSYİH oranı yüzde 4 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran 2017 yılında yüzde 6’yı geçmiş, fazla veren ülkeler arasında Almanya ilk sıraya yükselmiştir. Benzer şekilde Avusturya da 90’larda cari açık verirken, Euro’ya geçildikten sonra cari fazla vermeye başlamıştır.²⁵⁶ Bu durum bir açıdan ekonomik bütünleşmenin bir sonucudur. Almanya bütünleşme sayesinde dış fazlalarını arttırırken, diğer ülkeler büyük cari açıklarla karşı karşıya kalmışlardır.²⁵⁷ Bütünleşme sonrası para politikası yoluyla rekabetçiliğini koruyamayan Güney Avrupa lkelerinin toplam cari açığı 2000-2011 döneminde neredeyse yılda 200 milyar dolar dış ticaret fazlası veren Almanya’nın cari fazlasına eşittir.²⁵⁸ Güney Avrupa lkeleri, bütünleşme sonrası Avrupa Merkez Bankasının para politikasında tek otorite haline gelmesi ve uyguladığı kur modelinin tipik bir Almanya Merkez Bankası modeli olması nedeniyle para politikası uygulama opsiyonunu kaybederek, Euro’nun değerinden kaynaklı rekabet gücü kaybetmişlerdir.²⁵⁹ Bununla birlikte, 2000 yılı sonrası küresel likiditede meydana gelen bollaşma ile daha kolay ve düşük faiz oranlarıyla borçlanma olanağı yakalamışlardır. Bu durum zaten yapısal olarak fazla gelişmemiş sanayi üretiminin ihmal edilmesi, ithalatın genişlemesi ve dolayısıyla cari açıkların hızla artmasıyla sonuçlanmıştır.²⁶⁰ 2009 yılında ekonomik krizin etkisiyle Orta ve Doğu Avrupa’daki AB-10²⁶¹ olarak kategorize edilen ülkelerde ani bir şekilde yükselen cari açıklar görülmüştür. 1990 sonrası doğrudan yabancı sermayeye dayanan bir kalkınma modeli uygulayan söz konusu ülkeler yeniden yapılanma sorunlarına ve istikrarsız politikalara rağmen AB ortalaması üzerinde bir ekonomik büyüme kaydetmişlerdir. Söz konusu ülkelerde AB entegrasyon süreci

²⁵⁶ Jose M. Campa and Angel Gavilan, “Current Accounts in the Euro Area: An Intertemporal Approach”, **Journal of International Money and Finance**, Vol. 30, No.1, 2011, pp. 205-206.

²⁵⁷ Oliver J. Blanchard and Francesco Giavazzi, “Current Account Deficits in the Euro Area: The end of the Feldstein Horioka Puzzle?” MIT Working Paper, No: 03/05, 2002, p.3

²⁵⁸ Mustafa Kutlay, **Euro Krizinin Politik ekonomisi ve AB’nin Uluslararası Sistemdeki Geleceği, lke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen**, Ed. F.Şenses, Z. Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s.174

²⁵⁹ Richard Baldwin and Charles Wyplosz, **The Economics of European Integration**, Second Edition, Newyork, McGraw-Hill, 2006, p. 390-391.

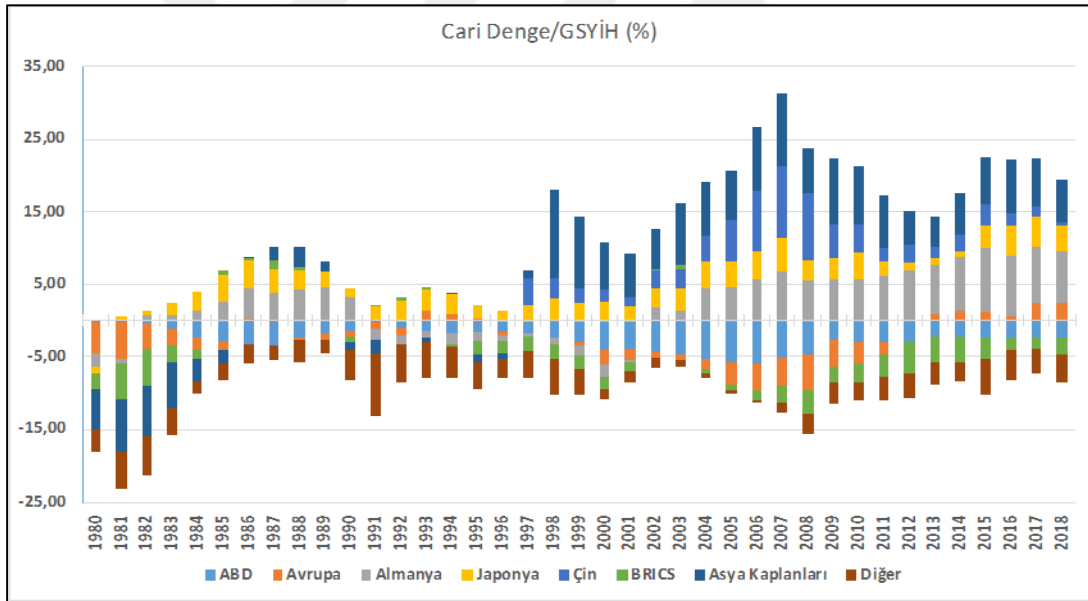
²⁶⁰ M. Fatih Tayfur, Tarihsel Süreç İçinde Güney Avrupa’nın Borç Krizi, lke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen, Ed. F.Şenses, Z. Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 204.

²⁶¹ AB-10 lkeleri 2004 ve 2007 yıllarında Avrupa Birliğine (AB) tam üye olan Orta ve doğu Avrupa lkeleridir. Bu lkeler; Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Estonya, Litvanya, Letonya, Romanya ve Bulgaristan’dır.

boyunca bankacılık sektörünün özelleştirilmesi krizin etkisini derinleştirmiştir. Üstelik merkez Avrupa’da yoğunlaşan kriz bölgedeki bankalar²⁶² aracılığıyla AB-10 ülkelerine transfer edilmiştir. Kriz sonrası dış finansmanda meydana gelen daralma ile birlikte başta Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Baltık Ülkeleri olmak üzere AB-10 ülkelerinde kriz sonrası hem ekonomik daralma hem de cari açıklar sürdürülemez noktalara ulaşmıştır.²⁶³

3.1.2. Küresel Dengesizlikler Dönemi

1998 yılında ortaya çıkan Doğu Asya Krizi sonrasında ABD’de yüksek oranda artan tüketim ve azalan tasarruflar cari açığı önemli ölçüde artmıştır. Artan cari açığa karşın uygulanan gevşek para politikası ve ABD dolarının değer kazanması ile Amerikan Merkez Bankası (FED) sermaye akımı yardımıyla cari açığı finanse etmiştir.²⁶⁴ Dünya’da cari denge/GSYİH oranı Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. Dünya Cari Denge/ GSYİH (%)

Kaynak: Debasish Kumar Das, ‘Determinants of Current Account Imbalance in the Global Economy: a Dynamic Panel Analysis’, **Journal of Economic Structures**, Vol. 5 No. 8, 2016, p. 4 ve IMF World Economic Outlook Database, April/2019²⁶⁵

²⁶² Tabi Banka: Yabancı bir ana banka tarafından sahip olunan, fakat ev sahibi ülkede şirketleşmiş bankalardır.

²⁶³ Deniz Bingöl, “Orta ve Doğu Avrupa’da Küresel Ekonomik Kriz: Dışa Bağımlı Kalkınma Modellerinin Sorgulanması”, **Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen**, Ed. F.Şenses, Z. Öniş, C. Bakır), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 249.

²⁶⁴ Esra Güler, “2007/08 Küresel Krizi: Uluslararası Finansal Kriz (mi?)” **Finansal Kriz Yazıları “Halil Seyidoğlu’na Armağan”** Ed. İrfan Kalaycı, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2010, s.34

²⁶⁵ Grafikte yer alan ülke grupları: Avrupa Bölgesi: Avusturya, Belçika, Güney Kıbrıs, Fransa, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Malta, Hollanda, Portekiz, İspanya; BRICS: Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika; Asya

Şekil 2'ye göre; 1996 sonrasında ABD'nin artan cari açıklarına karşılık çeşitli ülke ya da ülke gruplarının cari fazlalarının dönemsel olarak önemli hale geldiğini görülmektedir. 2000 sonrası dönemde gelişmekte olan ülkeler toplamda cari fazla vermeye başlamışlardır. Başlıca gelişmekte olan Çin, Hong Kong, Güney Kore, Malezya, Filipinler, Singapur, Tayvan ve Tayland gibi Doğu Asya ülkeleri 1996'da toplamda 27 milyar dolar açık veriyor iken 2000'li yıllarda bu açık cari fazlaya dönüşmüştür. 2000'lerin ortalarında, gelişmekte olan ülkelerin büyük cari fazlaları sonucu biriken net tasarruflar rekor düzeyde cari açık veren ABD'ye doğru akmıştır. Böylece sermaye hareketi ilk kez gelişmekte olan ülkelere doğru olmuştur. Bu dönemin diğer bir ayırt edici özelliği küresel düzeyde hızla artan finansallaşma sürecidir. Bilgi teknolojisindeki gelişmelerle birlikte finansal piyasalar, geniş finansal araç çeşitlendirmesiyle küresel düzeyde kolay finansman koşulları yaratmıştır.²⁶⁶

ABD ekonomisinde 2000-2008 arası dönemi kapsayan cari açıklar ve bu açıklar nedeniyle oluşan yüksek dış borç, tasarruf-yatırım dengesizliğinin ekonomik istikrar için önemli bir risk olduğunu göstermektedir. Bu dönemde, bütçe ve cari denge açıklarının ABD dolarında sert bir değer düşüşü ile düzeltilme ihtimali, ABD ekonomisi ve küresel ekonomide krize yol açabilecek temel risk faktörü olarak gösterilmektedir.²⁶⁷ Sonuç olarak, dünya ekonomisinde toplulaştırılmış cari dengelerinin yansıması olarak ifade edilen küresel dengesizlikler görüşü, sadece gelişmekte olan ülkeleri değil, aynı zamanda gelişmiş ülkelerin de küresel sisteme bağlı sürdürülemez konjonktürel dalgalanmalardan etkilendiğini ifade etmektedir. Küresel dengesizlikler döneminin en ayırt edici özelliği, gelişmekte olan ülkelerin giderek artan düzeylerde cari fazlalar vererek küresel toplam cari fazlanın büyük kısmına sahip hale gelmeleridir. Özellikle Çin, Doğu Asya Ülkeleri ve enerji ihracatçısı ülkeler ciddi boyutlarda cari fazlalar vererek ABD cari açıklarını finanse etmişlerdir. 2001 krizi ile ABD ekonomisinde yaşanan resesyonun etkilerini

Kaplanları: Güney Kore, Endonezya, Malezya, Singapur, Tayland; Diğer: Angola, Arjantin, Avustralya, Bahreyn, Bangladeş, Belize, Benin, Bolivya, Botsvana, Burkina Faso, Burundi, Kamerun, Kanada, Şili, Kolombiya, Kongo Cumhuriyeti, Kosta Rika, Fildişi Sahili, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, Mısır, El Salvador, Etiyopya, Fiji, Finlandiya, Gambiya, Gana, Granada, Guatemala, Gine, Guyana, Honduras, Macaristan, İzlanda, İsrail, Jamaika, Ürüdün, Kenya, Kuveyt, Lesoto, Madagaskar, Malavi, Mali, Meksika, Fas, Mozambik, Nepal, Yeni Zelanda, Nikaragua, Nijer, Nijerya, Umman, Pakistan, Panama, Papua Yeni Gine, Paraguay, Peru, Filipinler, Polonya, Katar, Romanya, Ruanda, Suudi Arabistan, Senegal, Sierra Leone, Sri Lanka, Sudan, İsviçre, Suriye, Togo, Trinidad Tobago, Tunus, Türkiye, Uganda, İngiltere, Uruguay, Venezuela, Zambiya

²⁶⁶ Thierry Bracke, v.d., age, 2008, p.6.

²⁶⁷ TCMB, **Tasarruf Yatırım Dinamikleri ve Cari İşlemler Dengesi Gelişmeleri**, Ankara, TCMB Yayınları 2015, s.16

giderebilmek için başvurulmuş genişletici para ve maliye politikası uygulamaları özel ve kamu tasarruflarında büyük oranda azalmaya ve ABD cari açığının artmasına neden olmuştur. 2004 yılına gelindiğinde ise genişleyici maliye politikalarının terk edilmesi ve para politikasında sıkılaştırma sermaye hareketlerinin büyük ölçüde gelişmiş ülkelere doğru akmasına neden olmuştur. Ancak ABD ekonomisinin dış borcu artmaya devam etmiştir. Günümüzde ülkeler arası dağılımdaki bu yapı hala geçerliliğini korumaktadır. Cari açıkların genişleme trendi 2007/2008 finansal krizine kadar kesintisiz devam etmiştir. Kriz sonrasında hem ABD cari açıklarında hem de genel olarak dış dengesizliklerde bir miktar uyum gerçekleşse de, küresel dengesizlikler problemi dünya ekonomisi için güncelliğini korumaktadır.²⁶⁸

3.2. TÜRKİYE'DE İHRACATA YÖNELİK BÜYÜME VE DIŞ AÇILMA SÜRECİ

1980'li yıllarda ABD ve İngiltere başta olmak üzere gelişmiş ülkelerin sıkı para politikasına yönelmeleri likidite sıkıntısı, yüksek faiz ve resesyon gibi sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde gelişmekte olan ülkeler de borç krizleri yaşanmış, yükselen faiz oranları²⁶⁹ nedeniyle borçlu ülkelerin finansman maliyetleri artmıştır.²⁷⁰ Gelişmiş ülkelerde yaşanan resesyon dış ticaret talebinin daralması ve dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine dönmesi ile sonuçlanmıştır. Finansman maliyetlerinin artması nedeniyle cari açıkların hızla artması ve borç yükünün önemli boyutlara ulaşması ise gelişmekte olan ülkeler için borçların geri ödenemez hale gelmesi ile sonuçlanmıştır.²⁷¹ Sonuç olarak borçlu ülkelerin borçlarının yeniden yapılandırılması ve yapısal reformlar²⁷² ile 1980 borç krizleri sona ermiştir.²⁷³ Bu doğrultuda, Türkiye 1970'lerin sonlarında ithal ikamesi stratejisini terk ederek dışa dönük bir ekonomik kalkınma stratejisi uygulamaya başlamıştır.

²⁶⁸ Debasish Kumar Das, **a.g.e**, 2016, p.4

²⁶⁹ Libor 1978'de %9,2 iken 1981'de %16,7 düzeyine yükselmiştir.

²⁷⁰ Robert Solomon, **Money on the Move: The Revolution in International Finance Since 1980**, New Jersey, Princeton University Press, 1999, p.56

²⁷¹ Allen, Roy E., **Financial Crises and Recession in the Global Economy**, Edward Elgar, 1994, p. 111.

²⁷² Neoliberal politikalar olarak özetlenebilecek bu reformlar; özelleştirme, deregülasyon, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve doğrudan yatırımların teşvik edilmesi gibi önerilerden oluşmaktadır.

²⁷³ Turan Yay, Gülsün Gürkan Yay ve Ensar Yılmaz, **Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Finansal Düzenlemeler**, İstanbul, İTO Yayınları, No: 47, 2001, s. 17.

Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülke ekonomilerinin temel sorunu yerel sermaye gruplarının uluslararası pazarda diğer sermaye grupları ile rekabet edecek donanımda olmamalarıdır. Bu asimetrik ilişkinin kendisi Türkiye'deki krizlerin neden hep dış ödemeler sorunlarından kaynaklandığını ortaya koymaktadır.²⁷⁴ 1980 yılına kadar uygulanan ithal ikameci stratejide temel sorun yatırımların verimli alanlara yönlendirilmemesi olmuştur. Dışa bağımlılığı azalma hedefiyle başlanan ithal ikameci strateji uluslararası bir dış borç krizi ve döviz darboğazı nedeniyle ile son bulmuştur. 1980 yılında askeri darbe koşulları altında değişikliğe gidilerek ekonomi serbestleştirilmiştir.²⁷⁵

İhracata yönelik büyüme olarak adlandırılan model çerçevesinde uygulanan politikalarla; dış ticaretin geliştirilip serbestleştirilmesi için enflasyonun kontrol altına alınması, döviz girişi ve sermaye piyasalarının liberalizasyonu, özel sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi, yatırım ortamının iyileştirilmesi, dış borçlanma yerine iç borç kanllarının tercih edilmesi, faiz oranlarının serbestleştirilmesi, özelleştirmeler ile ekonomide kamu üretiminin daraltılması, reel ücret ve maaşların düşürülmesi, tarımsal fiyatların baskılanması hedeflenmiştir.²⁷⁶ Boratav (2012)'e göre, 1988 yılı sonuna kadar ekonomi politikalarına damgasını vuran bu model 1970'li yıllarda IMF'nin dış borç kısıncında olan pek çok azgelişmiş ülkeye dayattığı ve Dünya Bankası tarafından geliştirilen bir Neo liberal istikrar ve yapısal uyum programıdır.²⁷⁷ Bu program ekonomi politikalarını; reel devalüasyonlar doğrultusunda yönetilen bir döviz kuru politikası, reel ücretlerin bastırılması ve teşvikler ile ihracatı özendirecek şekilde yeniden düzenlemiştir.²⁷⁸

3.2.1. Dış Ticaret Rejiminde Değişim 24 Ocak Kararları

24 Ocak kararları ile Türkiye ekonomisi dışa açılma ve dünya ekonomileriyle eklemlenme süreci içine girmiştir. Bu süreçte, öncelikle ticaret kotalarına dayalı ithalat rejimi serbestleştirilmiş, tarife oranları düşürülmüş ve yüksek oranlı bir devalüasyonu

²⁷⁴ Fuat Ercan, age, 2004, s.18

²⁷⁵ Ümit Akçay ve Ali Rıza Güngen, **Finansallaşma Borç Krizi ve Çöküş Küresel Kapitalizmin Geleceği**, 2. Baskı, Ankara, Notabene Yayınları, 2016, s. 220.

²⁷⁶ Süleyman Özmucur, Liberalization and Concentration: Case of Turkey, **The Quarterly Review of Economics and Finance**, 46, 2007, ss.762-763.

²⁷⁷ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, ss. 148-149.

²⁷⁸ Ümit Akçay ve Ali Rıza Güngen, **a.g.e**, 2016, s.220.

takiben döviz piyasası esnekleştirilmiştir.²⁷⁹ İhracata dayalı büyüme stratejisinin kamu finansman destekleri ve geniş vergi teşvikleri eşliğinde uygulanması ile ekonomideki yapısal dönüşüm sağlanmıştır. Bu süreçte dış ticareti özendirmek için gümrük vergileri yarı yarıya düşürülmüş ve ithalattaki serbestleşme oranı yüzde 94'e ulaşmıştır.²⁸⁰ Özellikle devalüasyon etkisi göz önüne alındığında yeni yatırımlardan çok var olan kapasitenin daha etkin kullanımı dış ticaret dengesi üzerinde hızlı sonuç alınmasını sağlamıştır.²⁸¹

Bu uygulamaların temeli ihracata yönelik yoğun bir teşvik sistemine dayanmaktadır. Milanovic (1986) ihracata yönelik sanayileşme stratejisi doğrultusunda teşviklerin tüm ihracat gelirlerine oranla ortalama yüzde 20 civarında yapıldığını ve teşvik türleri içerisinde başlangıçta önemli paya sahip olan ihracat kredilerinin zamanla önemini yitirerek yerini vergi iadelerinin aldığını ifade etmektedir.²⁸² 1980 yılında ihracat vergi iadelerinin milli gelir içindeki payı yüzde 0,12 iken bu oran 1988 yılında yüzde 0,74 düzeyine ulaşmıştır. İhracat kredilerinin toplam krediler içindeki payı ise 1980'de yüzde 6,88 iken 1990'da yüzde 12,1 olmuştur.²⁸³

İhracata dayalı büyüme stratejisi ile birlikte ticari bankaların döviz işlemleri yapabilmeleri kolaylaştırılmış, yabancı sermaye akımının önündeki bürokratik engeller azaltılmış ve iç/dış borçlanma ihtiyacının artmasıyla bankalar için kar olanakları artmıştır. Böylelikle yabancı sermaye miktarı artarken, büyük çaplı altyapı yatırımlarının finansman ihtiyacı iç ve dış borçlanma kanalları ile sağlanmıştır. Artan bütçe açıklarının azaltılmasında kısa vadeli hazine senetleri ve uzun dönemli tahvil ihracı standart uygulamalar halini almıştır. Türkiye'yi yurt dışından alınan özel kredilerin ticari bankalarca devlete pazarlandığı bir iç borç cenneti haline getiren ve kamu maliyesinde

²⁷⁹ Ahmet Haşim Köse ve Erineç Yeldan, "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri 1980-1997", **Toplum ve Bilim Dergisi**, 77, 1998, s. 45.

²⁸⁰ Gülten Kazgan, a.g.e, 2004, s. 138.

²⁸¹ Nurhan Yentürk, "Türkiye'de Uygulanan İktisat Politikalarının İhracatın İthalata Bağımlılığı Üzerindeki Etkileri", **Türkiye Ekonomisi: Gülten Kazgan'a Armağan**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 79, 2004, s. 424.

²⁸² Branko Milanović, "Export Incentives and Turkish Manufactured Exports 1980-1984", **World Bank Staff Working Papers**, 768, p.50

²⁸³ Sübidey Togan, "1980'li Yıllarda Dış Ticaretin Liberalizasyonu", **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, C. 7, S. 78, 1992, ss.17-18.

disiplinsizliği yaygınlaştıran bu yaklaşım 1990'lı ve 2000'li yıllarda yaşanan finansal krizlerin tetikleyicisi olmuştur.²⁸⁴

Benzer şekilde, ihracat teşvik sistemi devlet bütçesine aşırı yük yaratması nedeniyle sürekli eleştirilmiştir. Söz konusu dönem boyunca teşvik sistemiyle kaynağına iade edilen vergi gelirleri kamu kesimi borçlanma gereği yükselmiştir. Borçlanma gereği 1990'larda kamu maliyesince artık taşınamaz hale gelmiştir.²⁸⁵ Türkiye'nin de imzaladığı GATT ihracat sübvansiyonları anlaşmasına göre, ihracata yönelik vergi iadeleri kademeli olarak kaldırılmıştır.²⁸⁶

3.2.2. Dış Ticaret Yapısında Değişim 1980-1989

1980 yılında Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme modeli sürdürülemez duruma gelmiştir. Bu doğrultuda hem ekonomik hem de politik alanda yapısal değişiklikler gündeme gelmiştir. Böylesi bir yapısal değişiklik yeniden yapma ögesinin yanı sıra, mevcut olanı yıkma ögesini de içermektedir. Bu yönüyle 24 Ocak kararları Türkiye ekonomisinin iç piyasaya dönük yapısını ve örgütlenme biçimini dışa dönük bir yapıya dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu değişiklik ihracata dayalı büyüme ile sermaye birikiminin piyasa ekonomisi kuralları çerçevesinde gerçekteştirilmesini içermektedir.²⁸⁷

3.2.2.1. Sermaye Yatırımlarında Gelişme

Ekonominin dışa açılması ile ortaya rekabet faktörü özel sektör yatırımlarının dış talebi dikkate alarak strateji geliştirmesini gerekli kılmıştır. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımların artması ile sermaye girişi ve buna bağlı olarak sermaye birikiminin artması beklentisini oluşmuştur. Özel sektörün ekonomide öne çıkacağı beklentisi ile kamu yatırımlarını üretimden altyapıya doğru kaydırmaya başlamıştır.²⁸⁸

²⁸⁴ Sadık Ünay, **a.g.e.**, 2013, s.267

²⁸⁵ Erinç Yeldan, "Kamu Finansman Krizinin Ardındaki Etkenlerin Bölüşüm Göstergeleri Açısından İrdelenmesi", **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, C. 9, S. 100, 1994, s. 56.

²⁸⁶ Selim İlkin, "Exporters: Favoured Dependency", **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Ed. M.Heper, Newyork, Walter De Gruyter, Berlin, 1991, p. 95.

²⁸⁷ Osman Ulagay, **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, İstanbul, Hil Yayın, 1984, s. 28.

²⁸⁸ şeref Saygılı, Cengiz Cihan, Hasan Yurtoğlu, Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme (1972-2003), **Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar**, No:2686, 2005, s. 45.

1980-89 dönemi sabit sermaye yatırımlarının dağılımı dikkat çekicidir. Özel sermaye yatırımları bu dönemde yüzde 12 oranında artış göstermiştir. Ancak yatırımlar sektörel olarak incelendiğinde, bunun yalnızca yüzde 2,1'i imalat sanayinde gerçekleşmiştir. 1988 yılında bu oran negatif olmuştur. Dolayısıyla, bir yandan yoğun teşvikler ve ücret maliyetlerinin bastırılması diğer yandan da atıl kapasite kullanım oranları sayesinde imalat sanayinde ihracat ve üretim artışı gözlenmiş fakat bu artış gerekli sabit sermaye yatırımları ile sürdürülebilir bir nitelik kazanamamıştır.²⁸⁹

3.2.2.2. Dış Ticarete Görünüm

İhracata yönelik politikaların ilk yıllarında kapasite kullanımına dayalı ihracat artışı gerçekleşmiştir. Bu dönem dış ticaret verilerine göre; 1980 yılından sonra imalat sanayi ihracatının, toplam ihracat ve milli gelir içindeki payları artmış, ortalama yüzde 30 düzeyinde olan imalat sanayi ihracatının toplam ihracat içindeki payı yüzde 80'e, yine ortalama yüzde 1 olan imalat sanayi ihracatının milli gelir içindeki payı ise yüzde 9'a yükselmiştir.²⁹⁰ Türkiye'nin 1981 ve 1988 yılları arasındaki makro ekonomik göstergeleri Tablo 13'de gösterilmektedir.

²⁸⁹ Ahmet Haşim Köse ve Erinc Yeldan, "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri 1980-1997", **Toplum ve Bilim Dergisi**, 77, 1998, s. 49.

²⁹⁰ Nurhan Yentürk, **a.g.e**, 2004, s.423

Tablo 13. Makro Ekonomik Göstergeler

	1981-1982	1983-1987	1988
	Kriz Sonrası Uyum	İhracata Yönelik Büyüme	Reform Sürecinin Sonu
GSYİH	4.2	6.5	2.1
Tarım	0.6	0.8	7.8
İmalat Sanayi	7.9	8.6	1.6
Ticaret	7.7	9.1	3.5
Mali Hizmetler	2.5	2.6	4.4
Sabit Sermaye Yatırımları			
Özel	-5.3	12.3	12.6
Kamu	0.2	10.3	-20.2
İmalat Sanayi	-5.1	2.1	-4.8
GSYİH (%)			
Tasarruf	17.7	19.5	27.2
Yatırım	18.3	20.9	26.1
KKBG	3.7	4.7	4.8
İmalat Sanayi İhracatı*	19.7	12.5	14.0
Kapasite Kullanım Oranı (%)	59.0	72.4	74.3
GSYİH (%)			
İthalat	14.0	15.9	15.8
İhracat	8.5	10.8	12.8
Cari İşlemler Dengesi	-2.7	-1.9	-1.7
Dış Borç Stoku	27.1	37.8	44.8
*İmalat Sanayi ihracatının yıllık büyüme hızı (Milyon US \$)			

Kaynak: Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri 1980-1997”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, 77, 1998, s. 49.

Tablo 13’e göre.; 1981-88 döneminde reel ihracat artışı dolar bazında yüzde 12,5’lik ortalama tutturmuştur. 1983 sonrasında milli gelir yılda ortalama yüzde 6,5 artmıştır.²⁹¹ İmalat sanayi ihracatının toplam ihracat ve milli gelir içindeki paylarının hızlı artış gösterdiği bu dönemde imalat sanayi katma değeri artışları aynı hızla artış

²⁹¹ Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, a.g.e, 1998, s. 45.

göstermemiştir. Ortalama yüzde 16 olan imalat sanayi katma değerinin milli gelir içindeki payı yüzde 20'ye çıkmıştır. Bununla birlikte imalat sanayi yatırımlarının toplam yatırımlar ve milli gelir içindeki payları sırasıyla, yüzde 30'dan yüzde 17'e ve yüzde 8'den yüzde 4'e düşmüştür. Bu veriler, Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası ihracat artışının kapasite kullanımı artışına dayalı olarak gerçekleştiğini göstermektedir. İmalat sanayi artışına paralel olarak ithalat bileşenlerindeki değişimlere bakıldığında, 1970 öncesi yüzde 50 olan yatırım ve ara malı ithalatlarının toplam ithalat içindeki paylarında gözlenen ayrışma dikkat çekmektedir. Ara malı ithalatının toplam ithalat içindeki payı yüzde 65'e ulaşmıştır. Yatırım malı ithalatının payı ise yüzde 25 olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişme ihracatta artışın yeni yatırım ve üretim kapasitelerinin arttırılarak değil ara malı ithalatına dayalı kapasite kullanım oranının arttırılması ile gerçekleştiğini göstermektedir.²⁹² 1980'ler boyunca başarılı bir şekilde uygulanan yeni uygulamalar kapasite kullanım oranları sınırına gelindiğinde tıkanmıştır. İhracat için yatırım malı ithalatına gereksinim dış ticaret açığı artışlarını ortaya çıkarmıştır. İmalat sanayi yatırımlarındaki azalma ile sonuçlanan bu gelişme, devalüasyon, ücretlerin düşürülmesi ve sübvansiyonları tekrar gündeme getirmiştir. Ancak 1987 yılında gerçekleşen seçim süreci düşük ücret politikaları uygulamalarından vazgeçilmesine neden olmuş ve GATT anlaşması ile de sübvansiyonların uygulaması imkânsız hale gelmiştir. Tüm bu faktörlerin de etkisiyle uygulanan politikaların dış ticaret üzerindeki olumlu etkisi 1980'lerin sonuna gelindiğinde kaybolmaya başlamış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmüştür.²⁹³

3.2.2.3. Yabancı Sermaye Hareketleri

Bu dönemde yabancı portföy yatırımları finansal piyasaların serbestleşmesi, ortak fonların büyümesi ve gelişmiş ülke faiz oranlarının düşmesi ile yüksek faizli Latin Amerika ve Doğu Asya ülkeleri gibi gelişmekte olan piyasalara yönelmiştir. 1990'larda Latin Amerika'ya yönelmiş sermaye akımı 1978-81 yılları arasındaki en üst seviyeyi (24 milyar dolar) geçerek, 1993'te 69 milyar dolara ulaşmıştır.²⁹⁴ Türkiye'de benzer şekilde 1989'da sermaye hareketlerine getirilen serbesti ile bu sürece dahil olmuştur. 1989 yılının

²⁹² Nurhan Yentürk, a.g.e, 2004, s. 424.

²⁹³ A.e. s. 424.

²⁹⁴ Barry Eichengreen and Albert Fishlow, "Contending with Capital Flows: What is the Different about the 1990's" **Capital Flows and Financial Crises**, Ed. Miles Kahler, Ithaca, NewYork: Cornell Univesity Press, 1998, p. 48.

sonunda ekonomi politikaları sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile tümden değişmiştir. 1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisi tamamen dışa açık bir ekonomi haline gelmiştir. Mali piyasalar serbestleşmiş ve sermaye piyasalarına eklemlenme tamamlanmıştır.²⁹⁵

3.3. FİNANSAL SERBESTLEŞME VE TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerde yabancı sermaye yatırımlarına ve uluslararası ticarete karşı tarafsız politikalar uygulanmaya başlamıştır. Bu dönem 1980 borç krizinden önceki dönemle kıyaslandığında yabancı sermaye yatırımlarının doğasında önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır. 1980 öncesi doğrudan yabancı yatırımlar yurtiçi varlıklara ve bono piyasalarına dışarıdan katılım kısıtı ve yurtiçi firma alımlarında çeşitli engeller nedeniyle izleyen yılın sermaye birikimi olarak yorumlanmıştır. 1990'lı yıllarda ise sermaye hareketlerindeki serbestleşme ve özelleştirmelerle doğrudan yabancı yatırımlar yurtiçi firmaların ve kamu mallarının yabancı şirketlere satıldığı bir borç hisse senedi swapı halini almıştır.²⁹⁶ Bu nedenle yabancı sermaye akımları gelişmekte olan ülkelerde önemli sorunların kaynağı haline gelmiştir.

Calvo (1996)'a göre, aşırı yabancı sermaye girişi ulusal paranın yabancı paralar karşısında değer kazanması, faiz oranlarının dışması ve iç talebin artmasına neden olmaktadır.²⁹⁷ Ulusal paranın yabancı paralar karşısında değer kazanması ihracat ürünlerinin dış fiyatlarını arttırmakta ve ithalatını ucuzlatmaktadır. Dolayısıyla lke ekonomisini rekabet gücü kaybına uğratarak, dış ticareti ve yatırımların sektörel dağılımını önemli ölçüde etkilemektedir. Dış ticarete uluslararası rekabet gücünün azalması ile birlikte özellikle ihracata dayalı sanayi üretimi olumsuz etkilenmekte, dış ticaret açığı artmakta ve hizmet ile ticaret sektörü genişlemektedir.²⁹⁸ Benzer biçimde,

²⁹⁵ Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, **a.g.e.**, 1998, s. 45.

²⁹⁶ John Weeks, "Latin Amerika'da İhracat, Yabancı Yatırım ve Büyüme: Simülasyon Yöntemiyle şphec Bir Yaklaşım", **İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar**, Ed. A. H. Köse, F. şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 127.

²⁹⁷ Guillermo Calvo, "Capital Flows and Macroeconomic Managment: The Tequila Lessons", **International Journal of Finance and Economics**, Vol. 1, No. 3, 1996, pp. 207-208.

²⁹⁸ Ercan Uygur, "Türkiye'de Ekonomik Kriz: Oluşumu, Seyri, Geleceği", **İşletme ve Finans**, C. 9, S. 100, 1994, ss. 42-43.

yerli paranın değer kazanması ticarete konu olan ve olmayan malların göreceli fiyatlarının ikincisi lehine değişmesine neden olmaktadır. Bu yönüyle yerli paranın değer kazanması ticarete konu olmayan sektörlerde karlılık ve yatırım artışını özendirilmektedir.²⁹⁹

Kamu kesimi borçlanma gereği yüksek olan ülkelerde kamu harcamaları yüksek faizli borçlar ile finanse edilmektedir. Bu koşullarda ülkeye giren yabancı sermaye akımları beklenin aksine reel yatırımlara yönelmekten çok spekülasyon yatırımlara yönelerek faiz oranlarını daha fazla arttırmaktadır. Taylor'a (1991) göre, reel yatırımlar ile finansal yatırımlar arasında bir tercih faktörü olan faiz oranlarının artması, finansal araçların getirisinin yükselmesine ve reel yatırımların azalmasına neden olmaktadır.³⁰⁰ Özellikle yabancı sermaye akımlarının spekülasyon yatırımlara ve kısa dönemli kazançlara yönelmesi, gelişmekte olan ülkelerde reel yatırım kararlarını olumsuz etkileyerek yatırımların ticarete konu olmayan finansal sektör üzerinde yoğunlaşmasına neden olmaktadır.³⁰¹ Bununla birlikte yabancı sermaye yatırımlarının toplam yatırımları arttırdığı ölçüde ekonomik büyümeyi teşvik ettiği bilinmektedir. Fakat sermaye girişi reel faiz oranlarında bir artışı tetiklerse toplam yatırımlar üzerinde düşüşe neden olmaktadır.³⁰²

Yabancı sermaye girişi sonucu iç talep artmaktadır. Artan iç talep ithalat kanalıyla dış ticaret açıklarına yol açmakta ve yatırımlar üzerinde de belirleyici rol oynamaktadır. İç talep artışının yatırımlar üzerindeki etkisi sektörler göre değişiklik göstermektedir. Talep artışı ticarete konu sektörler yöneldiğinde ithalatı arttırmakta ve dış ticaret açıklarına yol açmaktadır. Ticaret konu olmayan sektörler yoğunlaştığında ise fiyatlar genel düzeyini yükseltmekte ve yatırımları arttırmaktadır. Bu nedenle iç talepte yaşanan artışın üretim üzerindeki etkisi sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla sermaye girişlerinin iç talep artışı nedeniyle yatırımlar üzerindeki etkileri daha çok dolaylı bir şekilde gerçekleşmektedir.³⁰³

²⁹⁹ Nurhan Yentürk, **a.g.e.**, 2004, s.424

³⁰⁰ Lance Taylor, **Income Distribution, Inflation, and Growth**, Cambridge, The MIT Press, 1991, s.121-122

³⁰¹ Burç Ülegin ve Nurhan Yentürk, Impacts of Capital Flows on Aggregate Spending Categories: The Case of Turkey, **Applied Economics**, Vol. 33, 2001, pp. 1321-22.

³⁰² John Weeks, Latin Amerika'da İhracat, Yabancı Yatırım ve Büyüme: Simülasyon Yöntemiyle Şüpheli Bir Yaklaşım, **İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar**, Der. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, ss. 125-152 (130).

³⁰³ Nurhan Yentürk, **Körlerin Yürüyüşü Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 65.

3.3.1. Türkiye’de Finansal Serbestleşme 1989-2001

1980 yılına kadar Türkiye’de döviz kurları ve kredi faizleri piyasa fiyatlarının altında belirlenerek patronaj ilişkileri için kaynak oluşturulmuş, popülist politikalar aracılığıyla kamudan özel sektöre finansal kaynak aktarımı sağlanmıştır. Böylelikle özel sektör dış şoklardan ve rekabetten korunarak kar marjlarını sürekli yüksek tutabilmiştir.³⁰⁴ 1989 sonrası finans sistemi ise neoliberal küreselleşme sürecinde derin ve kapsamlı bir dönüşüm geçirmiştir. Söz konusu finansal dönüşüm ile sermaye akımları serbestleştirilmiş ve Türk Lirasında tam konvertibilite sağlanmıştır. Fakat, Türkiye’de yaratılan kaynakların yeniden devlet kanalıyla dağıtılma yöntemi değişmemiştir. Bu kez dağıtım mekanizması devletin iç piyasadan borçlanması şeklini almıştır. Kamunun faiz ödemelerine yaptığı harcamalar 1990 yılında milli gelirin yüzde 3,5 iken, bu oran 2001 yılında yüzde 23,2 olmuştur. Bu riskli yapı başta bankacılık sektörü olmak üzere Türkiye’deki tüm özel sektör yatırımcılarının anlık kur hareketleri ve uluslararası finansal krizler karşısında kırılganlığının temelini oluşturmuştur.³⁰⁵

3.3.1.1. İç Borçlanma, Faiz ve Kur

Cumhuriyet dönemi ekonomi politikalarında iç borçlanma bir politika aracı olarak ilk kez 1985 yılı Bütçe Kanunu ile etkin bir şekilde kullanıma sokulmuştur. İç borçlanma ile finansman biçimi kamu açıklarının sürekli artması ile birlikte, reel faiz haddinin ekonominin reel büyüme hızının sürekli üzerinde seyretmesine ve iç borç stokunun mali sitem içindeki payının yükselmesine neden olmuştur. Kamunun artan fon talebi piyasadaki faiz oranlarının doğrudan belirleyicisi iken enflasyon ve kurların da dolaylı belirleyicisi olmuştur.³⁰⁶ 1989 yılında sermaye hareketlerini serbestleştiren 32 sayılı karar kamu açıklarından kaynaklı iç borç stokunun mali sistemin giderek tükettiği fonlarına yurtdışından kaynak aktarma imkanı sunmuştur. Bu yeni bir iç borçlanma ile finansman biçiminin başlangıcı olmuştur.³⁰⁷ 1980 yılında kamu açıklarına ve 70’li yıllarda dış

³⁰⁴ Sadık Ünay, **a.g.e.**, 2013, s.266

³⁰⁵ Ziya Öniş, “Domestic Politics Versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of the 2000 and 2001 Financial Crisis in Turkey”, **Turkish Studies**, Vol. 4, No. 2, 2003, pp. 3-4.

³⁰⁶ Nazif Ekzen, “Cumhuriyet’in Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma (1984-1999)”, **İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, Der. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 633.

³⁰⁷ Faruk Selçuk ve Anjariitta Rantanen, “Türkiye’de Kamu Harcamaları ve Kamu Borçlanması”, **TÜSİAD Raporu**, 1996, ss. 13-14.

şoklara rağmen iç borçların milli gelir içindeki payı yüzde 18 iken bu oran 2001 yılına kadar sürekli artış göstererek yüzde 66'ya ulaşmıştır.³⁰⁸ İç borçlanmanın alıcılara göre dağılımındaki değişime göre 1987 yılında holdinglerin sahip olduğu bankalar, devlet bono ve tahvillerinin yüzde 77 sine sahip iken, bu oran 1999 yılında yüzde 85 düzeyine çıkmıştır. Ayrıca ticari bankalar mevduat piyasasına göre oldukça yüksek kâr marjı sağlayan kamu iç borç senetlerine yönelerek kamu kağıdı ticaretinde yoğunlaşmıştır. Böylelikle reel sektör karlarının önemli bir kısmı faaliyet dışı karlara kaymış ve reel sektör ithalatı ikame edecek ürünlere yönelik yatırımları ertelemiştir.³⁰⁹ İç borçlanma mekanizması kaynakların devlet kanalıyla ulusal sermayeye aktarılmasında önemli bir işlev görürken, aynı zamanda ulusal sermayenin uluslararası sermaye ile olan entegrasyonunun da önünü açmıştır.³¹⁰

3.3.1.2. Kamu Harcamaları İkiz Açık

Türkiye ekonomisinde 1960'lardan 2000'li yıllara uzanan süreçte kamu tüketim harcamalarında meydana gelen gelişmeler şu şekilde ifade edilmektedir. 1963-80 döneminde kamu tüketim harcamaları ulusal tasarruflar üzerinde bir etkide bulunmamıştır. Ancak kamu harcamalarının bileşimi dikkate alındığında, kamu yatırımları oranında meydana gelen artışların dış denge üzerinde bozucu etkide bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte 1987 sonrası liberalizasyon döneminde kamu tüketim harcamalarında meydana gelen artışlar, dışa kapalı korumacı politikaların aksine ulusal tasarruflarda düşüslere neden olurken, kamu harcamalarının bileşimi dikkate alındığında bu kez kamu tüketimlerinin dış denge üzerinde bozucu bir etki oluşturduğu görülmektedir.³¹¹ 1963 ve 1994 yılları arasındaki yatırım ve tüketim harcamaları Tablo 14'de gösterilmektedir.

³⁰⁸ Nazif Ekzen, **a.g.e**, 2003, ss. 634.

³⁰⁹ Erinç Yeldan, "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisinde Üretim, Birikim ve Bölüşüm İlişkilerine Toplu bir Bakış", **97-99 Petrol-İş Yıllığı**, İstanbul, 2000, s. 286.

³¹⁰ Fuat Ercan, **a.g.e**, 2004, s. 23.

³¹¹ Faruk Selçuk ve Anjariitta Rantanen, **a.g.e**, 1996, s. 15.

Tablo 14. Yatırım ve Tüketim Harcamaları (%) 1963-1994

	1963 1969	1970 1973	1974 1977	1978 1980	1981 1986	1987 1990	1991 1993	1994
Kamu Yatırımları/GSYH	9,6	9,5	12,2	10,4	12,1	9,0	7,5	3,4
Özel Yatırımlar/GSYH	8,7	9,9	11,6	9,4	9,3	16,1	16,5	17,6
Kamu Tüketimi/GSYH	11,7	12,5	12,5	13,3	9,7	9,1	12,6	11,5
Özel Tüketim/GSYH	72,1	71,4	71,3	72,4	72,5	67,6	67,1	66,5
Dış Açık/GSYH	2,1	3,3	7,6	5,5	3,6	1,8	3,7	-1,0
Net Faktör Gelirleri/GSYH	0,3	3,3	2,6	1,9	0,3	0,2	0,1	0,1

Kaynak: Faruk Selçuk ve Anjariitta Rantanen, “Türkiye’de Kamu Harcamaları ve Kamu Borçlanması”, **TÜSİAD Raporu**, 1996, s.14

Tablo 14’e göre; 1991-1993 dönemi kamuda tüketim harcamaları disiplinin tamamen kaybolduğu bir dönemdir. Bu dönemde kamu tüketiminin milli gelirden aldığı pay 1987-1990 dönemine göre 3.5 puanlık bir artış göstermiştir. Bu artışla birlikte kamu yatırım payının ortalama 1.5 puan azaldığı, dış dengenin de 1.9 puan bozulduğu dikkati çekmektedir. Bu kamunun bir yandan yatırımları kısıp diğer yandan net dış yükümlülükleri arttırarak tüketim harcamalarını finanse ettiğinin göstergesidir. Bu yönüyle üretken olmayan kamu harcamalarının net dış yükümlülük doğuran bir niteliğe büründüğü görülmektedir.³¹²

1994 yılında krize sürüklenen Türkiye’de kamu harcamaları içinde kamu tüketim harcamalarının milli gelir içindeki payında ciddi bir azalma gerçekleşmemesine rağmen kamu yatırımları önemli ölçüde azalmıştır. Aşağıda tasarruf yetersizliği olan Türkiye’de kamu tüketim harcamalarının ekonominin toplam tasarrufları üzerinde de olumsuz etkileri olduğunu göstermektedir.³¹³ 1985 ve 2001 yılları arasındaki kamu kesimi göstergeler Tablo 15’de gösterilmektedir.

³¹² Faruk Selçuk ve Anjariitta Rantanen, **a.g.e**, 1996, s. 16.

³¹³ Nazif Ekzen, **a.g.e**, 2003, s. 638.

Tablo 15. Kamu Kesimi Göstergeleri (%) (1985-2001)

	1985	1987	1990	1995	2000	2001
Kamu Yatırımları/GSMH	11.2	10.2	8.6	3.8	7.0	5.1
Özel Yatırımlar/GSMH	8.4	15.3	16.5	21.5	23.3	24.6
Kamu Tüketimi/GSMH	8.4	7.0	10.0	9.6	12.4	12.5
Özel Tüketim/GSMH	72.9	69.2	67.9	68.4	69.5	71.8
Kamu Harcanabilir Gelir/GSMH	14.2	13.6	13.4	9.5	7.2	3.6
Kamu Tasarrufu/GSMH	-	6.5	3.4	(-)0.2	(-)5.2	(-)8.9
Yurtiçi Toplam Tasarruf/GSMH	19.1	23.9	22.0	22.1	18.1	15.7
İç Borç Stoku/GSMH	14.7	22.9	14.3	17.3	28.9	66.1
Faiz Ödemeleri/GSMH	-	-	3.5	7.3	16.3	23.2
Reel Faiz Oranı	(-)2.6	14.6	(-)4.6	21.0	(-)9.4	32
Büyüme Oranı	4.4	9.8	9.4	8.1	6.3	(-)9.5

Kaynak: Nazif Ekzen, “Cumhuriyet’in Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma (1984-1999)”, **İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, Der. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 635.

Tablo 15’e göre; Türkiye’de 1987 yılından 2001 yılına kadar geçen sürede kamu yatırım harcamaları incelendiğinde, imalat sanayi alt bileşeninde yatırımlar tümüyle durdurulurken, mevcut yatırımlar özelleştirme politikalarıyla kamu sabit sermaye stoku dışına çıkarılmıştır. Kamu yatırımlarının milli gelire oranı yarı yarıya azalmıştır. Kamu tüketim harcamaları ise, 1987 sonrasında sürekli artış göstererek 2000’li yıllarda yüzde 12,5 düzeyine çıkmıştır. Dolayısıyla kamu tasarrufu büyük oranda düşerek 1987 yılında yüzde 6,5 fazla verirken 2001 yılına gelindiğinde yüzde 8,9 açık vermiştir. Kamu harcanabilir gelirinin milli gelir içindeki payı ise yüzde 13’den yüzde 3’e gerilemiştir.³¹⁴

Bu koşullar altında kamu kesimi harcamalarının finansmanı yeni bir iç borçlanma kanalı ortaya çıkarmış, kamu borçlanma gereğinin sürekli artışı reel faizleri yükseltmiştir. 1987 yılından 2001 yılına gelindiğinde kamunun faiz ödemelerinin milli gelire oranı yüzde 3’den yüzde 23’e çıkmıştır. Buna karşın görece gelişmemiş olan finansal piyasalarda devletin kredi ihtiyaçlarının karşılanmasında zorluklar yaşanmıştır. Reel faizler ve bütçe açıkları eş zamanlı olarak yükselme başlamıştır. Bütçe disiplini ve faiz

³¹⁴ Nazif Ekzen, **a.g.e.**, 2003, s. 639.

artışlarının birbirini tetiklediği bu süreçte yerli ve yabancı sermaye spekülâtif finansal işlemlere kanallize olmuştur.³¹⁵

1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelere giren yabancı sermaye, rezerv birikimi ve sermaye kaçıışı olmadığı durumlarda, cari açığın finansmanında kullanılmıştır. Sermaye girişleri cari açığın artışında ve ulusal paranın değerlenmesinde önemli rol oynamıştır.³¹⁶ 1989-2001 döneminde uygulanan yüksek reel faiz-düşük kur politikaları ile sıcak para olarak adlandırılan spekülâtif sermaye hareketlerinin Türkiye'ye girişinin artması, kamu bütçe açıklarının ve dış ticaret açıklarına dayanan cari açığın oluşturduğu ikiz açığın finansmanında önemli bir işlev görmüştür.³¹⁷

3.3.2. 2000 Yılı IMF İstikrar Programı

1994 krizi sonrası Türkiye'de krize neden olan ekonomik koşullarda herhangi bir iyileşme yaşanmamıştır. IMF gözetiminde Türkiye 1999 yılı itibariyle iç borçlanma politikasında değişikliğe gitmeyi ve borçlanmayı bir finansman aracı olmaktan çıkarmayı hedeflemiştir. Uygulamaya konan nominal çapa uygulaması ile 2000 yılında net borçlanma yükü reel olarak düşmüş ve reel faiz oranları negatif yüzde 9,5 olarak gerçekleşmiştir. Sonrasında Türkiye önce Kasım ayında sonra da 2001 yılı şubat ayında krizler yaşamıştır.³¹⁸

Ekonomideki yapısal sorunları önlemeye yönelik 2000 yılı istikrar programında döviz kurunun çapa olarak kullanılması hedeflenmiştir. Amadeo (1996)'a göre döviz kurunun nominal çapa olarak kullanılması ulusal paranın değerlenmesini neden olmaktadır.³¹⁹ Ancak döviz kurunun değerlenmesi ihracat sektörünün olumsuz yönde etkilemektedir. Yaşanabilecek olumsuz etkilere karşılık program çerçevesinde ihracat sektörünün düşük faiz ile desteklenmesi amaçlanmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse program, faiz oranlarının düşürülerek yatırımların arttacağını, TL'nin değerlenmesinin

³¹⁵ İzak Atiyas ve Şefik Sayın, "A Political Economy Perspective on Turkey's Budget Deficits", **Boğaziçi University Journal**, S. 12, C. 1, 1998, s. 60.

³¹⁶ Nurhan Yentürk, **a.g.e.**, 2005, s. 7.

³¹⁷ Abdilcelil Koç, "Küresel Kapitalizmin Finansallaşması Türkiye Ekonomisinin Eklemlenme Süreci (1980-2012)", **Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat**, Der. Hakan Mıhçı, Ankara, Notabene Yayınları, 2015, Ankara, s. 128.

³¹⁸ Nazif Ekzen, **a.g.e.**, 2003, s. 655.

³¹⁹ Edward J. Amadeo, "The Knife-Edge of Exchange Rate Based Stabilization: Impact on Growth, Employment and Wages", **UNCTAD Reviews**, 1996, s.1-2.

olumsuz etkilerini engellemek için düşük faiz oranlarının kullanılacağını ve dış ticaret açığının sınırlı kalacağını öngörmüştür.³²⁰ Buna karşın, faiz oranlarının düşürülmesi sektörleri yatırım, ithal ikamesi ve ihracat için teşvik etmemiş ve Türkiye için beklenen sonuç alınamamıştır. Aksine, Türkiye gibi tüketim eğilimi yüksek olan bir ülkede indirilen faiz oranı tasarruf oranında azalmaya ve tüketimin artmasına yol açmıştır. Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi kur çapası uygulaması tüketim malı ithalatının artmasına neden olmuştur. Öte yandan, talep yönlü enflasyonda artış yaşanmış ve fiyatlardaki artış döviz kurunun üzerinde seyretmiştir. Bu durum Türk Lirası'nın değerlenmesine ve dış açığın daha çok artmasına sebep olmuştur.³²¹

Sonuç olarak, TL yüksek oranda değer kaybı yaşamış ve kamu iç borç faiz hadleri yükselmiştir. Ayrıca iç borçlanma daha yüksek boyutlara ulaşmış ve iç borç finansmanı uluslararası kuruluşlardan orta dönemli destek kredi kullanımı ile sağlanmıştır. Bu yeni bir borç yönetim evresi olarak nitelendirilmiştir.³²²

3.4. 2001 SONRASI GELİŞMELER VE TÜRKİYE'DE CARİ AÇIĞI BELİRLEYİCİLERİ

Türkiye'de 2001 krizi sonrası cari işlemler hesabı 2008 küresel krizi de dahil olmak üzere sürekli açık vermiştir. 2003 yılında yüzde 2,5 olan cari açığın milli gelire oranı 2007 yılında yüzde 5,8 olmuştur. 2008 yılında dış talepte meydana gelen azalma ile birlikte yüzde 2'ye gerilemiştir. Bu oran 2011 yılında tekrar yükselerek yüzde 8,1 gibi oldukça yüksek bir düzeye çıkmıştır. 2009 yılı sonrası ise cari açık gelişmiş ülkelerden gelen portföy yatırımları ile finanse edilmeye başlamıştır. Bu yönüyle kriz öncesi daha çok doğrudan yabancı sermaye hareketleri ile finanse edilen dönemden ayrılmıştır.³²³

Türkiye'de yaşanan döviz krizleri kronik cari açık sorununun anlaşılmasını ve bu sorunun nedenlerinin analiz edilmesini zorunlu hale getirmektedir. Türkiye'de cari açık

³²⁰ Fatih Özatay, "2000-2002 Yıllarında Türkiye Ekonomisi Sorunlar, Makroekonomik Politikalar ve Beklentiler", **İşletme ve Finans Dergisi**, C. 15, S. 166, 2000, s. 17.

³²¹ Hasan Ersel, "Ekonomik İstikrar ve Uyum Programının Neresindeyiz?", **İşletme ve Finans Dergisi**, S. 15, C. 173, 2000, s.7-8.

³²² Nazif Ekzen, **a.g.e.**, 2003, s. 655.

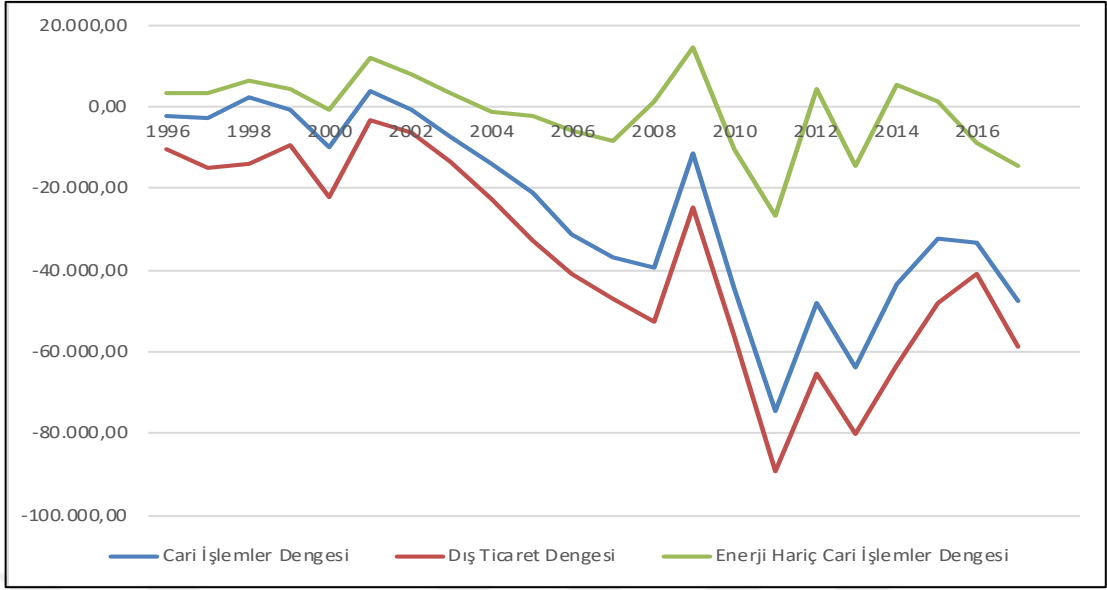
³²³ Yonca Özdemir, "IMF Politikaları, Küresel Kriz ve Bağımlılık Türkiye Arjantin Karşılaştırması" **Türkiye Ekonomisinin Dünü Bugünü Yarını**, Der. Emre Özçelik ve Erol Taymaz, Ankara, İmge Kitapevi, 2015, s. 288.

2008 yılı öncesinde büyük bir artış göstermiştir. 2003-2008 yılları arasındaki ortalama cari açık 1980-2002 yılları arasındaki ortalamanın 20 katına ulaşmıştır. Cari açıda yaşanan bu artış sürdürülebilirlik ve kriz endişelerini de beraberinde getirmiştir. Bu endişelerin ne kadar yerinde olduğu günümüzde Türkiye ekonomisinin ekonomik şoklardan etkilenme şiddetine bakıldığında görülmektedir. Bununla birlikte içinde bulunduğumuz kriz ortamında Türkiye’de cari açık daralmakta ve bu durum cari açığın artık önemsenmesi gerekmeyen bir sorun olduğu yanılgısı doğurmaktadır. Bu sorun yapısal dönüşümlerin temel nedenleri olarak gösterilen dış borç ve döviz darboğazları gibi sorunların bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’de cari açık özellikle üretimde yapısal dönüşümler sağlanmadığı takdirde önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaya devam edecektir.

Kapitalist sistem aşırı risk birikimine ve sonunda krizlere yol açabilmektedir. Sistem kısa vadede büyük ve çoğu zaman spekülasyon karları yaratarak uzun vadeli risklerin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Günümüzde finansal serbestleşme ile birlikte döviz kurlarının dış ticaret dengesi üzerindeki uzun vadeli etkileri de benzer riskler taşımaktadır. Bir ekonomide cari açık kısa vadeli yabancı sermaye ve dış borç ile finanse edilebilmektedir ki, bu süreç sorunları biriktirerek uyumun çok daha yıkıcı olmasının zeminini hazırlamaktadır. Türkiye’de cari açık hem kendine özgü yapısal özelliklerden hem de küreselleşmeden kaynaklanan bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Türkiye’de cari açığa neden olan faktörler aşağıda öncelikle yapısal faktörler başlığı altında değerlendirilecek, sonrasında ise konjonktürel faktörler incelenmektedir.

3.4.1. Yapısal Faktörler

Tarihsel olarak bakıldığında Türkiye sanayi üretimi yapısı ara ve yatırım ithalatına bağımlı bir özellik göstermektedir. 1996 ve 2017 yılları arasında İhracatta görece yüksek bir performans yaşanmıştır. Bununla birlikte üretimin iç pazara, yatırım ve tüketimin ise ithalata bağımlı olarak büyümesi dış ticaret açığında artışa neden olmuştur. 1996 ve 2017 yılları arasındaki cari denge ve dış ticaret dengesi Şekil 3’de gösterilmektedir.

Şekil 3. Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi ve Dış Ticaret Dengesi 1996-2017
(Milyon ABD Doları)

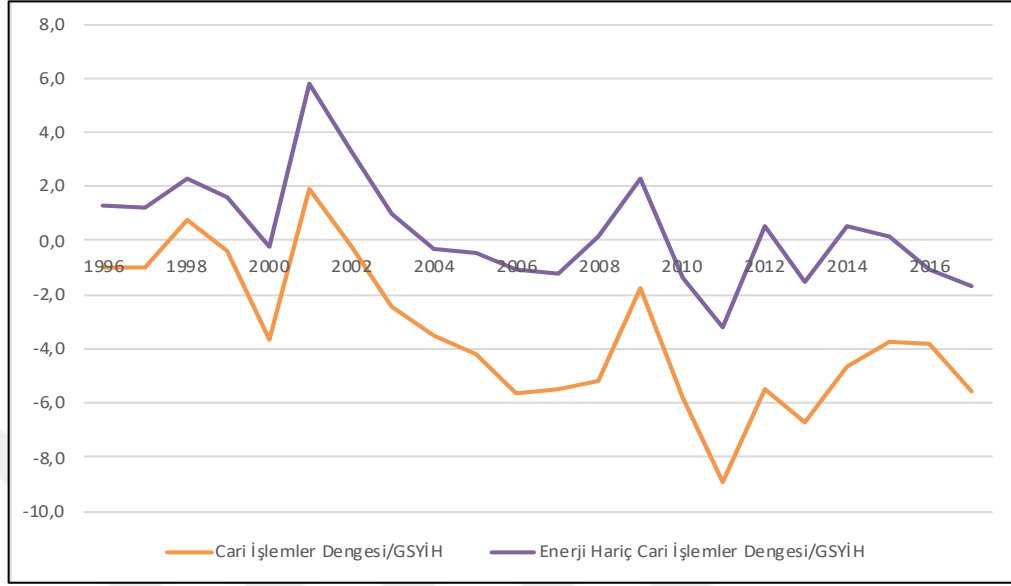
Kaynak: TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden derlenmiştir.

Şekil 3’e göre; 1996-2017 döneminde cari açık ile dış ticaret dengesi arasındaki yakın bir ilişki gözlenmektedir. Özellikle 2001 yılı sonrası dış ticaret açığı ve cari açıda meydana gelen büyük oranlı artışta enerji ithalatı büyük paya sahiptir. Bu Türkiye’de üretimin enerji ithalatına olan bağımlılığından kaynaklanmaktadır.

3.4.1.1. Enerji Bağımlılığı

Temel hammaddeler göz önünde bulundurulduğunda Türkiye ithalatçı bir ülke olarak kabul edilmektedir. Türkiye’nin enerji bağımlılığı ödemeler dengesini büyük oranda etkilemektedir. Türkiye’de petrol ürünleri talebinden kaynaklanan girdi gereksinimi neredeyse tüm sektörlerde 1980 öncesi ve sonrasında önemini korumuştur. Şenesen ve Şenesen (2006), Türkiye ekonomisinin ham petrole olan bağımlılığının önemli boyutlarda olduğunu belirtmektedirler. Geleneksel ihracat kesimleri için 1973’te gözlenmeyen ama 1980 sonrasında ortaya çıkan bir olguya dikkat çekilmektedir. Buna göre tarım, besin-içki-tütün ve dokuma-giyim gibi ihracatçı kesimlerin 1980 sonrasında

yurt dışından ara girdi talebini uyarır hale geldiğini belirtmektedirler.³²⁴ Türkiye'nin enerji hariç cari açık düzeyi Şekil 4'de gösterilmektedir.

Şekil 4. Türkiye’de Enerji Hariç Cari Açık

Kaynak: TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden derlenmiştir.

Şekil 4’e göre; çoğunlukla iç pazarda ve ihracat malları üretiminde kullanılan ithal enerji cari açık içerisinde önemli paya sahiptir. 2017 yılı Türkiye’de enerji hariç cari açığın milli gelir içindeki payı yüzde 1,7’dir. Cari açığın milli gelir içindeki payı ise yüzde 5,6’dır. Buna göre cari açığın neredeyse üçte biri enerji ithalatından oluşmaktadır. Ancak, Türkiye’de 2001 sonrası ham petrol ve doğalgaz ithalatındaki artış enerjide dışa bağımlılık ile birlikte genel anlamda petrol fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmıştır.³²⁵

OECD verilerine göre, 1996 yılında 20 dolar olan ham petrol varil fiyatının 1998 yılında 12 dolara gerilemesi Türkiye’nin ham petrol ve doğalgaz maliyetini büyük oranda azaltmıştır. 2000 yılına gelindiğinde ise ham petrol fiyatının 27 dolara yükselmesi Türkiye’ye ham petrol-doğalgaz için 6,2 milyar dolarlık maliyet oluşturmuştur. 2003-2007 döneminde küresel talebin artması ile ham petrol ve doğalgaz fiyatlarında büyük

³²⁴ Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen, “Üretimde Dışalığa Bağımlılık: 1970’lerden 2000’lere Ne Değişti?”, **İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, Ed: A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s.539

³²⁵ Şeref Saygılı, Cengiz Cihan, Cihan Yalçın ve Türknur Hamsici, Türkiye İmalat Sanayinin İthalat Yapısı, **TCMB Çalışma Tebliği** No. 10/02, Ankara, TCMB Yayınları 2010, s. 5.

artış yaşanmış, 2002’de 23 dolar olan ham petrol 2008 yılında 98 dolar civarına yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye’nin ham petrol-doğalgaz ithalatı 6,5 milyar dolardan 33,2 milyar dolara çıkmıştır. 2014 yılına kadar 100 dolar civarında seyreden ham petrol ortalama ithal fiyatı son üç yıl içerisinde 50 dolara düşerek ithalat üzerindeki etkisini görece azaltmıştır. 2012 yılında 42,2 milyar dolara kadar yükselen ham petrol ve doğalgaz ithalatı 2017 yılında 20,6 milyar dolara düşmüştür. Bununla birlikte, 2010-2017 döneminde artan enerji fiyatlarının da katkısıyla, enerji ithalatından kaynaklanan dış ticaret açığı toplam dış ticaret açığı içinde yüzde 51.1’ e çıkmıştır.³²⁶

3.4.1.2. Dış Ticaretin Yapısında Değişim

1996 sonrası imalat sanayi ithalatında ve toplam ithalatta genel bir yükseliş yaşanmıştır. Bu durum imalat sanayinin sektörel yapısındaki değişimden kaynaklanmıştır. Bu dönemde üretim kompozisyonunda, emek-yoğun mallar üreten düşük katma değerli sektörlerden sermaye-yoğun sektörlerle doğru gerçekleşen yeniden yapılanma dış ticarete de değişime neden olmuştur.³²⁷

1980 dışı açılma süreci sonrası büyük oranda artan ihracatta ise 1990’lı yıllarda düşüş yaşanmıştır. 2001 krizi sonrası toplam ihracatta yeniden yüksek oranlı artışlar görülmüştür. Bu artışta imalat sanayi ihracat artışı büyük pay sahibi olmuştur. 1990 yılında toplam ihracatta yüzde 81’lik paya sahip imalat sanayi ihracatı, 2017 yılında yüzde 93,7’lik paya ulaşmıştır. 90’lı yıllarda ihracatın ağırlıkla tüketim ve ara mallarında yoğunlaştığı 2001 sonrası dönemde ise yatırım mallarının toplam ihracat içindeki payında önemli bir artış olduğu görülmektedir. 1996 ve 2017 yılları arasında Türkiye’de ana mal grupları itibariyle ihracat ve ithalat dağılımı Tablo 16’da gösterilmektedir.

³²⁶ H. Ahmet Karadaş ve H. Bayram Işık, ‘Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kullanımının CİB açıkları Üzerine Etkisi’, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** S. 11, C. 61, 2018, s. 875.

³²⁷ Faruk Aydın, Hülya Saygılı ve Mesut Saygılı, “Empirical Analysis of Structural Change in Turkish Exports”, **TCMB Working Paper**, No. 07/08, 2007, s. 13.

Tablo 16. Türkiye’de Ana Mal Grupları İtibariyle İhracat ve İthalatın Dağılımı (%)

Yıllar	İhracat Artış Oranı	İhracat İçindeki Paylar			İthalat Artış Oranı	İthalat İçindeki Paylar		
		Yatırım Malı	Ara Malı	Tüketim Malı		Yatırım Malı	Ara Malı	Tüketim Malı
1996	7,3	4,8	42,1	53,0	22,2	23,5	66,7	9,2
1997	13,1	4,9	42,3	52,8	11,3	22,9	66,1	10,4
1998	2,7	5,0	41,7	53,3	-5,4	23,2	65,1	10,9
1999	-1,4	6,8	40,9	52,1	-11,4	21,5	66,0	11,9
2000	4,5	7,8	41,6	50,4	34,0	20,9	66,1	12,7
2001	12,8	8,5	42,7	48,7	-24,0	16,8	73,2	9,2
2002	15,1	7,7	40,6	51,2	24,5	16,3	73,0	9,5
2003	31,0	9,2	39,1	51,1	34,5	16,3	71,7	11,3
2004	33,7	10,3	41,1	48,3	40,7	17,8	69,3	12,4
2005	16,3	10,9	41,2	47,4	19,7	17,4	70,1	12,0
2006	16,4	11,0	44,2	44,2	19,5	16,7	71,4	11,5
2007	25,4	12,8	46,1	40,7	21,8	15,9	72,7	11,0
2008	23,1	12,7	51,3	35,7	18,8	13,9	75,1	10,6
2009	-22,6	10,9	48,7	39,9	-30,2	15,2	70,6	13,7
2010	11,5	10,3	49,5	39,8	31,7	15,5	70,8	13,3
2011	18,5	10,5	50,4	38,7	29,8	15,5	71,9	12,3
2012	13,0	9,0	54,2	36,4	-1,8	14,3	74,0	11,3
2013	-0,4	10,3	49,3	40,0	6,4	14,6	73,0	12,1
2014	3,8	10,2	47,7	41,3	-3,8	14,9	73,0	12,0
2015	-8,7	10,7	47,6	41,1	-14,4	16,8	69,2	13,8
2016	-0,9	11,1	46,9	41,3	-4,2	18,1	67,6	14,1
2017	10,1	11,7	46,5	41,3	17,7	14,2	73,3	12,2

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 16’ya göre; Türkiye ekonomisinde ithalat ağırlıkla ara malı ithalatından oluşmaktadır. Bu mal grubunun toplam ithalat içindeki payı 2017 yılında yüzde 73 olmuştur. Yatırım ve tüketim malları ithalatının payları ise yüzde 14 ve yüzde 12’dir. Bu mal gruplarının toplam ithalat içindeki dağılımları incelendiğinde, özellikle 1996 sonrası tüketim ve ara malları ithalatında istikrarlı bir artış olduğu, bununla birlikte yatırım malları ithalatı payının azaldığı görülmektedir. Türkiye ekonomisi dış ticaret dengesi mal grupları itibarıyla incelendiğinde ise, dış ticaret açığının başlıca kaynaklarının enerji, kimya, ana metal, makine teçhizat, haberleşme, radyo-televizyon, tıbbi ve optik aletler gibi ara ve yatırım malı sektörleri olduğu görülmektedir. Türkiye’nin yıllara göre dış ticaret dengesi Tablo 17’de gösterilmektedir.

Tablo 17. Türkiye’de Dış Ticaret Dengesi

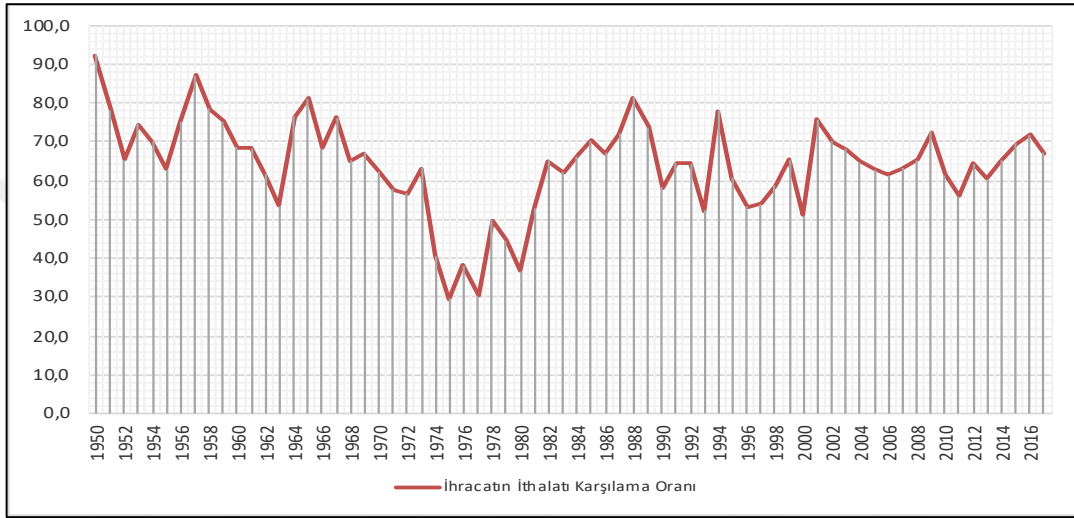
	Dış Ticaret Dengesi (Milyar ABD Doları)					Dış Ticaret Dengesi İçindeki Paylar (%)				
	1996-2000	2001	2002-08	2009	2010-17	1996-2000	2001	2002-08	2009	2010-17
Toplam	-20,5	-10,1	-43,1	-38,8	-80,3	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yatırım Malı	-8,9	-4,3	-10,6	-10,3	-19,5	44,3	42,5	27,3	26,7	25,0
Ara Malı	-19,9	-16,9	-52,5	-49,8	-90,5	98,5	168,2	126,1	128,3	113,7
Sanayi için hammaddeler	-8,9	-5,5	-22,1	-13,7	-34,2	44,2	54,5	54,0	35,3	42,8
Yakıt ve yağlar (Enerji)	-5,8	-7,9	-21,1	-26,0	-41,1	28,3	78,2	48,2	66,9	51,1
Yatırım mallarının aksam ve parçaları	-3,0	-2,5	-4,9	-5,4	-7,5	15,3	24,9	13,4	13,8	9,9
Diğer Ara Malı	-2,2	-1,1	-4,5	-4,8	-7,6	10,7	10,6	10,5	12,3	9,9
Tüketim Malları	8,5	11,5	20,2	21,4	29,5	-44,0	-113,7	-54,2	-55,3	-38,5
Binek otomobilleri	-1,2	0,4	1,0	1,8	-0,9	5,8	-3,8	-1,8	-4,7	1,1
Dayanıklı tüketim malları	0,7	1,6	4,6	5,2	8,5	-3,6	-15,5	-11,9	-13,5	-11,1
Yarı dayanıklı tüketim malları	5,0	5,2	7,6	6,6	8,1	-25,3	-52,0	-22,1	-16,9	-10,6
Esası yiyecek içecek olan tüketim malları	2,6	2,7	4,7	6,7	9,9	-13,6	-27,1	-11,9	-17,2	-12,8
Diğer Tüketim Malları	1,4	1,5	2,4	1,1	4,0	-7,4	-15,3	-6,6	-3,0	-5,1
Diğerleri	-0,2	-0,3	-0,2	-0,1	0,1	1,2	3,0	0,8	0,3	-0,2

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 17’ye göre; ara malı ithalatının temelini oluşturan ve sanayi üretiminde kullanılan hammaddelerin dış ticaret ticaret açığı 2002-2008 döneminde yaklaşık 4 kat artmıştır. Hammadde ithalatının dış ticaret dengesi içindeki payı 1996-2000 dönemine göre önemli oranda artarak yüzde 54 düzeyine yükselmiştir. 2010-17 döneminde ise artış eğilimi hızlanarak devam etmiştir. Yatırım mallarının dış ticaret açığında dönem boyunca bir iyileşme görülmekle birlikte dış ticaret dengesi içindeki payının 1996-2000 döneminde yüzde 44’den 2002 sonrası yüzde 26’ya gerilediği görülmektedir. Bu söz konusu sektörde ağırlıklı iç pazara yönelik üretim yapıldığının göstergesi niteliğindedir. Ayrıca, tüketim malları grubu dış ticaret dengesi fazla verirken, bu fazla dış ticaret açığını karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Sonuç olarak 2001 sonrası dış ticaret dengesinin yüksek oranlarda açık vermesinde imalat sanayinin giderek daha fazla oranda işlenmiş ve işlenmemiş hammadde ithal etmesi etkili olmuştur. Bu durum, üretimde ihtiyaç duyulan ithal ara malı oranının uzun dönemli artış gösterdiğini ve yapısal bir sorun olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

3.4.1.3. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

Türkiye 1947 yılından bu yana her yıl dış ticaret açığı vermektedir. Bu nedenle dış açık kronik bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Bu süreçte ihracatın ithalat artış hızının altında kalması dış ticaret açığının süre gelmesinde ve ithalat bağımlılığının artmasında en önemli gösterge olmuştur.³²⁸ 1950-2017 dönemi Türkiye’de İhracatın İthalatı karşılama oranı Şekil 5’te gösterilmektedir.

Şekil 5. Türkiye’de İhracatın İthalatı Karşılama Oranı 1950-2017

Kaynak: TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden derlenmiştir.

Şekil 5’e göre; Türkiye’de ihracatın ithalatı karşılama oranının ithal ikamesi dönemi dahil günümüzde de yetersiz olduğu gözlenmektedir. 1980 öncesi dışa kapalı dönemde beklenenin aksine ithalat bağımlılığının artmış olması anlamına gelen bu yapı, 1980 sonrası liberalleşme döneminde de geçerliliğini korumuştur. Planlı dönemde büyük ölçekli kamu yatırımları ile sağlanabilecek ara malı ve yatırım malı sanayilerinin altyapıları sınırlı bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu sanayilerin korunmasına ve gelişmesine yönelik ithalat kısıtı uygulamaları yetersiz kalmıştır.³²⁹ Ölçek ekonomilerine ve ileri teknolojiye dayanan ara malı ve yatırım malı sanayilerinin geliştirilmesi için uygulanan ithal ikamesi dışa bağımlılık yapısı düşük ve uzun dönemli büyümenin

³²⁸ Korkut Boratav, “İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Der. K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk, İstanbul Kaynak Yayınları, , 1987, ss. 89-90.

³²⁹ Oktay Türel, “1970’li yıllarda Mühendislik Sanayilerindeki Kamu Yatırımları: Gözlem ve Değerlendirmeler”, **ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı: Türkiye’de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980**, 1981, ss. 575-579.

kalıcılığı açısından önemlidir. Bu dönemde kısıtlamalar ithalat bağımlılığı yüksek sanayilerden çok dayanıklı tüketim malı gibi bağımlılık oranı yüksek sektörlerde uygulanmamıştır. İthal ikamesi uygulamalarının dayanıklı tüketim malı sanayileri gelişimi için kullanılmış ve itmesi için uygulanmıştır. İthalat bağımlılığı artışı dayanıklı tüketim malı üretiminin öne çıkmasından kaynaklanmaktadır. Dayanıklı tüketim malı sanayilerinde ithal ikamesinin dışa bağımlılık yapısı yüksektir.³³⁰

İthalatın 1980 sonrasında serbestleştirilmesi ile çelişkili bir biçimde ulusal sermayenin korunmasına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin ithalata bağımlı üretim kollarını da gözeterek yapılması ekonominin yapısal olarak ithalata bağımlılığını arttıran etken olmuştur. Şenesen ve Şenesen (2006), yaptıkları çalışmada Türkiye’de planlı dönem ve serbestleşme dönemi için üretimin ithalat bağımlılığın kesimler itibariyle bileşimini ortaya koymuşlardır. Bu bileşimin 1980 sonrasında önceki döneme göre nasıl farklılaştığını değerlendirmişlerdir. Çalışmanın bulguları üretimin ithalat bağımlılığının zaman içerisinde artış gösterdiğini göstermektedir.³³¹

3.4.1.3.1. İhracatın Gelişimi (1996-2017)

1996-2017 yılları arasında ortalama yüzde 10,3 oranında artan toplam ihracat, cari fiyatlarla 23,2 milyar dolardan 156,9 milyar dolara ulaşmıştır. Dönem boyunca imalat sanayi toplam ihracat içerisinde en büyük paya sahip olmakla birlikte, 1996 yılında yüzde 88 olan imalat sanayinin toplam ihracat içindeki payı, 2017 yılında yüzde 94’e çıkmıştır. Türkiye’nin yıllara göre ihracatı Tablo 18’de gösterilmektedir.

Tablo 18. İhracat-ISIC.Rev.3 (Milyon Dolar)

³³⁰ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, 1987, ss. 44-45.

³³¹ Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen, **a.g.e.**, 2006, s. 538.

	Toplam İhracat	Tarım Ürünleri	Madencilik Ürünleri	İmalat Sanayi Ürünleri				Diğer
				Toplam	Tüketim Malları	Ara Malları	Yatırım Malları	
1996	23.224	2.179	369	20.526	11.668	5.270	3.588	151
1997	26.261	2.387	404	23.313	13.344	5.961	4.008	157
1998	26.974	2.375	364	24.065	13.585	5.608	4.872	171
1999	26.587	2.095	385	23.958	12.619	5.504	5.835	149
2000	27.775	1.684	400	25.518	12.810	6.118	6.589	173
2001	31.334	2.006	349	28.826	13.369	7.384	8.073	153
2002	36.059	1.806	387	33.702	15.287	8.512	9.902	165
2003	47.253	2.201	469	44.378	19.335	10.609	14.434	204
2004	63.167	2.645	649	59.579	22.865	15.756	20.959	294
2005	73.476	3.468	810	68.813	25.669	18.312	24.833	384
2006	85.535	3.611	1.146	80.246	26.754	23.076	30.416	531
2007	107.272	3.883	1.661	101.082	31.619	30.077	39.386	646
2008	132.027	4.177	2.155	125.188	33.686	45.693	45.808	507
2009	102.143	4.536	1.683	95.449	28.645	32.497	34.307	474
2010	113.883	5.091	2.687	105.467	32.488	35.070	37.908	639
2011	134.907	5.353	2.805	125.963	38.523	42.435	45.005	786
2012	152.462	5.379	3.161	143.194	41.003	56.574	45.617	728
2013	151.803	5.912	3.879	141.358	45.887	45.563	49.907	653
2014	157.610	6.376	3.406	147.059	49.601	45.200	52.258	768
2015	143.839	6.125	2.799	134.390	44.454	42.291	47.644	525
2016	142.530	5.811	2.677	133.596	44.135	40.398	49.063	446
2017	156.993	5.738	3.509	147.138	46.011	44.361	56.766	608

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 18'e göre; 1998-1999 döneminde büyüme ve ihracat Asya krizi, Rusya krizi ve 1999 depremi gibi gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. 1996-1999 yılları arasında ortalama yüzde 4,8 artış gösteren ihracat tutarı 1996 yılında 23,2 milyar dolar iken, 1999 yılında 26,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde ihracat neredeyse hiç değişmemiştir. Ekonomide büyüme sürecine girilmesine karşın, 2000 yılında döviz kuruna dayalı istikrar programı ile Türk Lirası'nın değerlenmesi ihracatı olumsuz etkilemiştir. 2001 krizi ile birlikte Türk Lirası'nda yaşanan değer kaybı ve iç talepteki daralma 2000-2002 döneminde ihracatı yılda ortalama yüzde 10,8 artırarak 36,1 milyar dolara yükseltmiştir. İhracatın 2002 sonrası artmaya başladığı görülmektedir. 2003-2007 döneminde Türk Lirası'nın değerlenmesine karşın, dünya ticaretindeki canlılık ve işgücü verimliliğindeki artışı ihracatı yılda ortalama yüzde 24,6 artırarak 107,2 milyar dolara ulaştırmıştır. Bu olağanüstü artış 2008 yılı sonunda gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan küresel kriz neneniyle durgunluğa girmiştir. Türkiye'de ihraç ürünlerin yaklaşık yarısının AB ülkelerine yapılıyor olması ihracattaki durgunluğun sebebi olmuştur. Bunun yanı sıra,

Türkiye'nin rekabet avantajına sahip olduğu tekstil ve giyim eşyası gibi tüketim mallarının Çin'den gelen güçlü bir rekabet ile karşı karşıya kalması kriz esnasında ihracatın neden çok fazla azaldığını açıklayan önemli sebeplerden biridir.³³² 2009 yılında ihracat yaklaşık yüzde 22 azalarak 102,1 milyar dolara düşmüştür. 2010-2017 döneminde ise gelişmiş ülkelerde krizin etkilerini azaltmaya yönelik kurtarma önlemleri ve uluslararası faiz oranlarının aşağı çekilmesi yabancı sermaye akımlarını Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yöneltmiştir. 2010-2017 döneminde ihracat yılda ortalama yüzde 5,9 artmış ve 157 milyar dolara ulaşmıştır. Türk Lirası'nın değerlenmesine karşın, dış talepte meydana gelen toparlanma bu artışta önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin yıllara göre sektörel ihracat artışı ve dağılımı Tablo 19'da gösterilmektedir.

Tablo 19. Sektörel İhracat Artışı ve Dağılımı (ISIC.Rev.3)

³³² Yonca Özdemir, age, 2015, s.291

	Ortalama Yıllık Artış (%)						Yüzde Dağılım (%)				
	1997-2017	1997-99	2000-02	2003-07	2008-09	2010-17	1996-99	2000-02	2003-07	2008-09	2010-17
TOPLAM İHRACAT	10,3	4,8	10,8	24,6	0,2	5,9	100	100	100	100	100
A.TARIM VE ORMANCILIK	5,1	-1,1	-3,8	16,7	8,1	2,7	8,7	5,7	4,1	3,6	3,8
B. BALIKÇILIK	20,2	32,5	19,6	27,0	15,3	12,7	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2
C. MADENCİLİK	13,4	1,8	0,7	34,1	3,9	12,0	1,5	1,2	1,2	1,6	2,2
D. İMALAT SANAYİ	10,7	5,5	12,1	24,8	0,0	5,9	89,1	92,4	94,0	94,1	93,4
1. Tüketim Malları	7,2	3,0	6,7	15,9	-4,2	6,4	49,7	43,7	34,6	26,8	29,6
Gıda ve İçecek Ürünleri	8,3	-5,3	-2,3	23,1	8,5	8,2	9,3	6,1	5,3	5,4	6,7
Tütün Ürünleri	12,4	1,3	12,2	17,9	19,2	11,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3
Tekstil Ürünleri	6,9	6,5	6,8	14,5	-5,4	5,4	17,1	15,9	12,0	9,0	9,4
Giyim Eşyası	5,0	3,3	8,3	12,5	-9,5	3,3	20,6	18,4	13,7	9,1	8,5
Deri Bavul Ayakkabı	9,5	-2,4	5,9	21,4	-4,6	11,5	0,9	0,7	0,5	0,5	0,7
Mobilya, Diğer İmalat	18,4	25,1	25,0	27,4	-3,8	13,2	1,4	2,4	2,9	2,7	4,0
2. Ara Malları	12,5	1,8	15,7	29,1	11,5	5,1	21,7	23,1	25,5	33,2	30,5
Ağaç ve Mantar Ürünleri	13,7	0,2	24,6	31,1	6,4	5,7	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	15,2	6,4	27,6	22,9	9,6	10,3	0,6	0,7	0,7	0,9	1,2
Basım ve Yayımlar	5,6	0,8	1,3	22,3	6,6	-1,7	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Kok Kömürü, Petrol Ür.	19,7	11,5	31,6	49,9	-0,7	4,5	1,0	1,4	3,2	4,6	3,5
Kimyasal Ürünler	9,9	0,0	8,6	21,0	4,6	8,6	5,0	4,7	4,0	4,0	5,0
Plastik ve Kauçuk Ürün	14,1	9,8	17,6	29,5	2,9	7,5	2,4	2,9	3,4	3,8	4,5
Metalik Olm.Diğ.Min.Ür.	8,4	7,3	15,4	18,6	7,2	0,0	3,5	4,0	3,5	3,5	2,8
Ana Metal Sanayi	14,8	-1,7	16,6	32,8	24,8	6,6	8,9	8,8	10,2	15,9	12,9
3. Yatırım Malları	15,2	17,7	19,4	32,3	-4,4	6,8	17,7	25,6	34,0	34,1	33,3
Metal Eşya Sanayi	15,1	12,6	13,4	36,3	5,5	5,9	2,2	2,4	3,6	4,3	4,5
Makine ve Teçhizat İmalatı	14,9	13,6	20,0	31,4	2,1	6,4	4,0	5,2	6,8	7,6	8,2
Büro,Muh,Bilgi İşlem Mlz	12,4	41,4	-12,1	27,6	-10,7	7,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Elekt. Makine ve Cihazlar	11,0	-3,5	15,6	31,7	1,8	3,9	2,9	3,1	3,0	3,9	3,9
Haber.Techizatı, Radyo, TV	11,6	40,5	28,7	13,7	-16,7	0,1	2,3	3,7	3,8	1,8	1,4
Tıbbi, Hasas Optik Al.Saat	15,1	6,6	10,1	31,0	5,4	12,6	0,3	0,3	0,3	0,3	0,5
Motorlu Kara Taşıtları	19,1	21,1	32,0	37,4	-9,9	9,3	4,4	8,3	14,0	13,6	13,1
Diğer Ulaşım Araçları	22,8	81,3	-7,4	41,3	-2,8	7,0	1,5	2,6	2,3	2,5	1,5
E. DIĞER	9,0	0,0	4,0	31,7	-14,0	5,9	0,6	0,5	0,5	0,4	0,5

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 19'a göre; 1996-2017 yılları arasında tarım ve madencilik ürünleri ihracatında sınırlı bir artış gözlenmektedir. Buna karşın imalat ürünleri ihracatının arttığı görülmektedir. Bu dönemde ihracat artışı imalat sanayi ve yatırım malı ürünleri ihracatından sağlanmıştır. Ara malı grubu ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1996-1999'da yüzde 21,7 iken, 2010-2017 döneminde yüzde 30,5'e kadar yükselmiştir. Bu artıştaki en büyük katkı plastik-kauçuk ürünleri ile ana metal sanayi ürünleri ihracatından sağlanmıştır.

1996 yılında 3,6 milyar dolar olan yatırım malı ihracatı 2017 yılında 56,7 milyar dolara ulaşmıştır. Özellikle 2001 krizi sonrasında ihracat performansı giderek artan bu sektörlerde 2003-2007 yılları arasında yüzde 32,3 oranında ortalama ihracat artışı

sağlanmıştır. 1996-1999 yılları arasında ihracat payı içindeki oranı yüzde 17,7 olan bu grup, 2010-2017 yılları arasında yüzde 33,3 oranında paya sahip olmuştur. Bu grup içindeki en önemli pay motorlu kara taşıtları, makina ve teçhizat imalatı sektörlerine ait olmuştur. Bu sektörlerin toplam ihracat içerisindeki payları 1996-1999 yılları arasında yüzde 8,4 ve 2010-2017 yılları arasında yüzde 21,3 olarak gerçekleşmiştir. Ancak, benzer artışlar bu sektörlerin ithalatında da kaydedilmiştir.

1997-1999 dönemi toplam ihracat içinde yüzde 49,7 paya sahip tüketim malları ihracatı, 2010-2017 yıllarında yüzde 29,6 paya sahip olmuştur. Bu düşüş giyim eşyası, tekstil ürünleri ve gıda-içecek sektörleri ihracatındaki azalmadan kaynaklanmıştır. Tekstil ve giyim eşyası sektörleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1996-1999 döneminde yüzde 37,7'den, 2010-2017 döneminde yüzde 17,9'a düşmüştür. Asya ülkeleri merkezli rekabetin artması, Çin'e yönelik tekstil kotalarının 2005 yılı itibarıyla kaldırılması, Türk Lirası'nın değerlenmesi bu sektördeki ihracatı olumsuz etkileyen nedenlerin olmuştur. Sonuç olarak 1996-2017 dönemi, tekstil-giyim ve tarım gibi emek yoğun sektörlerin rekabet gücünde azalma yaşandığı, ihracatta bu sektörlerin yerini motorlu kara taşıtları, makine-teçhizat, ana metal gibi sermaye yoğunluğu görece daha yüksek sektörlerin aldığı görülmektedir.

3.4.1.3.2. İthalatın Gelişimi (1996-2017)

Türkiye'nin yıllara göre ithalatı Tablo 20'de gösterilmektedir.

Tablo 20. İthalat-ISIC.Rev.3 (Milyon Dolar)

	Toplam İthalat	Tarım Ürünleri	Madencilik Ürünleri		İmalat Sanayi Ürünleri				Diğer
			Toplam	Ham Petrol ve Doğalgaz	Toplam	Tüketim Malları	Ara Malları	Yatırım Malları	
1996	43.627	2.167	5.082	4.252	35.207	4.901	12.637	17.669	1.170
1997	48.559	2.418	5.128	4.264	39.802	5.000	14.079	20.724	1.210
1998	45.921	2.127	3.747	2.962	39.025	4.606	13.971	20.449	1.022
1999	40.671	1.650	4.246	3.703	33.936	3.597	13.011	17.328	840
2000	54.503	2.125	7.097	6.196	44.200	4.237	17.282	22.681	1.081
2001	41.399	1.410	6.577	6.076	32.686	3.839	14.434	14.413	726
2002	51.554	1.704	7.192	6.545	41.383	5.359	18.405	17.619	1.275
2003	69.340	2.538	9.021	8.462	55.690	6.633	25.133	23.923	2.092
2004	97.540	2.765	10.981	10.323	80.447	8.232	35.067	37.148	3.346
2005	116.774	2.826	16.321	15.208	94.208	9.087	42.818	42.303	3.419
2006	139.576	2.935	22.034	20.584	110.379	10.617	51.713	48.049	4.229
2007	170.063	4.672	25.314	23.617	133.938	13.056	65.163	55.719	6.139
2008	201.964	6.433	35.650	33.158	150.252	14.864	76.865	58.523	9.628
2009	140.928	4.625	20.625	18.298	111.031	12.133	52.643	46.254	4.648
2010	185.544	6.490	25.933	23.503	145.367	15.633	69.316	60.418	7.755
2011	240.842	8.944	37.331	34.392	183.930	19.383	89.453	75.094	10.636
2012	236.545	7.503	42.247	39.471	176.235	17.807	89.111	69.317	10.560
2013	251.661	7.776	38.205	35.680	196.823	19.280	100.347	77.195	8.857
2014	242.177	8.658	37.126	34.766	187.742	19.561	93.147	75.035	8.651
2015	207.234	7.265	27.609	23.425	166.821	17.144	75.398	74.279	5.540
2016	198.618	7.097	19.009	15.285	167.243	15.973	72.084	79.186	5.269
2017	233.800	9.045	26.079	20.697	190.748	16.312	93.626	80.809	7.928

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 20'ye göre; cari fiyatlarla 1996 yılında 43,6 milyar dolar olan toplam ithalat yüzde 10,2 yıllık ortalama ile artarak 2017 yılında 234 milyar dolara çıkmıştır. Bu dönemde ithalattaki azalma sadece Rusya krizi, 1999 depremi, 2001 krizi ve 2009 küresel krizinde meydana gelen ekonomik daralmadan ve Türk lirasındaki değer kaybından kaynaklanmıştır. Buna karşın, döviz kuru temelli istikrar programının yürürlükte olduğu 2000 yılında ve 2003-2007 dönemleri arasında ithalat büyük oranda artmıştır. İthalat 2003-2007 yılları arasında ortalama yüzde 27 artmıştır. Ham petrol ve doğalgaz ile imalat sanayi ürünleri ithalatı en çok artan ithalat kalemleri olmuştur. Ayrıca tarım ürünleri ithalatı da sınırlı artış yaşananan ithalat kalemi olmuştur. Türkiye'nin yıllara göre ithalat artışı ve dağılımı Tablo 21'de gösterilmektedir.

Tablo 21. Sektörel İthalat Artışı ve Dağılımı (ISIC.Rev.3)

	Ortalama Yıllık Artış (%)						Yüzde Dağılım (%)				
	1997-2017	1997-99	2000-02	2003-07	2008-09	2010-17	1996-99	2000-02	2003-07	2008-09	2010-17
TOPLAM İTHALAT	10,2	-1,9	11,5	27,3	-5,7	7,7	100	100	100	100	100
A.TARIM VE ORMANCILIK	10,1	-7,6	5,3	24,6	4,8	10,8	4,7	3,5	2,8	3,2	3,5
B. MADENCİLİK	12,0	-4,2	23,1	29,1	-0,7	6,4	10,2	14,3	13,8	16,1	14,0
Ham Petrol ve Doğalgaz	12,3	-1,7	24,4	29,7	-2,2	5,7	8,5	12,9	12,9	14,7	12,5
C. İMALAT SANAYİ	10,1	-0,6	10,3	26,9	-7,0	7,9	82,8	80,1	80,3	76,6	78,9
1. Tüketim Malları	7,2	-9,3	16,0	19,6	-2,3	4,7	10,1	9,1	8,2	8,0	7,9
Gıda ve İçecek Ürünleri	6,1	-19,2	10,7	14,4	9,3	7,7	3,5	2,4	1,9	2,0	2,2
Tütün Ürünleri	7,9	11,7	0,5	13,6	16,3	3,7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Tekstil Ürünleri	6,6	-3,8	17,3	16,6	-9,4	4,2	4,2	4,1	3,6	2,8	2,6
Giyim Eşyası	14,1	3,0	24,1	31,8	16,4	2,8	0,5	0,6	0,7	1,1	1,1
Deri Bavalı Ayakkabı	8,3	-14,9	20,5	30,9	-10,7	3,1	0,7	0,6	0,7	0,7	0,6
Mobilya, Diğer İmalat	10,7	3,0	20,5	25,5	-5,7	4,8	1,1	1,3	1,3	1,4	1,3
2. Ara Malları	12,0	1,3	14,6	29,0	-6,8	9,0	30,1	34,1	36,8	37,7	37,9
Ağaç ve Mantar Ürünleri	15,3	3,3	17,2	42,9	-13,3	8,9	0,3	0,3	0,5	0,5	0,6
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	8,7	2,4	8,3	23,1	-5,2	5,6	1,9	2,0	1,7	1,6	1,6
Basım ve Yayımlar	5,7	5,9	13,0	26,7	-6,5	-7,3	0,3	0,5	0,3	0,3	0,2
Kok Kömürü, Petrol Ür.	17,0	8,2	30,9	34,3	10,6	5,8	2,5	4,4	4,7	7,1	6,7
Kimyasal Ürünler	9,3	2,5	9,9	22,5	-3,3	6,4	15,5	16,0	14,9	14,3	14,1
Plastik ve Kauçuk Ürün	10,5	3,2	8,9	24,1	-5,3	9,2	2,0	2,0	1,9	1,8	2,1
Metalik Olm.Diğ.Min.Ür.	8,7	-2,8	2,3	30,9	-12,7	6,9	1,0	0,8	0,9	0,8	0,8
Ana Metal Sanayi	17,2	-3,5	26,8	38,1	-17,5	16,9	6,5	8,1	11,9	11,3	11,8
3. Yatırım Malları	9,5	0,2	5,6	26,9	-8,0	7,9	42,6	36,9	35,2	30,9	33,1
Metal Eşya Sanayi	8,8	-2,2	9,6	21,6	-0,6	6,9	2,1	1,9	1,7	1,8	1,8
Makine ve Teçhizat İmalatı	6,6	-10,3	10,3	21,5	-13,4	7,3	15,7	11,7	10,6	8,7	9,1
Büro,Muh,Bilgi İşlem Mlz	8,7	15,9	2,5	25,3	-5,4	1,4	2,2	2,2	1,9	1,6	1,4
Elekt. Makine ve Cihazlar	11,1	9,2	5,9	30,7	3,2	3,5	3,3	3,1	3,4	4,2	3,8
Haber.Teçhizatı, Radyo, TV	12,9	31,5	-2,4	21,3	-10,8	12,5	5,0	5,6	4,0	3,0	3,7
Tıbbi, Hasas Optik Al.Saat	9,4	3,0	3,1	24,3	-2,3	7,8	2,6	2,4	2,1	2,1	2,2
Motorlu Kara Taşıtları	16,5	5,9	15,7	45,9	-13,9	10,1	8,3	7,3	10,1	7,7	8,5
Diğer Ulaşım Araçları	16,1	-15,3	1,9	46,9	22,8	12,4	3,3	2,6	1,5	1,9	2,5
E. DİĞER	16,0	-10,0	23,8	39,0	2,6	11,8	2,4	2,1	3,2	4,0	3,6

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 21'e göre; 1996-2017 yılları ithalatın milli gelire oranı kademeli olarak artış göstermektedir. 1996-1999 yılları arasında yüzde 23,2 olan ithalatın milli gelir içindeki payı, 2000-2002 yılları arasında yüzde 27,8 yükselmiştir. Bu oran 2003-2007 yılları arasında yüzde 32,6'a yükselmiştir. Bu dönemde ithalattaki artışın ham petrol-doğalgaz ithalatı ve imalat sanayi ürünleri ithalatından kaynaklandığı görülmektedir. İmalat sanayi ithalatı 1997-2017 döneminde ortalama yüzde 10,1'lik artış sağlamış ve 32,2 milyar dolar olan ithalat 190,7 milyar dolara çıkmıştır. 2003-2007 yıllarında ise imalat sanayinde

ithalat yıllık ortalama yüzde 26,9 artmıştır. Hızlı ekonomik büyüme ve Türk lirasının değer kazanması bu artışta önemli rol oynamıştır.

2008 yılında gelişmiş ülkelerde daralan talep ve azalan ihracatın yanı sıra ithalat da büyük bir oranda yüzde 5,7 daralmıştır. Ancak bu daralma 2010 yılında hızlı büyüme ile birlikte geride kalmıştır. 2010-2017 döneminde toplam ithalatın yıllık ortalama artış hızı yüzde 7,7'e ulaşmıştır. Bu dönemde tüketim malları ithalatı toplam ithalat artışının gerisinde kalmıştır. 1996-1999 yılları arasında tüketim malları ithalatının payı yüzde 10,1 iken, 2010-2017 yılları arasında yüzde 8'e düşmüştür. Bu düşüş gıda-içecek ve tekstil sektörleri ithalatından kaynaklanmıştır. Ara malı ithalatının ithalat içindeki payı genel anlamda artış göstermiştir. 1996-1999 yılları arasında toplam ithalat içindeki payı yüzde 30 olan bu grubun, 2010-2017 yılları arasında payı yüzde 37,9'a yükselmiştir. Bu artış ana metal sanayi ve kok kömürü-petrol ürünleri ithalatı artışından kaynaklanmıştır. Parasal olmayan altın ithalatının 2001 yılı itibariyle ana metal sanayi içerisine eklenmesi ve bu dönem süresince altın ithalatında yaşanan artış ana metal sanayi ithalatı payında yaşanan artışın nedeni olmuştur.

Yatırım malı ithalatının toplam ithalat içindeki payı 1996-1999 yılları arasında yüzde 42,6 iken, 2000-2002 yıllarında yüzde 36,9'a, 2010-2017 yıllarında ise yüzde 32,1'e gerilemiştir. Dönem boyunca 1999, 2001 ve 2009 yıllarında yaşanan ekonomik daralmalar ile yatırım harcamalarının düşmesi bu grupta ithalatı olumsuz etkilemiştir. Makine ve teçhizat imalatı ile motorlu kara taşıtları ithalatı bu grubun öne çıkan ithalatçı sektörleri olmuştur. Bu dönem alt sektörlerin genel olarak payında gerileme yaşanırken, motorlu kara taşıtları ithalatı payı artış göstermiştir. 1996-2017 yılları arasında ham petrol-doğalgaz hariç ithalat ekonomik daralma dönemlerinde gerilerken, genişleme dönemlerinde artmıştır. Ham petrol-doğalgaz dışında ithalattaki artışı etkileyen diğer bir faktör ise Türk lirasının değeri kazanmasıdır. Türk lirasının reel olarak değer kazandığı dönemlerde ithalatta artış yaşanırken değer kaybettiği dönemlerde ise, ithalatta düşüş gözlemlenmiştir. Bu eğilimin 2000 yılı itibariyle daha da belirginleştiği görülmektedir.

3.4.2. Konjonktürel Belirleyiciler: Ekonomik Büyüme ve Döviz Kuru

Boratav (2012)'e göre, kronik, yapısal dış açık veren bir ekonomide iç talep artışına bağlı olarak cari açık artmakta ve artan açığın finansmanı yabancı sermaye

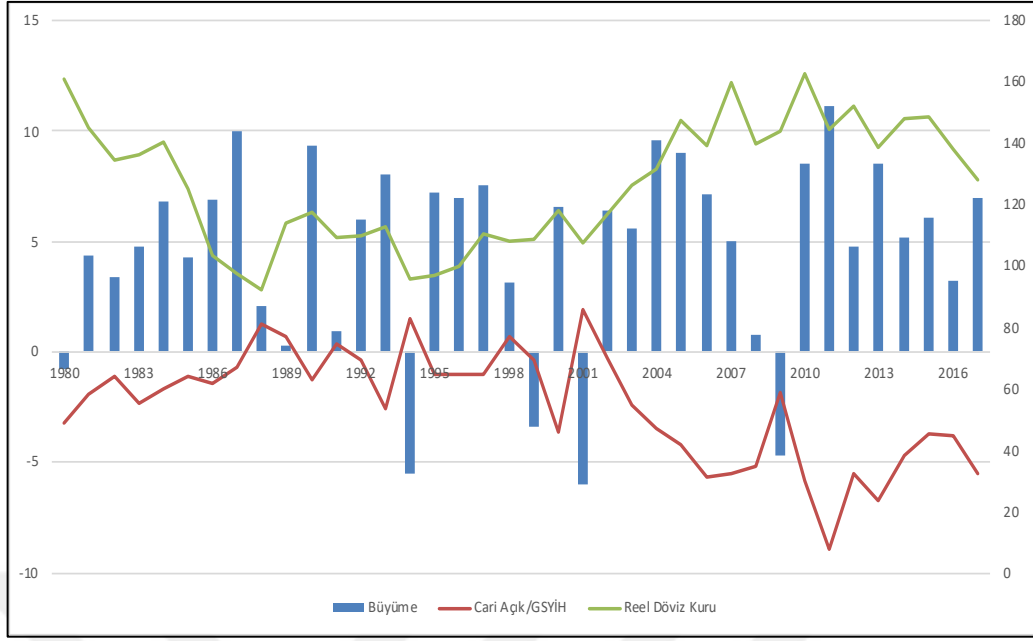
girişlerini gerekli kılmaktadır. 1989 öncesinde Türkiye ekonomisinin kısa dönemli büyüme süreci, *talep genişlemesi (büyüme)→cari açık→sermaye girişleri* şeklinde özetlenmektedir. Sermaye hareketliliğinin 1989’da serbestleşmesi kısa vadeli genişleme sürecinin ülke içindeki talebe bağlı harekete geçme olasılığını azaltmıştır. Bu durumda durgunluk ve kriz yılları oluşan âtıl kapasiteyi yeniden üretime yönlendiren ve genişleme sürecini başlatan en etkili değişken yabancı sermaye girişleri olmuştur. Bu yeni koşulda ise oluşan genişleme süreci *sermaye girişleri→talep genişlemesi (büyüme)→cari açık* şeklinde dönüşmüştür.³³³ Dolayısıyla, son 30 yılda yaşanan çevrimler Türkiye tarihinin en büyük krizlerinin yaşanması ile sonuçlanmıştır. Ancak sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonrasında *sermaye girişi→ iç talep artışı→ reel büyüme→ ithalat artışı→ cari açık* bağlantı zinciri değişmeden kalmıştır.³³⁴ Calvo (1996)’a göre ise, yabancı sermaye girişlerinin yoğunlaşması, iç talebi arttırmakta, yerli paranın değer kazanmasına neden olmaktadır.³³⁵ Benzer gelişmeler Türkiye’de 1989 sonrası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile yaşanmıştır. Kamu kesimi borçlanma gereksiniminin yüksek olduğu söz konusu dönemde faiz oranları yükselmiş, Türk Lirası değer kazanmış ve iç talep artmıştır.³³⁶ Türkiye’nin yıllara göre cari açık, büyüme ve reel döviz kuru düzeyleri Şekil 6’da gösterilmektedir.

³³³ Korkut Boratav, **a.g.e**, 2012, s. 206

³³⁴ Korkut Boratav, “Üç Krizde Sermaye Hareketleri”, **Tülay Arın’a Armağan**, Ed. Sermin Sarıca, İstanbul, Belge Yayınevi, 2010, s. 253.

³³⁵ Guillermo Calvo, **a.g.e**, 1996, pp. 207-208.

³³⁶ Pierre-Richard Agenor, C. John McDermott, and E. Murat Ucer, “Fiscal Imbalances, Capital Inflows, and Real Exchange Rate: The Case of Turkey”, **IMF Working Paper**, WP/97/1, 1997, pp. 15-16.

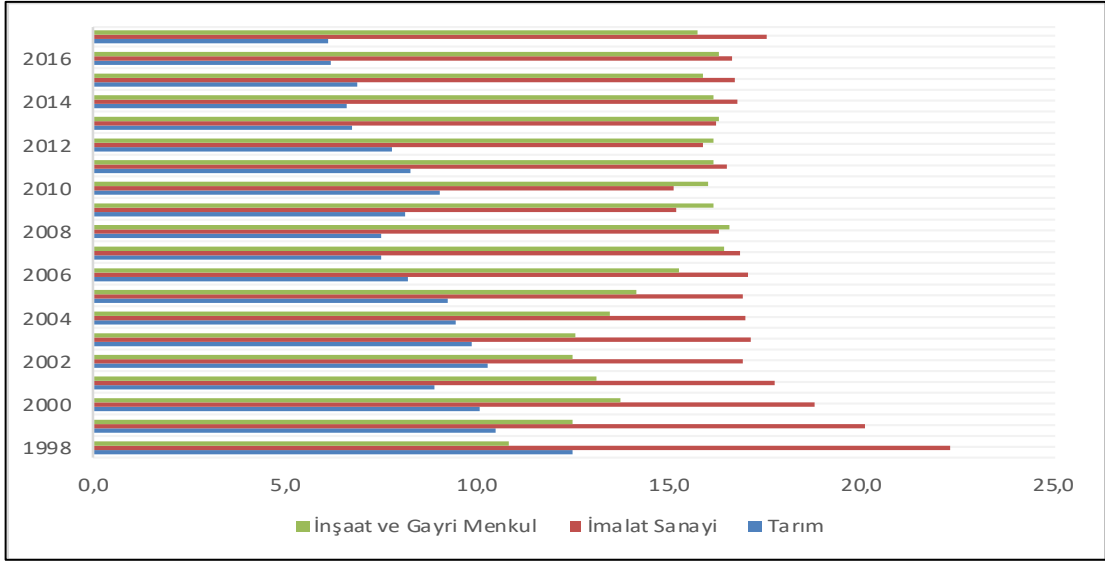
Şekil 6. Türkiye’de Cari Açık, Büyüme ve Reel Döviz Kuru

Kaynak: GSYİH Büyüme Oranı (%) ve Cari Açık/GSYİH Oranı (%) 2018 IMF World Economic Outlook Database; Reel Efektif Döviz kuru Endeksi (1995=100) TCMB EVDS.

Şekil 6’ya göre; Türkiye’de 1980 sonrası büyüme ve reel döviz kurunun cari açık ile ilişkisi gösterilmektedir. Buna göre yerli paranın değerlendirildiği ve büyüme hızının arttığı dönemlerde cari açığın arttığı gözlenmektedir. Ulusal paranın yabancı paralar karşısında değerlendirilmesi ihracat ürünleri fiyatlarını görece arttırmakta ve ithal ürün fiyatlarını ucuzlatmaktadır. Dolayısıyla ülke ekonomisi rekabet gücü azalarak dış ticaret ve yatırımların sektörel dağılımı önemli ölçüde etkilenmektedir. Dış ticarete uluslararası rekabet gücünün azalması özellikle ihracata dayalı sanayi üretimini olumsuz etkilenmektedir. İhracat azalmakta, ithalat ve dış ticaret açığı artmaktadır.³³⁷ Benzer biçimde yerli paranın değer kazanması ticarete konu olan ve olmayan malların göreceli fiyatlarının ikincisi lehine değişmesine neden olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, ulusal paranın değer kazanması hizmetler ve ticaret sektörlerinde karlılığı ve yatırımı teşvik etmektedir.³³⁸ Türkiye’de İktisadi faaliyet kollarının 1998 sonrası milli gelir içindeki payları Şekil 7’de gösterilmektedir.

³³⁷ Ercan Uygur, **a.g.e**, 1994, s. 46.

³³⁸ Nurhan Yentürk, **a.g.e**, 2004, s. 424.

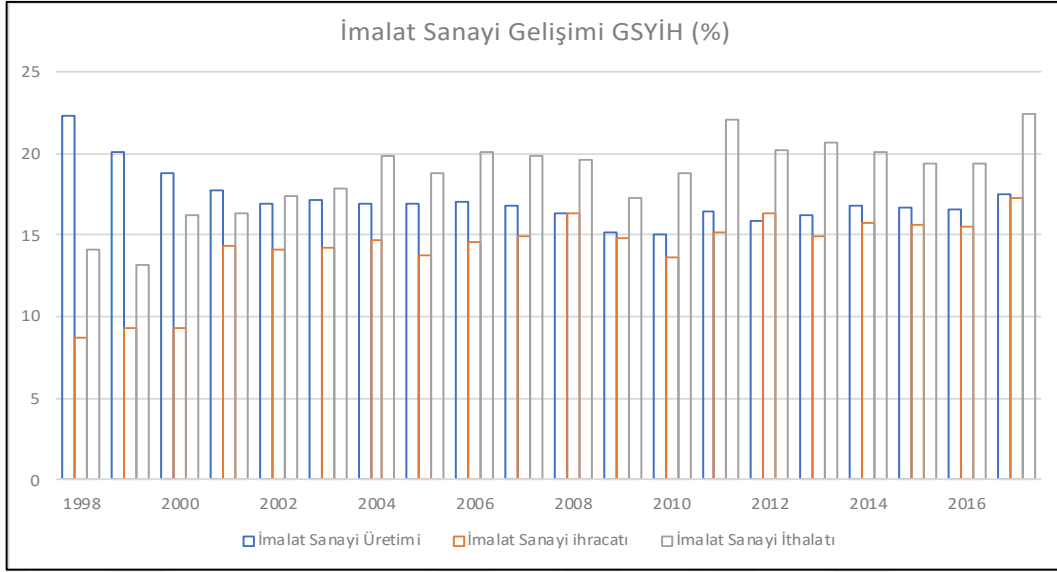
Şekil 7. İktisadi Faaliyet Kollarının GSYİH İçindeki Payı (%) 1998-2017

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Şekil 7'ye göre; bu dönemde imalat sanayi gibi ihracatın yoğun olduğu sektörlerin milli gelir içindeki payının azaldığı, inşaat ve gayri menkul gibi dış ticarete konu olmayan sektörlerin payının ise artış gösterdiği gözlenmektedir. 1998 yılında yüzde 23 olan imalat sanayinin milli gelire oranı, 2017 yılında yüzde 17'e gerilerken, yüzde 11 olan inşaat-gayri menkul faaliyetleri oranının ise yüzde 15'in üzerine çıktığı görülmektedir.

Bununla birlikte, kamu kesimi borçlanma gereği yüksek olan ülkelerde cari harcamalar yüksek faizli borçlar ile finanse edilmektedir. Bu koşullarda ülkeye giren yabancı sermaye akımları beklenenin aksine spekülative yatırımlara yönelerek finansal araçların getirisinin yükselmesine ve reel yatırımların azalmasına neden olmaktadır. Yabancı sermaye akımlarının spekülative yatırımlara ve kısa dönemli kazançlara yönelmesi, gelişmekte olan ülkelerde reel yatırım kararlarını olumsuz etkileyerek yatırımların ticarete konu olmayan finansal sektör üzerinde yoğunlaşmasına neden olmaktadır.³³⁹ Türkiye'nin yıllara göre iktisat faaliyet kollarının milli gelir içindeki payları Şekil 8'de gösterilmektedir.

³³⁹ Burç Ülegin ve Nurhan Yentürk, **a.g.e.**, 2001, p.1324.

Şekil 8. İktisadi Faaliyet Kollarının GSYİH İçindeki Payı (%) 1998-2017

Kaynak: TÜİK ve 2018 IMF World Economic Outlook Database verilerinden derlenmiştir.

Şekil 8'e göre; 1998 sonrası ticarete konu olan sektörlerin yoğun olarak bulunduğu imalat sanayi üretim, ithalat ve ihracat rakamları incelenmiştir. Özellikle 2001 yılı sonrası üretim ve ihracattaki istikrarlı seyre rağmen ithalattaki sıçrama dikkat çekmektedir. Bu nedenle, iç talep kaynaklı artışın reel sektörün ihracatı ve üretimine etkisi sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla sermaye girişlerinin iç talep artışı nedeniyle yatırımlar üzerindeki etkileri daha çok dolaylı bir şekilde gerçekleşmektedir. Yabancı sermaye giriş sonucu artan iç talebin dış ticaret üzerinde olumsuz etkileri bilinmekle birlikte, yatırımlar üzerinde de belirleyici rolü bulunmaktadır. Talep artışı ile artan ithalat sonucu dış ticaret açıkları genişlemektedir. Ancak, yabancı sermayeye kaynaklı oluşan iç talebin yatırımlar üzerinde etkisi sektörden sektöre değişim göstermektedir. Bir başka deyişle, olası sermaye hareketliliğinin gelişmekte olan ülkelere gelmesi ve buna bağlı olarak artan iç talep, ticaret temelli sektörlerde ucuzlayan ithalat artışına sebep olurken, ticaret dışı sektörlerde fiyat ve yatırım artışına neden olmaktadır.³⁴⁰

³⁴⁰ Nurhan Yentürk, a.g.e, 2005, s.65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR UYGULAMA

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan temel iktisadi sorunlardan biri kronikleşmiş cari açık ve bu açığı gidermek için uygulanacak politikaların belirlenmesi olarak görülmektedir. Kalkınma için gerekli kaynak ve teknoloji ithalatına dayalı sanayi yatırımları başta olmak üzere artan gelir ile birlikte talep artışı ve talep niteliğindeki değişimler cari açığın artmasına ve hatta sürekli hale gelmesine neden olmaktadır. Cari denge bir ekonominin performansı hakkında önemli bir göstergedir ve henüz karşılaşılmamış krizlere ilişkin bir sinyal niteliği taşımaktadır. Türkiye’de yüksek cari açık finansal ve döviz krizlerinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir ve cari denge sürdürülebilir bir istikrar ortamı için oldukça önemlidir.³⁴¹ Dolayısıyla, cari açığı kontrol edebilmek ve azaltabilmek için açığı etkileyen temel dinamiklerin ve değişkenlerin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Bu bölümde Türkiye’de cari dengeyi etkileyen faktörler literatür doğrultusunda değerlendirilmektedir. Daha sonra tarihsel bağlamda ekonomik kriz yılları hariç sürekli açık veren Türkiye’de cari dengenin belirleyicileri tespit edilerek analiz konusu edilmektedir.

4.1. CARİ Dengeyi BELİRLEYEN FAKTÖRLER İLE İLGİLİ AMPİRİK ÇALIŞMALAR: SEÇİLMİŞ LİTERATÜR

Cari açığa ilişkin yapılan ampirik çalışmaları iki şekilde sınıflandırmak mümkündür. Birincisi cari açığın sürdürülebilirliği üzerine yapılan çalışmalar ikincisi ise cari açığın belirleyicileri ve nedenselliği üzerine yapılan çalışmalardır. Cari açık ile ilgili yapılan çalışmalardan ilki literatürde daha fazla yer almaktadır. Türkiye’de de özellikle

³⁴¹ Marc Labonte, “Is The U.S. Current Account Deficit Sustainable?”, **Congressional Research Service Report for Congress**, 2010, s. 7.

büyüme dönemlerinde sık sık gündeme gelen cari açığın belli bir eşik değeri aşması halinde kriz yaratacağı beklentisi ön plana çıkmaktadır. Bu beklenti 1994 ve 2001 yıllarında Türkiye’de gerçekleşen ekonomik krizlerde cari açığın milli gelire oranının %5 olmasına dayanmaktadır. Bu nedenle de Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliği için bu seviyeler eşik değer kabul edilmektedir.³⁴²

Cari açık üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, cari açığı belirleyen faktörler ve cari açığın ekonomi üzerindeki etkileri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Söz konusu çalışmalarda cari açık ile ekonomik kırılganlık ve krizlerin ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Son yıllarda yaşanan krizlerin gösterdiği gibi aynı ya da çok daha düşük cari açık oranları başka ülkelerde krize yol açabilmektedir.³⁴³ Bu gözlemler cari açık için kriz koşullarında bir kritik eşik olduğu önermesini geçersiz kılmaktadır.³⁴⁴

Bu çalışma cari açığın sürdürülebilirliği konusu ile değil cari açığın belirleyicileri ve nedensellik boyutu ile ilgilenmektedir. Literatürde cari açığın belirleyicileri üzerine nedensellik ilişkisi test eden çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Farklı veri ve ampirik teknikler kullanarak geliştirmek ve gelişmiş ülkeler için cari dengeyi belirleyen faktörleri ortaya koymaya çalışan bu çalışmalar, çoğunlukla ilgili ülkelerdeki makroekonomik ve demografik yapıyı dikkate alarak, söz konusu ülke ve ülke gruplarında meydana gelen cari açık sorununa açıklama getirmeye çalışmışlardır. Cari açığın belirleyicilerine göre yurt dışında yapılmış araştırmalar Tablo 22’de gösterilmektedir.

³⁴² Erman Erbaykal, “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Döviz Kuru Cari Açık Üzerinde Etkili midir? Bir Nedensellik Analizi”, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 6, 2007, s. 82.

³⁴³ 1999-2002 cari açık ortalaması olarak Türkiye’ye en yakın ülkeler olan Şili ve İsrail’in 1993-98 verileri Türkiye’nin çok üzerindedir (Şili %4, İsrail %4 ve Türkiye %0,6). 1993-2002 döneminde Şili ve İsrail’de kriz yaşanmazken Türkiye’de iki kriz (1994 ve 2001) yaşanmıştır. Portekiz, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Yeni Zelanda, Avustralya, Şili gibi birçok ülkenin 1993-98 veya 1999-2002 dönemlerinde kriz için bazen kritik eşik olarak tanımlanan %4-%5 değerlerini sistematik olarak geçtiği görülmektedir. Bu ülkelerde finansal kriz yaşanmaması elbette ki cari açığın krizler için önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir.

Blanchard and Giavazzi (2002), sürdürülebilir cari açığın Portekiz ‘de 1990’lardaki %2-3’lük düzeyden 2000’lerde %10’a, Yunanistan’da ise 90’lardaki % 1-2’den, 2000’lerde %6-7’ye çıkmasını, kurumsal yapı ve finansal sistem değişimiyle finansal kısıtların azalması ve dönemler arası borçlanabilme olanağının artması çerçevesinde tartışmaktadır.

Oliver J. Blanchard and Francesco Giavazzi, “Current Account Deficits in the Euro Area: The End of the Feldstein Horioka Puzzle?” **MIT Working Paper**, No: 03/05, 2002, p. 1-2.

³⁴⁴ Erdal Özmen, "Cari Açık ve Ekonomi Politikaları Üzerine", **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, C. 19, S. 223, 2004, s. 6.

Tablo 22. Cari Açığın Belirleyicilerine Yönelik Yurt Dışında Yapılmış Araştırmalar

Değişkenler	Beklenen İşaret	Ampirik Sonuçlar
Süreklilik; Bir Dönem Gecikmeli Cari Açık	+	+
		Debelle ve Faruquee (1996), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Chinn ve Prasad (2003), Bussière, Fratzscher ve Müller (2004), Zanghieri (2004), Herrmann ve Jochem (2005), Aristovnik (2006), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Sadiku vd. (2015),
Yurtiçi Göstergeler		
Büyüme Oranı	+	+
		Milesi-Ferreti ve Razin (1998), Bagnai ve Manzocchi (1999), Freund (2000), Kandil ve Greene (2002), Aristovnik (2006), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008),
Lokal Verimlilik Şokları Geçici/Sürekli +/-		+
		Razin (1993), Glick ve Rogoff (1995), Reisen (1998), Lee ve Chinn(1998),
Global Verimlilik Şokları Geçici/Sürekli +/-		0
		Razin (1993), Glick ve Rogoff (1995), Reisen (1998)
Nispi Gelir	-	Chinn ve Prasad (2003), Bussière, Fratzscher ve Müller (2004), Zanghieri (2004), Herrmann ve Jochem (2005),
Yatırımlar	+	Glick ve Rogoff (1995), Debelle ve Faruquee (1996), Reisen (1998), Bussière, Fratzscher ve Müller (2004), Herrmann ve Jochem (2005),
Tasarruflar: Kamu/Özel	-	Freund (2000), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Aristovnik (2006),
Reel Faiz Oranı	-	Razin (1993), Freund (2000), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Ang ve Sek (2011),
Finansal Değişkenler	+/-	+
		Chinn ve Prasad (2003), Aristovnik (2006), Sadiku vd. (2015),
Finansal Regülasyonlar		-
		Zanghieri (2004),
Demografik Özellikler	+	Lanau ve Wieladek (2012), Benito ve Roehn (2016),
		Debelle ve Faruquee (1996), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Chinn ve Prasad (2003), Zanghieri (2004), Morsy (2010)
Bütçe Dengesi	+	Debelle ve Faruquee (1996), Bagnai ve Manzocchi (1999), Freund (2000), Zanghieri (2004), Bussière, Fratzscher ve Müller (2004), Herrmann ve Jochem (2005), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Morsy (2010), Sadiku vd. (2015),
Dışsal Göstergeler		
Dış Açıklık Oranı	+/-	-

		Milesi-Ferreti ve Razin (1998), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Chinn ve Prasad (2003), Ang ve Sek (2011), Sadiku vd. (2015),
Reel Döviz Kuru	Marshall-Lerner: +	Debelle ve Faruquee (1996), Freund (2000), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Kandil ve Greene (2002), Herrmann ve Jochem (2005), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Ang ve Sek (2011),
Dış Ticaret Haddi	Harberger-Laursen Metzler -	Razin (1993), Debelle ve Faruquee (1996), Reisen (1998), Bagnai ve Manzocchi (1999), Freund (2000), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Ang ve Sek (2011), Sadiku vd. (2015),
Net Yabancı Varlıklar (NFA)	+/-	Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Chinn ve Prasad (2003), Zanghieri (2004), Aristovnik (2006),
Enerji Fiyatları	+	Kandil ve Greene (2002), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Morsy (2010), Ang ve Sek (2011), Benito ve Roehn (2016),
Gelişmiş Ülkeler Büyüme Oranı	-	Milesi-Ferreti ve Razin (1998), Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008),
Dünya Reel Faiz Oranı (Dış Borç/ Gsyih Oranı)	Net Borçlu: - Net Alacaklı: +	0 Reisen (1998) - Calderon, Chong, ve Loayza (2002), Bagnai ve Manzocchi (1999),

Tablo 22’ye göre; Bagnai ve Manzocchi (1999) 1965-1994 yılları arasında kırk dokuz gelişmekte olan ülke verisini kullanarak, cari açığındaki ani ve hızlı değişimleri iki aşamalı analizler kullanarak incelemiştir. Birinci aşamada spesifik olarak ülkelerdeki cari dengede yaşanan yapısal kırılmaları incelemişler, ikinci aşamada ise panel veri analizi yöntemlerini kullanarak bu kırılmalar arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Cari dengedeki ani bozulmaların ana nedenlerinin hızlı ekonomik büyüme, dış borç oranının yüksek olması, mali dengenin bozulması ve ticaret hadlerindeki düşüş ile ilişkisini test eden Bagnai ve Manzocchi, pozitif ani ve hızlı değişimlerde mali dengedeki iyileşmenin ve ticaret hadlerinin artışının etkin olduğunu tespit etmiştir.³⁴⁵

Calderon vd. (2002) 1966-1994 dönemi 44 gelişmekte olan ülkede cari açığın belirleyicilerini dinamik panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışmada yatırımlar,

³⁴⁵ Alberto Bagnai and Stefano Manzocchi, “Current Account Reversals in Developing Countries: The Role of Fundamentals”, *Open Economies Review*, 10, 1999, pp. 143-144.

tasarruflar, reel efektif döviz kuru, gelir düzeyi, dışa açıklık oranı, dış ticaret hadleri, sanayileşmiş ülkelerin büyüme oranları ve uluslararası faiz oranları gibi iktisadi değişkenler ile cari açık arasındaki ilişki test edilmiştir. Analiz sonucuna göre araştırmacılar, cari açığın kalıcı olduğunu, iktisadi büyüme artışının ve yatırımların tasarrufları aşmasının cari açığın artmasına neden olduğunu, reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olan geçici şokların daha yüksek cari açık ile ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Çalışma sonucunda, sanayileşmiş ülkelerdeki daha yüksek büyüme oranlarının ve uluslararası faiz hadlerindeki artışın da gelişmekte olan ülkelerde cari açığın daralmasına neden olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁴⁶

Chinn ve Prasad (2003), 1971-1995 dönemi 71 gelişmekte olan ve 17 gelişmiş ülkenin verilerini yatay kesit ve panel veri analiz teknikleri kullanarak yaptıkları çalışmada cari açığın orta vadeli belirleyicilerini analiz etmişlerdir. Çalışmada cari denge yatırım-tasarruf açısından ele alınmış, cari dengenin kısa vadeli dinamiklerini etkileyen faktörler yerine yatırım-tasarruf düzeyinin orta vadeli belirleyicilerine vurgu yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, kamu bütçe dengesi ve net yabancı varlık pozisyonu cari hesap dengesi arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde finansal derinliğe ilişkin göstergeler, cari hesap dengesi üzerinde pozitif bir ilişki içerisindeki iken, uluslararası ticarete açıklık göstergelerinin etkisi negatif olarak belirlenmiştir.³⁴⁷

Debelle ve Faruquee (1996), 1971-1993 yılları 21 sanayileşmiş ülkede cari açığın belirleyicilerini yatay kesit verileri ve panel veri yöntemlerini kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmada cari açığı kısa vadede reel döviz kurundaki dalgalanmaların ve ticaret hadlerindeki değişmelerin etkilediği sonucuna varmışlardır. Uzun vadede ise gelişmişlik seviyesi ve demografik faktörlerin cari açığı etkilediğini belirtmişlerdir. Aynı zamanda maliye politikasının kısa ve uzun dönemde cari açık üzerinde belirleyici olduğu ifade edilmiştir.³⁴⁸

Freund (2000) cari işlemlerdeki dengesizliklerin düzeltilmesi ile ilgili yaptığı çalışmada, 1980-1997 dönemi 25 sanayileşmiş ülkenin verilerini zaman serisi ve panel

³⁴⁶ Cesar Calderon, Alberto Chong and Norman Loayza, **a.g.e**, 2002, p. 2.

³⁴⁷ Menzie D. Chinn and Eswar S. Prasad, "Medium-term Determinants of Current Accounts in Industrial and Developing Countries: an Empirical Exploration", **Journal of International Economics**, 59, 2003, pp. 47-48

³⁴⁸ Guy Debelle and Hamid Faruquee, "What Determines the Current Account? A Cross-Sectional and Panel Approach", **IMF Working Paper**, WP/96/58, 1996, pp. 1-2.

veri yöntemleri kullanarak analiz etmiştir. Bulgulara göre, büyüme oranlarındaki artış tüketim harcamalarını arttırmakta ve tasarrufu daraltmaktadır. Tüketim artışıyla birlikte cari açığa artış görülmektedir. Bütün bu tespitlere ek olarak cari açığın gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının %5 civarında olduğu noktada düzeltmenin başladığı ve bu düzeltmenin yavaşlayan ekonomik büyüme ve reel kurdaki değer kaybı ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁹

Kandil ve Greene (2002) 1960-2000 dönemi ABD cari açık ile ilgili yaptıkları ampirik çalışmada uzun dönemde reel GSYİH, enerji fiyatları ve reel döviz kuru ile cari denge arasında anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Reel gayrisafi yurtiçi hasılda beklenen değişiklikler ve şokların, reel efektif döviz kuru ve enerji fiyatlarının artışının ABD cari açık görünümünün daha olumsuz hale getirdiğini ifade etmişlerdir.³⁵⁰

Kraay ve Ventura (2002) ise kısa ve uzun vadede cari açık ile ilgili yaptıkları çalışmada yatırımları arttıran tasarruf artışlarının sermayenin beklenen getirisini düşüreceği ve bu durumdaki ülkelerin yabancı aktiflere doğru ülke varlıklarının yeniden dengelenmeye götüreceği hususunu test etmişlerdir. Bu durumda kısa vadede cari işlemler fazlasının beklenenden daha fazla artacağı, tasarruflar normal seviyelerine döndüğünde ise başlangıç yapısına dönüş yapılacağı tezini ortaya koymuşlardır. Böylelikle uzun vadede cari işlemler fazlasının da beklenenden daha düşük olacağını iddia etmişlerdir. Yapılan ampirik çalışmada 30 yıllık süreçte OECD ülkeleri incelenmiştir ve analiz sonucunda sanayileşmiş ülkelerde tasarruf, yatırım ve cari işlemler hesabındaki dönemsel değişimlerin özellikle yabancı varlık alım-satımı yeteneği ile ilişkili olduğu sonucuna varmışlardır.³⁵¹

Lee ve Chinn (1998) cari işlemler hesabı ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi yedi gelişmiş ülke verisi kullanarak yapısal VAR analizi çerçevesinde analiz etmişlerdir. Çalışma sonucuna göre; üretimde kalıcı verimlilik şoklarının uzun vadede reel kurları etkilediğini, ancak cari denge üzerinde nispeten daha az etki yarattığını, geçici parasal şokların ise kısa vadede hem reel kurlar hem de cari denge üzerinde

³⁴⁹ Caroline L. Freund, "Current Account Adjustment in Industrialized Countries", **International Finance Discussion Papers**, No:692, 2000, pp. 2-3.

³⁵⁰ Magda Kandil and Joshua Greene, "The Impact of Cyclical Factors on the U.S. Balance of Payments", **IMF Working Paper**, WP/02/45, 2002, p. 4.

³⁵¹ Aart Kraay and Jaume Ventura, "Current Accounts in the Long and the Short Run", **NBER Working Papers**, No. 9030, 2002, pp. 3-6.

etkili olduğunu, uzun vadede ise her iki değişkeni de etkilemediğini hesaplamışlardır.³⁵²

Milesi-Ferretti ve Razin (1998), orta ve düşük gelirli 105 ülkede 1973-1994 dönemi cari açığa ani düşüşlerin (reversal) ortaya çıkmasına neden olan faktörleri Probit yöntemiyle tespit etmeye çalışmışlar ve bu değişimlerin makroekonomik performansa etkisini incelemişlerdir. Çalışmada kullanılan makroekonomik değişkenler, dış ekonomik ilişkilere ilişkin değişkenler, borç değişkenleri, finansal değişkenler ve yabancı ülke değişkenleri olarak sınıflandırılmış ve çok sayıda makroekonomik değişken modelde yer almıştır. Ampirik analiz sonucunda orta gelirli ülkelerde düşük rezervlerin, kişi başına düşen gelirin, dış ticaret hadlerinin; düşük gelirli ülkelerde ise, tavizli (concessional) borçların, resmi transferlerin, sanayileşmiş ülkelerin büyüme oranının ve dünya reel faiz oranının cari açıklar üzerinde etkili olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca cari işlemler hesabındaki dengesizliklerin döviz kuru krizlerinden sonraki yıllarda beklenenin aksine keskin bir şekilde azalmadığını belirlemişlerdir.³⁵³

Bussière, Fratzscher ve Müller (2004), 1980 – 2002 dönemi 12 AB’ye yeni üye ve 21 OECD üyesi ülkenin verilerini dinamik panel veri analizi ile test etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre nispi gelir, mali denge ve yatırım pozisyonu orta vadede cari açık üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.³⁵⁴

Aristovnik (2006), 1992-2006 dönemi Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde cari açığın belirleyicilerini dinamik panel veri yöntemi ile test ettiği çalışmada büyüme oranı, bütçe açığı ve dışa açıklık oranının cari açığın artmasına neden olduğunu, nisbi gelir, dış ticaret hadleri ve dış borçların ise cari açığa düşüş yarattığı sonucuna varmıştır.³⁵⁵

³⁵² Jaewoo Lee and Menzie D. Chinn, “The Current Account and The Real Exchange Rate: A structural VAR Analysis of Major Currencies”, **NBER Working Papers**, No: 6495, 1998, pp. 1-2.

³⁵³ Gian Maria Milesi-Ferretti and Assaf Razin, “Current Account Reversals and Currency Crises: Empirical Regularities”, **NBER Working Papers**, No. 6620, 1998, pp. 1-3.

³⁵⁴ Matthieu Bussière, Marcel Fratzscher and Gernot J. Müller, “Current Accounts Dynamics in OECD and EU Acceding Countries: An Intertemporal Approach”, **ECB Working Papers**, No. 311, 2004, pp.7-8

³⁵⁵ Aleksander Aristovnik, “The Determinants Excessiveness of Current Account Deficits in Eastern Europe the Former Soviet Union”, **William Davidson Institute Working Paper**, No: 827, 2006, pp.3-4.

Aristovnik (2007), Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da (MENA) seçilmiş bazı ekonomilerde 1971-2005 döneminde dinamik panel regresyon tekniği kullanılarak cari dengeyi etkileyen belirleyici unsurları kısa ve orta dönemde araştırmıştır. Çalışmanın sonuçlara göre, ulusal ve yabancı yatırımlarda, kamu harcamalarında ve yabancı faiz oranlarındaki artış cari denge üzerinde negatif bir etkiye yol açmaktadır. Ekonomilerde dışa açıklığın artması, petrol fiyatlarındaki artış ve ekonomik büyüme oranı dış dengeyi olumlu yönde etkilemektedir. Kamu harcamaları ile cari denge arasındaki anlamlı negatif ilişki, ikiz açık hipotezi doğrulamaktadır. Teorik olarak petrol fiyatlarındaki artışın dış denge üzerinde negatif etkiye sahip olması beklenirken, çalışmada pozitif etki tespit edilmesi de petrol ihraç eden ülkelerin analizde yer alması açısından tutarlıdır.³⁵⁶

Herwartz ve Siedenburg (2007), 1980–2004 dönemi 16 OECD ülkesine ilişkin yıllık verileri Panel veri yöntemi ile test etmişler ve bütçe dengesi, ulusal hasıla açığı ve ticaret hadlerindeki değişimlerin cari açığı belirleyen faktörler olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁵⁷

Bitzis, Paleologos ve Papazoglou (2008), Yunanistan’da 1995-2006 döneminde cari açığı etkileyen faktörleri kointegrasyon analizini kullanarak araştırmışlardır. Analiz sonucunda, reel efektif döviz kuru ile reel faiz oranındaki değişiklikler, cari işlemler hesabı üzerindeki temel etkenlerdir. Rekabet sorunları ve düşük faiz oranlarının etkisi, cari açığın artmasında önemli role sahiptir. Ayrıca navlun ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar da, cari açığın kısa vadeli dinamikleri olarak ön plana çıkmaktadır.³⁵⁸

Morsy (2010), petrol ihracatçısı 28 ülkede cari denge dinamiklerini 1970-2006 dönemi için dinamik panel veri yöntemi ile incelemiş; bütçe dengesi, petrol üretimi ve

³⁵⁶ Aleksander Aristovnik, “Short and Medium-term Determinants of Current Account Balance in Middle East and North Africa Countries”, **William Davidson Institute Working Paper**, No: 862, 2007, pp. 2-3.

³⁵⁷ Helmut Herwartz and Florian Siedenburg, “Determinants of Current Account Imbalances in 16 OECD Countries: An Out of Sample Perspective”, **Review of World Economics**, Vol. 143 No. 2, 2007, p. 349.

³⁵⁸ Grigorios Bitzis, John M. Paleologos and Christos Papazoglou, “The Determinants of the Greek Current Account Deficit: The EMU Experience”, **Journal of International and Global Economic Studies**, 1 (1), 2008, p. 105.

gelirleri ile demografik faktörlerin söz konusu ülkelerde cari denge üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁵⁹

Sadiku vd.(2015), 1998-2013 dönemi Makedonya’da cari açığın belirleyicileri üzerine çok sayıda makroekonomik değişken ile ARDL yöntemi kullanarak yaptıkları çalışmada; finansal gelişme, mali denge ve dış ticaret haddi ile cari denge arasında pozitif ilişki bulunmakla birlikte, dışa açıklık ile negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bununla birlikte, cari hesabın bir dönem önceki değerinin de cari açığın sürekliliğinde katkısı olduğu belirtilmektedir.³⁶⁰

Ang ve Sek (2011), 1973-2010 dönemi cari açık veren ve cari fazla veren on ülkede cari açığın belirleyicileri üzerine odaklanmışlardır. Çalışmada Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) kullanılarak cari dengeyi açıklamaya yönelik çok sayıda değişken kullanılmıştır. Çalışma sonucuna göre, cari açığı belirleyen değişkenler tüketici fiyat endeksi, petrol fiyatları ve döviz kuru olarak gösterilirken cari fazlayı açıklayan değişkenler tüketici fiyat endeksi, dış ticaret haddi ve dışa açıklık olarak tespit edilmiştir.³⁶¹

Zanghieri (2004), 1990-2003 dönemi dengesiz panel veri ve yatay kesit modeli kullanılarak yaptığı çalışmada AB’ye yeni üye on ülkede cari açığı belirleyen kısa ve uzun dönem dinamikleri incelemiştir. Sonuçlara göre, kısa dönemde kamu açıklarında meydana gelen artışların cari denge üzerinde gelişmekte olan ülkeler ve geçiş sürecinde bulunan ülkelerde olduğu gibi negatif, gelir artışının ise gelişmiş ülkelerde olduğu gibi pozitif etkisi olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte en güçlü etkinin, borçlanma maliyetleri ve dolayısıyla yatırımlar üzerindeki etkisi dikkate alındığında finansal derinlikten kaynaklandığı ifade edilmektedir. Finansallaşmanın gelişmesi cari denge üzerinde negatif etki yaratmaktadır. Uzun dönemde ise, bağımlılık oranı cari dengeyi negatif, yabancı varlık pozisyonun ise pozitif olarak etkilediği belirtilmiştir.³⁶²

³⁵⁹ Hanan Morsy, “Current Account Determinants for Oil-Exporting Countries”, **Economic Research Forum Working Papers**, No: 511, 2010, pp. 1-2.

³⁶⁰ Luljeta Sadiku, Meral Fetahi-Vehabi, Murat Sadiku and Nimete Berisha, “The Persistence and Determinants of Current Account Deficit of FYROM: An Empirical Analysis”, **Procedia Economics and Finance**, 33, 2015, p. 90.

³⁶¹ H.Y. Ang and S.K. Sek, “Empirical Investigation on the Determinants of Current Account Balances” **International Journal of Advanced Computer Science**, Vol. 1, No. 4, 2011, p. 146.

³⁶² Paolo Zanghireri, “Current Accounts Dynamics in New EU Members: Sustainability and Policy Issues, **CEPII Working Paper**, No: 7, 2004, p. 5.

Lanau ve Wieladek (2012), 1973-2005 dönemi 84 ülkede panel VAR analizi ile yaptıkları çalışmada finansal düzenlemelerin cari dengenin dinamikleri üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, finansallaşma düzeyi düşük bir ülkenin net hasılasında meydana gelen şokların cari denge üzerindeki etkisi finansallaşma düzeyi yüksek olan ülkelere göre yüze 60 oranında daha kalıcı ve daha büyük bir etki yaratmaktadır.³⁶³

Benito ve Roehn (2016), 1980-2010 dönemi 31 ülke verileri kullanılarak yaptıkları panel veri analizi ile finansal düzenlemelerin cari açık üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları farklı finansal düzenleme unsurlarının cari denge üzerinde farklı etkiler yaratabileceğini vurgulamaktadır. Örneğin likidite kısıdında bir ölçüde rahatlama sağlaması nedeniyle bankaların piyasaya giriş engellerin kaldırılması cari dengeyi negatif etkilerken, banka özelleştirmeleri ve menkul kıymetler borsasında serbestleşme gibi tasarruflar üzerinde arttırıcı bir etki yaratan finansal düzenlemeler cari dengeyi pozitif etkilemektedir.³⁶⁴

Herrmann ve Jochem (2005), 1994-2004 dönemi AB'ye yeni üye sekiz orta ve doğu Avrupa ülkesinde cari açıkta meydana gelen değişimlerin dinamikleri üzerine yaptıkları çalışmada panel veri yöntemi kullanmışlardır. Çalışma sonuçları söz konusu ülkelerde oluşan cari açıkların temelde yatırım aktivitelerine ve ekonomik kalkınma düzeyine bağlı olarak gelişme gösterdiği vurgulanmaktadır. Dahası, üyelik süreci ile birlikte finansal entegrasyonun tasarrufları arttırarak cari denge üzerinde olumlu etki yarattığı belirtilmektedir.³⁶⁵

Türkiye’de ise, 2000’li yıllarda hızla artan cari açık; TL’nin aşırı değerlenmesi, enerji fiyatlarında meydana gelen artış, imalat sanayi üretimi içerisinde ithalat bağımlılığındaki dönüşüm ve gelişmeler ve 1996 yılında yürürlüğe giren Gümrük Birliği’nin gecikmiş etkileri gibi belli başlı gelişmeler ile önemli ölçüde artış göstermiştir. Aynı büyüme oranları 2000’li yıllarda 1990’lı yıllarda olduğundan daha yüksek cari açıklara neden olmuştur. Bu gelişmeler sonucu ithalat bağımlılığı yapısal

³⁶³ Sergi Lanau and Tomasz Wieladek, “Financial Regulation and the Current Account”, **IMF Working Paper**, WP/12/98, 2012, p. 4.

³⁶⁴ Enrique Moral-Benito and Oliver Roehn, “The Impact of Financial Regulation on Current Account Balances”, *European Economic Review*, Vol:81, 2016, p.148

³⁶⁵ Sabine Herrmann and Axel Jochem, “Determinants of Current Account Developments in the Central and East European EU Member States: Consequences for the Enlargement of the Euro Area”, *Deutsche Bundesbank Discussion Paper*, No:32, 2005, p.1

bir sorun haline gelmiştir. Türkiye’de cari açık üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak ikiz açık üzerinde yoğunlaşmıştır. İkiz açık hipotezinin geçerliliğini araştıran bu çalışmaların yanı sıra Türkiye için cari açığın belirleyicilerini nedensellik ilişkilerini kullanarak analiz eden çalışma da oldukça fazladır. Türkiye’nin cari açığının belirleyicilerine yönelik yapılmış araştırmalar Tablo 23’de gösterilmektedir.

Tablo 23. Türkiye’nin Cari Açığının Belirleyicilerine Yönelik Yapılmış Araştırmalar

Değişkenler	Beklenen İşaret	Ampirik Sonuçlar
Süreklilik; Bir Dönem Gecikmeli Cari Açık Yurtiçi Göstergeler	+	+
Büyüme Oranı	+	Kasman, vd. (2005), Erkılıç (2006), Doğru (2012), Kurt ve Özkiper (2015), Yüksel (2016), Özdamar (2106),
Sanayi Üretim Endeksi	-	Karabulut ve Danişoğlu (2006), Erkılıç (2006), Erbaykal (2007), Aytemiz ve Şengönül (2008), Lebe vd. (2009), Erdoğan ve Bozkurt (2009), Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Doğru (2012), Yılmaz ve Akıncı (2012), İnsel Kayıkçı (2013), Atış ve Saygılı (2014), Kurt ve Özkiper (2015), Yüksel (2016), Özdamar (2106), Çiftçi ve Eşmen (2017)
Yatırımlar	+	Kasman, vd. (2005), Adem ve Vuran (2018)
Tasarruflar: Kamu/Özel	-	Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Yılmaz ve Akıncı (2012), Bayar vd. (2104), Kurt ve Özkiper (2015),
Reel Faiz Oranı	-	Uz (2010), Kurt ve Özkiper (2015),
Finansal Değişkenler	+/-	Peker ve Hotunlupğlu (2009), Yılmaz ve Akıncı (2012), Kurt ve Özkiper (2015), Yüksel (2016)
Finansal Regülasyonlar	+/-	Peker ve Hotunlupğlu (2009), Bayar vd. (2104), Çakır ve Sözen (2016), Adem ve Vuran (2018)
Demografik Özellikler	+	Röhn (2012),
Bütçe Dengesi	+	Uz (2010), Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Bayar vd. (2104), Kurt ve Özkiper (2015),
Dışsal Göstergeler		
Dış Açıklık Oranı	+/-	- Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Röhn (2012), İnsel Kayıkçı (2013),
Reel Döviz Kuru	Marshall-Lerner: +	Kasman, vd. (2005), Karabulut ve Danişoğlu (2006), Erbaykal (2007), Aytemiz ve Şengönül (2008), Lebe vd. (2009), Peker ve Hotunlupğlu (2009), Uz (2010), Yılmaz ve Akıncı (2012), İnsel Kayıkçı (2013), Bayar vd. (2104), Çiftçi ve Eşmen (2017), Çakır ve Sözen (2016), Özdamar (2106), Adem ve Vuran (2018)
Dış Ticaret Haddi	Harberger-Laursen Metzler	Erdoğan ve Bozkurt (2009), Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Röhn (2012), Atış ve Saygılı (2014), Kurt ve Özkiper (2015), Özdamar (2106),
Net Yabancı Varlıklar (NFA)	+/-	-
		Röhn (2012),

Enerji Fiyatları	+	Karabulut ve Danişoğlu (2006), Aytemiz ve Şengönül (2008), Erdoğan ve Bozkurt (2009), Doğru (2012), Röhn (2012), İnsel Kayıkçı (2013), Bayar vd. (2014), Çiftçi ve Eşmen (2017)
Gelişmiş Ülkeler	-	-
Büyüme Oranı	-	Karabulut ve Danişoğlu (2006), Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Doğru (2012)
Dünya Reel Faiz	Net Borçlu: -	0
Oranı	Net Alacaklı: -	-
(Dış Borç/ Gsyih Oranı)	+	Bayraktutan ve Demirtaş (2011), Çakır ve Sözen (2016)

Tablo 23'e göre; Özmen (2004), cari açığı ülkelerarası veri temelinde kurumsal yapı ve makroekonomik durum değişkenleriyle açıklamaya çalışmıştır. Türkiye dâhil 71 ülke verisi kullanarak yaptığı çalışmada, "temel günah"³⁶⁶ ve borç öde[ye]meme geçmiş³⁶⁷, döviz kuru rejimi, yönetim, ülke büyüklüğü ve finansal gelişme düzeyi değişkenlerinin cari açık üzerine etkisi incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre; temel günah cari açığın büyüklüğü üzerinde sınırlayıcı etki yaratmaktadır. Kendi paraları cinsinden borçlanamama derecesi arttıkça cari açık büyüklükleri azalmaktadır. Borç öde[ye]meme geçmişinin ise cari açık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Bir başka deyişle borç ödeyememe geçmiş, risk primini arttırsa bile cari açığın finansmanı için sermaye girişlerinde etkin bir belirleyici değildir. Bununla birlikte çalışma, kur rejimi serbestleştikçe cari açığın düşeceği, serbest kurun cari açık üzerinde dengeye yöneltici bir süreç sağladığı önermesini desteklemektedir. Ek olarak, daha iyi yönetişimin daha yüksek sürdürülebilir cari açık eşiği sağlayacağı önermesi de çalışma ile desteklenmektedir. Fakat finansal gelişme ve para politikası kredibilitesi değişkenlerinin cari açık üzerindeki etkisi net olarak tespit edilememiştir. Ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin yanı sıra açıklık dereceleri gibi değişik faktörleri göz önüne alan ülke büyüklüğü değişkeni ise cari denge üzerinde pozitif etki yaratmaktadır.³⁶⁸

³⁶⁶ Temel günah, iktisat literatüründe uluslararası finans piyasalarından gelişmekte olan ülkelerin kendi parası cinsinden borçlanamamaları olarak tanımlanmaktadır.

³⁶⁷ İktisat teorisinin önerdiği statik veya dönemler arası cari açık sürdürülebilirliği ölçütleri, uluslararası finansal sistemin tüm ülkelere ve paralarına eşit statüde bir finans piyasası sunduğu varsayımına dayanmaktadır. Reinhart, Rogoff ve Savastano (2003)'de belirtildiği gibi, gelişmiş ülkeler için güvenli borç/GSMH eşikleri gelişmekte olan ülkeler için çok daha düşüktür. Reinhart vd. (2003) bunu gelişmekte olan ülkelerin borç öde[ye]meme geçmişleriyle açıklamaktadır. Eichengreen vd. (2003a) aynı borç göstergelerinin gelişmekte olan ülkelerde çok daha düşük kredi derecelendirme notu ile değerlendirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla, merkez ülkelerde sorun yaratmayacak bir cari açık veya borç göstergesi çevre ülkelerde ani sermaye çıkışlarına ve makroekonomik istikrarsızlığa yol açabilmektedir. Reinhart ve Rogoff (2004) borç toleranssızlığını gelişmekte olan ülkelerin borç öde[ye]meme geçmişleri (default history) yüzünden hak edilmiş bir süreç olarak değerlendirirken, Eichengreen vd. (2003b) bunun uluslararası finansal sistemin temel günahından, gelişmekte olan ülkelerin kendi paraları cinsinden borçlanamaması gerçeğinden, bağımsız olmadığını göstermektedir.

³⁶⁸ Erdal Özmen, "Cari Açık ve Ekonomi Politikaları Üzerine", **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, C. 19, S. 223, 2004, s. 6.

Kasman, vd. (2005), Türkiye’de 1984-2004 dönemi verileri kullanarak cari açık ile ekonomik büyüme ve reel döviz kuru arasındaki uzun dönemli ilişkiyi sınır testi yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre, aşırı değerli TL ve ekonomik büyüme cari açığın temel nedenleridir. Ancak reel döviz kurlarının etkisi görece olarak daha güçlüdür.³⁶⁹

Karabulut ve Danişoğlu (2006) yaptıkları çalışmada 1991-2004 dönemi Türkiye için VEC tahmin yöntemi kullanmışlardır. Sonuçlara göre, Türkiye’de cari açık ile döviz kurları arasında kısa dönemli bir ilişkinin olduğunu bununla birlikte cari açık ile yurtiçi ve ticaret ortakları büyüme oranları ve petrol fiyatları arasında ise uzun dönemli bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.³⁷⁰

Erkılıç (2006), 1987 – 2005 dönemi üç aylık verileri kullanarak VAR analizi yapmıştır. Çalışmada cari açık ile bir önceki dönem cari açık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki gözlenmiştir. Benzer şekilde cari açık ile büyüme oranı arasında da ortaya çıkmıştır. Cari açık ile dış ülkeler büyüme oranı ve dış ticaret haddi arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Kamu kesimi borçlanma gereği ile ise nedensellik testine göre anlamlı bir sonuç elde edilememiştir. Bu Türkiye’de ikiz açıklar hipotezinin geçerli olmadığı anlamına gelmektedir.³⁷¹

Erbaykal (2007), 1987-2006 dönemi verileri kullanarak Türkiye’de cari açığın nedenlerini araştırdığı çalışmada hem ekonomik büyüme hem de döviz kurunu cari açığın nedeni olarak tespit etmiştir. Cari açık hem ekonomik büyümeye bağlı olarak ortaya çıkan talep artışından etkilenmekte hem de kısa vadeli sermaye hareketlerine bağlı olan döviz kurundaki değişimlerden etkilenmektedir. Diğer taraftan cari açıktan ekonomik büyümeye ve döviz kuruna beklenenin aksine bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.³⁷²

Aytemiz ve Şengönül (2008), yaptıkları çalışmada enerji bağımlılığı olan ülkelerde enerji fiyatlarındaki artışın ithalat maliyetlerini artacağını belirtmişlerdir. Bu

³⁶⁹ Adnan Kasman, Evrim Turgutlu ve Gonca Konyalı, “Cari Açık Büyümenin mi Aşırı Değerli TL’nin mi Sonucudur?”, **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, 2005, s. 88.

³⁷⁰ Gökhan Karabulut ve Ayşe Çelikel Danişoğlu, “Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Büyümesini Etkileyen Faktörler”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 8 (1), 2006, s. 47-48.

³⁷¹ Serdar Erkılıç, “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri”, Ankara, **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Uzmanlık Tezi**, , 2006, s. 4.

³⁷² Erman Erbaykal, “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Döviz Kuru Cari Açık Üzerinde Etkili midir? Bir Nedensellik Analizi”, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 6, 2007, s. 82.

durumun cari denge olumsuz etkileyeceğini ifade etmişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre, Türkiye’de 2003 yılından önce enerji fiyat artışlarının ekonomide durgunluk yaratmadan cari açığı negatif etkilediği, sonrasında ise cari açığı etkileyen en önemli açıklayıcı değişkenin döviz kurları olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁷³

Erdoğan ve Bozkurt (2009) 1990-2008 arasındaki aylık verileri kullanarak Türkiye’de cari açığın belirleyicilerini MGARCH modelleri ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, literatürdeki bulgulara paralel olarak dış ticaret dengesinin ve petrol fiyatlarının cari denge üzerinde önemli derecede etkili olduğu görülmüştür. Türkiye ekonomisinde araştırma döneminde gözlenen hızlı iktisadi büyüme, cari açıkta artışı da beraberinde getirmiştir. Üretimde ithal ara mala bağımlılık bu sonucun temel nedeni olarak görülmektedir. Cari açığın ağırlıklı olarak ara ve sermaye malı ithalatından kaynaklandığını göstermektedir. Toplam ithalat içinde önemli bir paya sahip olan enerji harcamaları dış ticaret hadlerini etkilemektedir. Petrol fiyatlarının düşük seyretmesi dış ticaret hadlerinin ihracat lehine değişiklik göstermesi ile sonuçlanmaktadır. Düşük petrol fiyatları ithalata dayalı maliyetlerin düşmesinin ve dış ticarete ürün talebini artıracak fiyatlama politikalarının önünü açmaktadır.³⁷⁴

Peker ve Hotunluoğlu (2009), 1992-2007 aylık veriler kullanarak Türkiye’de cari açıkların nedenlerini VAR analiziyle incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre;, reel faiz oranı, reel döviz kuru ve İMKB değişkenlerinin cari açığı belirleyen en önemli değişkenler olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁷⁵

Lebe vd. (2009), Türkiye ve Romanya’nın 1997-2007 dönemi verilerini kullanarak ekonomik büyüme ve reel döviz kurlarının cari açık üzerindeki etkilerini, yapısal vektör otoregresif analiz yöntemi ile analiz etmişlerdir. Sonuçlara göre her iki ülke için de ekonomik büyüme cari açığın temel belirleyicisi olarak tespit edilmiştir.³⁷⁶

³⁷³ Tevfik Aytemiz ve Ahmet Şengönül, “Regression Tree Analysis of Effects of Energy Prices on Turkish Current Account Deficit”, **İşletme, İktisat ve Finans Dergisi**, C. 23, S. 269, 2008, p. 94.

³⁷⁴ Seyfettin Erdoğan ve Hilal Bozkurt, “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri: MGARCH Modelleri ile Bir İnceleme”, **Maliye Finans Yazıları**, Y. 23, S. 84, 2009, s.135.

³⁷⁵ Osman Peker ve Hakan Hotunluoğlu, “Türkiye’de Cari Açığın Nedenlerinin Ekonometrik Analizi”, **Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 23, Sayı:3, 2009, s.221.

³⁷⁶ Fuat Lebe, Selim Kayhan, Uğur Adıgüzel ve Burak Yiğit, “The Empirical Analysis of the Effect of Economic Growth and Exchange Rate on Current Account Deficit: Romania and Turkey Samples” **Journal of Applied Quantitative Methods**, Vol. 4, No. 1, 2009, p. 70-71.

Uz (2010), Türkiye’de 1987-2008 dönemi cari açık üzerinde kamu ve özel tasarruflar ile döviz kurunun kısa ve uzun dönem etkilerini incelediği çalışmasında, ARDL yaklaşımıyla cari açığı etkileyen pek çok değişkeni analiz konusu yapmıştır. Analiz bulgularına göre, reel döviz kuru cari açığı etkileyen en güçlü etkiye sahipken, ikiz açık olgusu Türkiye’de beklenenden zayıf bir etki olarak ortaya çıkmıştır.³⁷⁷

Bayraktutan ve Demirtaş (2011), 1980-2006 dönemi için 19 ülke verisinden yararlanmış, cari açığın belirleyicilerini panel veri analizi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Sonuçlara göre, cari açık ile büyüme oranı, yatırımlar ve nisbi gelirdeki artış arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. Buna karşın dış ticaret hadlerindeki iyileşme, dışa açıklık oranı, dünya büyüme oranı ve dünya faiz oranlarındaki artışlar ile cari açık arasında negatif ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca cari dengenin sağlanmasında gelir düzeyi ve dışsal faktörlerin önmeli rol oynadığı ifade edilmektedir. Çalışmada gelişmekte olan ülkelerde cari açık sorununun çözümü için para politikasından çok gelir ve maliye politikası önerilmektedir.³⁷⁸

Röhn (2012), 1985-2010 dönemi Türkiye dâhil 29 gelişmekte olan ve 23 gelişmiş, toplam 52 ülke verisi ile yaptığı Panel veri analizi sonucuna göre, cari açığın belirleyen temel değişkenlerin net yabancı varlıklardaki (NFA) ve petrol fiyatlarındaki gelişmeler olduğunu ifade etmektedir. Gelişmekte olan ülkeler özelinde ise, bütçe dengesi, dış ticarete açıklık ve dış ticaret haddi değişkenlerinin de cari açık üzerinde etkili temel değişkenler olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, yapısal değişkenler olarak tanımlanan kredi genişlemesi, bankacılık sektörü giriş engellerinin azaltılması, mülkiyet haklarının korunması ve işgücü piyasasının esnekleştirilmesi gibi politika uygulamalarının da cari denge üzerinde etkili önemli faktörler olduğu vurgulanmaktadır.³⁷⁹

Doğru (2012), bir küresel şok karşısında gelişmiş ülkelerde meydana gelecek daralmanın Türkiye’de cari denge üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. 1995-2011 dönemi seçilen verilerle yapılan eş bütünleşme sonuçlarına göre, Türkiye’nin ticaret ortakları büyüme oranı ile cari açık arasında kısa dönemde anlamlı bir ilişki tespit

³⁷⁷ İdil Uz, “Determinants of Current Account: The Relation Between Internal and External Balances in Turkey”, **Applied Econometrics and International Development**, Vol. 10 No. 2, 2010, p.115.

³⁷⁸ Yusuf Bayraktutan ve Işıl Demirtaş, “Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi”, **Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi**, 22 (2), 2011, s.1-2.

³⁷⁹ Oliver Röhn, “Current Account Benchmarks for Turkey”, **OECD Economics Department Working Papers**, No:988, 2012, p. 5.

edilememiştir. Ancak ticaret ortaklarının durgunluğa girmesi halinde uzun dönemde Türkiye’de cari açığın olumsuz etkileneceği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmada petrol fiyatları ile cari açık arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.³⁸⁰

Yılmaz ve Akıncı (2012), 1980-2010 dönemi yıllık veriler kullanarak yaptıkları Johansen eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre, uzun dönemde cari açık büyüme, reel faiz oranı, döviz kuru ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından etkilenebilmektedir. Ayrıca çalışma sonuçlarına göre, bütçe açığı ile cari açık arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı, cari açığın reel faiz oranının nedeni olduğu belirtilmiştir.³⁸¹

Kara ve Sarıkaya (2013) iç ve dış talep ile dış ticaret fiyatlarındaki konjonktürel etkileri ortadan kaldırarak Türkiye’de cari dengenin uzun vadeli eğilimini analiz konusu etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre, yakın dönemde cari açığın milli gelire oranı yüzde 5 civarında seyretmektedir. Bununla birlikte Kara ve Sarıkaya (2013)’e göre, Türkiye’de konjonktürel politikalar cari dengedeki oynaklığı gidermede önemlidir ve cari dengenin konjonktürel kısmındaki dalgalanmalar daha çok ithalat bileşeninden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kısa vadede iktisadi büyüme yavaşlamadıkça cari açığı yüzde 5 seviyesinden aşağı düşürmek oldukça güçtür. Öte yandan cari açıda yüksek artış hızı ve sermaye hareketlerindeki oynaklık yapısal düzenlemelerin önemini arttırmaktadır. Ayrıca Türkiye’nin ticaret ortaklarında talebin daralması, cari dengenin ekonomik büyüme için bir kısıt olabileceğine işaret etmektedir.³⁸²

İnsel ve Kayıkçı (2013), ARDL yöntemi ile Türkiye’de cari açığın belirleyicilerini inceledikleri çalışmada, 1987-2009 dönemini analiz etmişlerdir. Analiz bulgularına göre, enflasyon cari açığı azaltmakta, fakat büyüme, açıklık, petrol fiyatları ve reel döviz kuru değerlendirilmesi ise cari açığı arttırmaktadır.³⁸³

³⁸⁰ Bülent Doğru, “ABD ve AB Bölgesindeki Bir Finansal Krizin Türkiye’ye Etkileri: Cari Açık Üzerine Bir Uygulama”, **Dumlupınar Üniversitesi SBF Dergisi**, S. 33, 2012, ss. 113-114.

³⁸¹ Ömer Yılmaz ve Merter Akıncı, “Türkiye’de Cari Açıkların Belirleyicileri: Bir Zaman Serisi Analizi”, **TİSK Akademi II**, 2012, ss. 54-55.

³⁸² Hakan Kara ve Çağrı Sarıkaya, “Türkiye’de Konjonktürel Etkilerden Arındırılmış Cari İşlemler Dengesi”, **İktisat, İşletme ve Finans**, 28 (332), 2013, s. 9-10.

³⁸³ Aysu İnsel ve Fazıl Kayıkçı, “Determinants of the Current Account Balance in Turkey: an ARDL Approach”, **Economic Research**, Vol. 26, No. 1, 2013, s. 2.

Atış ve Saygılı (2014), yaptıkları çalışmada cari açığı belirleyen değişkenlerin olası kısa ve uzun dönem etkilerini analiz etmişlerdir. Bu ilişkilerin tahmininde 1998-2013 çeyreklik serileri ile VAR analizi kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, Türkiye’de cari açığı belirleyen en önemli değişkenler, büyüme oranı ve dış ticaret hadleri olarak tespit edilmiştir. Ayrıca modelde kullanılan tüm değişkenler dikkate alındığında parasal değişkenlerin etkilerinin zayıf olduğu tespit edilmiştir.³⁸⁴

Bayar vd. (2014), Türkiye’de 2000-2013 dönemi çeyreklik veriler yardımıyla cari açığın nedenlerini VAR analizi kullanarak yaptıkları çalışma sonuçlarına göre, kamu borç stoğu, reel döviz kuru, portföy yatırımları, ihracatın ithalatı karşılama oranı ve IMKB 100 endeksinin cari açığın nedeni olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca cari dengedeki değişimin yüzde 78,6’lık kısmının yabancı sermaye yatırımları, ham petrol fiyatları ve kamu borç stoku tarafından açıklandığını belirtmişlerdir.³⁸⁵

Ekinci vd. (2015), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine cari denge ile finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalarında, kredi büyümesinin artması ile cari dengenin bozulduğunu vurgulamaktadırlar. Gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında gelişmekte olan ülkelere söz konusu bozulma daha fazla olmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre, kredi büyümesi ile cari denge arasındaki ilişkinin düşük finansal gelişmişlik seviyelerinde daha güçlü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bir başka deyişle, finansal gelişmenin erken safhalarında kredi büyümesinin daha yüksek cari açığa neden olabileceğini ifade etmişlerdir.³⁸⁶

Kurt ve Özkiper (2015), 1995-2013 dönemi GDP ve dışa açıklık düzeyleri Türkiye ekonomisine benzer nitelik sergileyen 20 ülke için cari dengenin belirleyicilerine yönelik yaptıkları çalışmada, cari denge üzerinde yatırım ve ulusal tasarrufların kritik önem taşıdıklarını vurgulamaktadırlar. Cari dengeyi belirleyen çok sayıda makroekonomik değişken kullandıkları Panel veri analiz sonucuna göre, GDP büyüme, yatırımlar ve enflasyonun cari denge üzerinde negatif, dış ticaret haddi, ihracatın ithalatı karşılama oranı ve ulusal tasarruf oranının pozitif etkisinin olduğu

³⁸⁴ Aydanur G. Atış ve Fatih Saygılı, “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicilerinin Ampirik Analizi”, **Sosyoekonomi Dergisi**, 1, 2014, s.89

³⁸⁵ Yılmaz Bayar, Cüneyt Kılıç ve Feyza Arıca, “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 15, S. 1, 2014, s. 451-52.

³⁸⁶ M. Fatih Ekinci, F. Pınar Erdem ve Zübeyir Kılınç, “Credit Growth, Current Account and Financial Depth”, **Applied Economics**, Vol. 47, No. 17, 2015, pp.1809-1810.

sonucuna ulaşmışlardır. Türkiye açısından diğer ülkelerden farklı olarak dış ticaret haddi değişkeni cari açığı belirleyen önemli bir değişken olarak gösterilmektedir.³⁸⁷

Yüksel (2016) yaptığı çalışmada, Türkiye’de cari açığa etki edebileceği düşünülen on beş adet değişkenle, çok değişkenli regresyon (MARS) yöntemi kullanarak, 1994-2014 arası dönem çeyrek veriler aracılığıyla analizini gerçekleştirmiştir. Elde edilen bulgulara göre Türkiye’de cari açığın belirleyicileri, bir önceki dönem cari açık, büyüme oranındaki artış ve faiz oranlarındaki azalışlar olarak tespit edilmiştir. Buna göre bir önceki dönem cari açığın cari denge üzerindeki etkisi, Türkiye’de cari açığın yapısal bir sorun haline geldiğini göstermektedir. Büyüme dönemlerinde cari açıkta meydana gelen artışlar ise, üretim ve dolayısıyla ihracatın ithalat bağımlılığından kaynaklanmaktadır. Son olarak Türkiye’de faiz oranlarının yüzde 16,4 oranının altında seyrettiği dönemlerde cari açığın arttığı, bu oranın üstüne çıktığı dönemlerde ise azalma eğilimine girdiği ifade edilmiştir. Bu oran altında tasarruf oranının gerilemiş olması cari dengeyi olumsuz etkileyen faktör olarak gösterilmiştir.³⁸⁸

Çakır ve Sözen (2016) Türkiye’de cari açığı belirleyen finansal değişkenleri analiz ettikleri çalışmada, 1980-2014 dönemi yıllık veriler kullanarak VAR modeli uygulaması yapmışlardır. Analiz bulgularına göre dış borç, enflasyon ve reel döviz kuru arttığında ülkedeki cari açığın arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte, para arzının ise cari açığı azalttığını belirtmişlerdir.³⁸⁹

Özdamar (2016), Türkiye’de cari dengeyi etkileyen temel faktörleri ARDL yöntemiyle analiz etmiş, 1995-2015 dönemi dış ticaret hadlerinin cari dengeyi etkileyen en önemli faktör olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte dış ticaret üzerinde Gayrisafi Yurtiçi Hasıla büyüme oranının da önemli etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Analiz bulgularına göre faiz oranları ve reel döviz kuru değişkenleri uzun dönemde istatistiki olarak anlamlı olmamakla birlikte, ECM sonuçlarına göre, cari

³⁸⁷ Emre Kurt ve Ömer Özkişer, “Determinants of Current account Balance: An Empirical Analysis for Developing Countries”, Politecnico Di Milano, **Master Thesis**, 2015, p. 2.

³⁸⁸ Serhat Yüksel, “Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Belirleyicileri: Mars Yöntemi ile Bir İnceleme”, **Bankacılar Dergisi**, S. 96, 2016, s. 102-103.

³⁸⁹ A. S. Buğra Çakır ve İlyas Sözen, “Türkiye’de Cari dengenin Etkileyen Finansal Değişkenlerin VAR Analizi”, **Akademik Hassasiyetler Dergisi**, C. 3, S. 5, 2016, s. 19.

denge kısa vadede cari açığın gecikmeli değerlerinden ve reel döviz kuru değişkenin gecikmeli değerlerinden etkilenmektedir.³⁹⁰

Çiftçi ve Eşmen (2017), Türkiye’de cari açığın nedenlerini araştırdıkları çalışmada, car açığı belirleyen pek çok faktör olduğunu ifade etmekle birlikte, bu faktörler arasında enerjide dışa bağımlılığın payına önemli vurgu yapmaktadırlar. VAR analizi ile 1980-2015 dönemini kapsayan analiz bulgularına göre, büyüme oranı ve reel döviz kurunun cari açığın nedeni olduğu belirtilmektedir.³⁹¹

Adem ve Vuran (2018) ARDL yönetimi kullanarak Türkiye’de cari açığın nedenlerini 2005-2017 dönemi aylık veriler ile analiz etmişlerdir. Analiz bulgularına göre, sanayi üretim endeksi, reel döviz kuru ve bir ülke risk göstergesi olan CDS (Kredi Temettü Oranı) cari açık üzerinde etkilidir.³⁹²

4.2. CARİ AÇIĞI BELİRLEYEN FAKTÖRLER ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Cari dengenin belirleyicileri üzerine yapılan yukarıdaki literatüre bakıldığında, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye’de büyüme, döviz kuru, faiz oranları ve hammadde fiyatlarındaki değişimler gibi pek çok makroekonomik değişkenin cari denge üzerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir. Söz konusu değişkenlerin ekonomideki yatırım ve tasarruf kararları üzerindeki etkileri dikkate alınarak yapılan bu çalışmalar, ekonomik karar birimlerinin yatırım ve tasarruf kararlarını hangi makro ekonomik değişkenlerdeki değişimleri dikkate alarak verdiklerini, bunun sonucunda cari dengenin nasıl etkilendiğini ve cari dengesizliklerin nedenlerini çok değişkenli modeller aracılığıyla ifade etmektedirler.

Bu uygulama çalışmanın birinci bölümünde ele alınan teorik çerçeveden hareketle, sadece dış ticaret akımlarının cari denge üzerindeki etkilerini değil aynı

³⁹⁰ Gökhan Özdamar, “Survey on the Factors Affecting Current Account Balance of Turkey: Evidence From ARDL-Bounds Testing Approach”, **Journal of International Social Research**, Vol. 9, No. 43, 2016, p. 2073.

³⁹¹ Necati Çiftçi ve Merve Eşmen, “Türkiye’de Cari Açığı Belirleyen Faktörler ve Cari Açığı Azaltmada Alternatif Enerji Kaynaklarının Rolü: VAR Modeli”, **Bilecik Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 2, S. 1, 2017, s. 83.

³⁹² Ali M. Adem ve Bengü Vuran, “Why Does Turkey Have a Chronic Current Account Deficit? An Empirical Analysis”, **International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Managment Sciences**, Vol. 8, No. 1, 2018, p.104.

zamanda cari dengeyi belirleyen iki birbiriyle ilişkili olguyu ön plana çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi, ulusal gelir perspektifine göre cari denge tasarruf ile yatırım arasındaki farka eşittir. İkincisi gerek tasarruf gerekse yatırım kararları yaşam döngüsü ve yatırım projelerinin beklenen getiri oranı gibi faktörlere bağlıdır. Bu doğrultuda, sermaye hareketlerinin serbest olduğu dışa açık bir ekonomide cari denge; çeşitli makro ekonomik değişkenlerin tasarruf ve yatırım üzerindeki etkileri üzerinden modeller aracılığıyla açıklanacaktır.

4.2.1. Uygulamanın Amacı

Ekonomik istikrarsızlığın önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen cari açık özellikle 1990'lı yıllarda gelişen ekonomilerde ortaya çıkan krizlerin nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Türkiye'de cari açığın bir ekonomik risk faktörü olarak değerlendirilmesi benzer şekilde 1990'lı yıllarda yaşanan ekonomik krizler ile ön plana çıkmış ve günümüze kadar önemini korumuştur. Bu çerçevede cari açık üzerinde etkili olan değişkenlerin belirlenmesi çalışmanın bu bölümünün amacını oluşturmaktadır. Bu konuya ilişkin yukarıdaki literatürde yer alan çok sayıda araştırmada, cari açık üzerinde teorik olarak etkili olabilecek birçok değişken analiz konusu edilmiş, genel olarak değişkenler arası ilişkiler nedensellik bağlamında ele alınmış ve bu ilişkiler arasındaki kısa ve uzun dönem etkileşimler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde bu bölümünde, literatür taraması ve teorik çerçeveden hareketle çalışmanın amacı; ülkeye özgü tarihsel koşulları dikkate alarak, Türkiye'de cari açığı etkilemesi beklenen makro ekonomik değişkenler kullanarak cari denge modelleri oluşturmak, makro ekonomik değişkenlerin cari açık üzerindeki etkisine ilişkin hipotezler kurmak, analizler üzerinden sonuçlar elde etmek ve Türkiye bağlamlı sonuçları ortaya koymaktır. Bu amaçlar doğrultusunda, ilerleyen bölümlerde oluşturulan çeşitli hipotezler ekonometrik modeller aracılığıyla test edilmektedir. Ayrıca bu bölümde ekonometrik modellerin analiz tekniklerine de yer verilerek, çalışmanın metodolojisi teorik olarak değerlendirilmektedir.

4.2.2. Uygulamanın Yöntemi

Türkiye'de cari açığı belirleyen değişkenleri ve bu değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri analiz etmek için vektör otoregresif (VAR) modelleri kullanılacaktır.

VAR modellerinde kullanılan değişkenlerde durağan olma koşulu aranmaktadır. Bu sebeple ilk olarak literatür çerçevesinde Türkiye’de cari açığın belirleyicileri olarak tespit edilen değişkenlere ait veriler birim kök testlerine tabi tutulacaktır. Bu testler sonucu değişkenlerin durağan olup olmama durumları belirlenecektir. Daha sonra, nedensellik analizi, etki tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması yöntemleriyle değişkenler arasındaki etkileşimler ortaya konulacaktır.

4.2.2.1. Birim Kök Testleri

Zaman serileri; trend bileşeni, düzensiz hareketler, mevsimsel ve konjonktürel dalgalanmalar gibi faktörlerden etkilenmektedir. Söz konusu etkiler nedeniyle zaman serilerinin durağan olmaması ile karşılaşmaktadır.³⁹³ Zaman serilerinin durağanlığı zaman içinde ortalamanın ve varyansın sabit olduğu, kovaryansının zamana değil, değişkenler arasındaki gecikmeye bağlı koşulları ifade etmektedir. Bu koşullar aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.³⁹⁴

Sabit Aritmetik Ortalama : $E(Y_t) = \mu$

Sabit Varyans : $Var(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = s^2$

Gecikmeye Bağlı Kovaryans : $Y_k = E[(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu)]$

k: gecikme mesafesi (bütün t değerleri için)

Bir başka deyişle, durağan seriler uzun dönemde ortalama ve zamana bağlı değişmeyen varyansa sahip serilerdir. Gecikme süresi arttıkça korelogram sıfıra doğru yaklaşmaktadır. Durağan olmayan seriler ise; uzun dönemde varyansı sonsuza yaklaşan ve bir ortalama değer olmayan serilerdir. Durağan olmayan serilerle yapılacak olan analizler sahte regresyon problem içermektedir.³⁹⁵ Granger ve Newbold (1974)’e göre, durağan olmayan seriler ile yapılan analizlerde güvenilir olmayan sonuçların ortaya çıkacağını belirtmektedir. Zaman serilerinde trend değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmasa da yüksek bir korelasyona işaret

³⁹³ Özlem Göktaş, **Teorik ve Uygulamalı Zaman Serileri Analizi**, İstanbul, Beşir Kitapevi, 2005, s. 3.

³⁹⁴ Damodar N. Gujarati, **Temel Ekonometri**, Çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 1999, ss.713-714.

³⁹⁵ Aziz Kutlar, **Ekonometriye Giriş**, Ankara, Nobel Yayınevi, 2012, s. 464-465.

etmektedir. Buna göre trend içeren regresyon sonuçları yüksek R^2 ve anlamlı t istatistikleri vermektedir. Fakat Durbin-Watson (DW) istatistik değerine bakıldığında ekonomik anlamlılık ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla regresyon sonuçları ekonomik açıdan güvenilirliğini kaybetmekte ve regresyonun gerçek mi yoksa sahte mi bir ilişkiyi ortaya koymakta olduğu ancak zaman serilerinin durağan olup olmaması ile ilişkilendirilmektedir.³⁹⁶ Bu nedenle zaman serisi analizlerinde değişkenler arasındaki ilişkiler analiz edilmeden önce modelde kullanılacak serilerin özellikleri incelenmeli ve serilerin durağanlıkları tespit edilmelidir. Değişkenler arasında anlamlı sonuçlara ulaşılması için analizlerde kullanılan serilerin durağan seriler olması gerekmektedir.³⁹⁷

Makroekonomik zaman serileri genellikle durağan değildir. Durağanlığı sağlamak ve ekonometrik olarak anlamlı ilişkiler elde edebilmek için serilerin farkları ya da logaritmalarının alındığı çeşitli yöntemler uygulanmakla birlikte, değişkenin durağanlık analizi için kullanılan yöntem birim kök testleridir.³⁹⁸

Birim kök testleri, elde edilen tahminlerin anlamlı olması için serilerin durağanlığının tespitinde kullanılmaktadır. Literatürde oldukça fazla yer alan birim kök testleri, modelleme aşaması öncesinde uygulanması gereken bir işlemdir. Dickey-Fuller testi birim kök testleri arasında en bilinen testlerin başında gelmektedir. Standart Dickey-Fuller testi hata terimlerinin benzer dağılıma ve bağımsız olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ancak hata terimi bazen seri korelasyon ve değişen varyans şeklinde dağılmış olabilmektedir. Bu durumda Standart Dickey-Fuller testi yeniden düzenlenerek iki yeni test ortaya çıkmıştır. Bunlar parametrik yaklaşım olarak bilinen Genişletilmiş Dickey-Fuller testi ve nonparametrik olan Phillips-Peron testidir.³⁹⁹

Genişletilmiş Dickey-Fuller testi uygulamada en yaygın kullanılan birim kök testidir.⁴⁰⁰ Bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerini bağımsız değişken olarak modele

³⁹⁶ C.W.Granger ve P. Newbold, Spurious Regressions in Econometrics, **Journal of Econometrics**, Vol. 2/2, 1974, s. 111-120 (111).

³⁹⁷ F. Yurdakul, Yapısal Kırılmaların Varlığı Durumunda Geliştirilen Birim Kök Testleri, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 2, S. 2, 2000, s. 21.

³⁹⁸ Özlem Göktaş, **Teorik ve Uygulamalı Zaman Serileri Analizi**, İstanbul, Beşir Kitapevi, 2005, s. 14.

³⁹⁹ Aziz Kutlar, **Ekonometriye Giriş**, Ankara, Nobel Yayınevi, 2012, s.154

⁴⁰⁰ Özlem Göktaş, Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile işsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi**, Sayı:2, 11-25, 2005, ss. 63-76.

dahil eden Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi aşağıdaki denklem aracılığıyla ifade edilebilmektedir:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \alpha_i \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Burada ΔY_{t-i} çoğunlukla görgöl olarak belirlenen gecikmeli fark terimlerini ifade etmekte ve hata terimlerinin ardışık bağımsız olmasını sağlamak amacıyla denkleme eklenmektedir.⁴⁰¹ Genişletilmiş Dickey-Fuller testinde gecikmeli değişkene ait uygun gecikme uzunluğu Akaike ve Schwarz kriterlerinden yararlanılarak belirlenmektedir. Uygun modelin tahmin edilmesinin ardından yapılan ADF testi, $H_0: \delta = 0$ sıfır hipotezinin test edilmesidir. Sıfır hipotezi serinin birim kök içerdiğini ve durağan olmadığını ifade etmektedir. Alternatif hipotez ise serinin durağan olduğunu göstermektedir.⁴⁰²

Standart Dickey-Fuller testinden türetilen bir diğer birim kök testi ise Phillips-Peron testidir. Dickey-Fuller testinde hata teriminin dağılımı ile ilgili varsayımları terk eden Phillips-Peron testi, DF test sürecinin genelleştirilmiş halidir. Yapısal kırılmalar bir zaman serisinde otoregresif (AR) süreci değiştirmektedir. Dickey Fuller testi AR sürecindeki yapısal kırılmayı dikkate almamaktadır.⁴⁰³ Ayrıca Dickey Fuller testinde seriler üzerinde trendin etkisi ve hata terimlerinin standart hatasının farklı olmasına bağlı etkiler dikkate alınmamaktadır. Yapısal kırılmanın ve trendin söz konusu etkisini gidermek için Phillips-Perron testi önerilmektedir. Phillips-Perron testi Standart Dickey-Fuller testinin hata terimlerinin bağımsız ve homojen olduğu varsayımlarını terk etmektedir. Hata terimlerinin içsel bağlantılı ve heterojen dağıldığını varsaymaktadır. Phillips-Perron testi otokorelasyon sorununu test istatistiğini düzelterek çözmeye çalışmaktadır. Phillips-Perron testi hata süreci ile ilgili daha zayıf varsayımlar yapmaya izin vermektedir ve Monte Carlo çalışmaları PP testinin birim kök içeren H_0 hipotezini reddetme gücünün olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Damodar N.Gujarati, **a.g.e.** 1999, s.720

⁴⁰² Walter Enders, **Applied Econometric Time Series**, 4th Edition, John Wiley&Sons, 2015, ss. 218-219.

⁴⁰³ Pierre Perron, "Testing for a Unit Root in a Time Series with a Changing Mean", **Journal of Business&Economic Statistics**, Vol. 8 No. 2, 1990, s. 156.

⁴⁰⁴ Walter Enders, **a.g.e.** 2015, ss. 230-232

4.2.2.2. Vektör Otoregresif (VAR) Modeller

Bir zaman serisi veri üretme süreci kendi geçmiş ve/veya rassal şoklardan kaynaklandığı gibi diğer serilerin değişiminde de bağlıdır. Dolayısıyla tek değişkenli analizlerin yetersiz kaldığı durumda, çok değişkenli analizlere ihtiyaç duyulmaktadır.⁴⁰⁵ Bu amaçla makroekonomik değişkenlerin karşılıklı birbirlerine etkilerinin analizinde, değişkenlerin içsel ya da dışsal değişken olarak sınıflandırma zorluğunu aşmak ve eşanlı denklem modellerinin eşanlılığı gözardı etmesi problemini çözmek için Vektör Otoregresif (VAR) modelleri Sims (1980) ve Sims, Stock ve Watson (1990) tarafından geliştirilmiştir.⁴⁰⁶ VAR Model, değişkenler arasındaki ilişkilerin çözümlenmesinde parametre tahminlerini belirlemekten çok, değişkenler arasındaki karşılıklı etkiyi ortaya koymak amacıyla kullanılmaktadır.⁴⁰⁷ Vektör Otoregresif VAR modelleri Otoregresif AR modellerinin genelleştirilmiş bir biçimidir. VAR modellerinde her bir içsel değişkenin hem kendi hem de sistemdeki diğer değişkenlerin gecikmeli değerleri yer almaktadır. VAR modellerinde değişkenler içsel değişkenler olarak ifade edilmiş olsa da aynı zamanda denklem sisteminde dışsal değişkenlere de yer verilebilmektedir. Bir başka deyişle geleneksel eşanlı denklem modellerinde içsel-dışsal değişken ayrımı gözetilirken, VAR modellerinde böyle bir ayrıma ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu yönüyle eşanlı denklemlerden ayrılmaktadır. İki değişkenli ($m=2$) 1'inci dereceden basit VAR modeli şu şekilde gösterilmektedir.

$$Y_{1t} = \delta_{1t} + \beta_{11}Y_{1t-1} + \beta_{12}Y_{2t-1} + \alpha_{12}Y_{2t} + \varepsilon_{1t}$$

$$Y_{2t} = \delta_{2t} + \beta_{21}Y_{1t-1} + \beta_{22}Y_{2t-1} + \alpha_{21}Y_{1t} + \varepsilon_{2t}$$

Bu modelde değişkenlerin birim kök içermediği kabul edilmektedir. Bu denklemler yapısal denklemler olarak isimlendirilmekte ve birinci dereceden VAR modelini oluşturmaktadır.⁴⁰⁸

VAR modeller sisteminde değişkenler geçmiş değerleri ile birlikte ele alınır ve her bir denklem EKK ile çözülür. EKK yöntemini kullanılarak tahmin edilen her bir eşanlı denklemde bütün içsel değişkenler rassal artıklar ile ilişkilidir. Dolayısıyla

⁴⁰⁵ Mustafa Sevüktekin ve Mehmet Çınar, **Ekonometrik Zaman Serileri Analizi**, Bursa, Dora Yayıncılık, 4. Baskı, 2014, s. 495.

⁴⁰⁶ Walter Enders, **a.g.e.**, 2015, s. 270.

⁴⁰⁷ C.A. Sims, "Macroeconomics and Reality", **Econometrica**, 48 (1), 1980, ss. 1-2.

⁴⁰⁸ Mustafa Sevüktekin ve Mehmet Çınar, **a.g.e.**, 2014, s. 496.

parametre tahminleri sapmalı ve tutarsızdır. VAR modellerinde ise, denklemde bütün açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerleride yer aldığından değişkenlerin hata terimleri ile aralarında eşanlı ilişki bulunmamaktadır. EKK yöntemi kullanılarak tahmin edilen modeldeki her bir denklem tutarlı olarak tahmin edilebilmektedir.⁴⁰⁹ VAR modellerinde seçilen bütün değişkenler, bir sistem bütünlüğü içinde incelenmektedir ve değişkenler arası ilişkilerde parametreler doğrudan yorumlanmamaktadır. VAR modellerinde değişkenler arası ilişkiler nedensellik, etki –tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması analizleri yapılarak sonuçlar ortaya çıkarılmaktadır.

4.2.2.3. VAR Modeli Tahmin Aşamaları

VAR modelinde sağlıklı sonuçlar elde edilebilmesi analizde kullanılacak serilerin durağanlığıyla ilişkilidir ve kullanılan değişkenlerde durağanlık koşulu aranmaktadır.⁴¹⁰ Analizde serilerin durağanlığı sağlandıktan sonra uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi bir diğer önemli koşuldur. LR testi ve AIC, SC, FPE ve HQ bilgi kriterleri VAR modelinde gecikme uzunluklarının belirlenmesi kullanılan kriterlerdir. Bilgi kriterleri dışında Lag Exclusion Wald testi de uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi için kullanılabilir. VAR modeli bu aşamalar tamamlandıktan sonra güvenilir bir şekilde yorumlanabilmektedir.⁴¹¹

4.2.2.3.1. Granger Nedensellik Analizi

VAR modelinde yer alan değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin ortaya konulması önemli aşamalardandır. Nedensellik ilişkileri yapısal şokların anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Analizde değişkenler dışsaldan içsele doğru sıralanarak tahmin edilirler. Granger nedensellik testi nedensellik analizlerinde en yaygın kullanılan testtir. Granger nedensellik analizi belirli bir anlamlılık düzeyinde bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin grup halinde sıfıra eşit olup olmadığı test etmektedir.

⁴⁰⁹ A. Koutsoyiannis, **Ekonometri Kuramı**, Ankara, Verso Yayıncılık, 1989, s. 335.

⁴¹⁰ Mustafa Sevüktekin ve Mehmet Çınar, **a.g.e**, 2014, s. 496.

⁴¹¹ Özlem Göktaş, Uygulamalı Ekonometri II, Uzaktan Eğitim Ders Notları

$$X_t = \sum_{i=1}^m \lambda_i X_{t-i} + \sum_{j=1}^m \delta_j Y_{t-j} + u_{1t}$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^m \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^m \beta_j X_{t-j} + u_{2t}$$

Yukarıdaki denklemler yardımıyla granger nedensellik testi yapılmaktadır. VAR modelinin katsayılarında yapılacak sıfır kısıtlamaları ile değişkenler arasındaki nedensellik incelenmektedir.⁴¹²

4.2.2.3.2. Etki Tepki Fonksiyonu

VAR tahmininden elde edilen etki tepki fonksiyonu analizi her bir içsel değişkenin zaman içinde bu değişkendeki ve modeldeki diğer tüm değişkenlerdeki bir şoka nasıl tepki vereceğini gözlemlemektedir. Burada içsel değişkenlerin hata terimlerine verilen rassal şoklara karşı tepkisi ölçülmektedir. Etki tepki analizinde kullanılan değişkenlerin durağan olması gerekmektedir. Değişkenlerin durağan olması durumunda verilecek şokun etkisi belirli bir süre sonunda yok olmaktadır. Buna karşın değişkenlerin durağan olmaması durumunda sisteme verilecek şokların etkisi sonsuza kadar devam edeceği için, ilgili değişkenler arasındaki ilişkilerin doğru bir şekilde ölçülmesi mümkün olmayacaktır.⁴¹³ Etki tepki fonksiyonu serilerin şoklara tepkilerini göstermektedir. Şoklara tepkilerin analiz edilmesinde en etkili yöntem ise etki-tepki fonksiyonlarının grafiksel olarak gösterilmesidir. İndirgenmiş form hata terimleri arasında eş dönemli bir ilişkinin bulunması durumunda şokun etkisinin net olarak ayırt edilebilmesinde Cholesky ayrıştırma yöntemi kullanılmaktadır.⁴¹⁴ Etki tepki fonksiyonunda nedensellik ilişkisi bir değişkenin başka bir değişkenin şoklarına reaksiyon göstermesi durumunda ortaya çıkar. Aksi takdirde nedensellik söz konusu değildir.⁴¹⁵

⁴¹² A.e.

⁴¹³ Mustafa Sevüktekin ve Mehmet Çınar, **a.g.e**, 2014, s. 510.

⁴¹⁴ Walter Enders, **a.g.e**, 2015, s.274-75.

⁴¹⁵ H. Lütkepohl, **New Introduction to Multiple Time Series Analysis**, Germany, Springer-Verlang, 2005, s. 51.

4.2.2.3.3. Varyans Ayırıştırma

VAR tahmininden elde edilen bir başka sonuç ise varyans ayırıştırma bulgularıdır. Varyans ayırıştırma bir değişkenin kendi şoklarından kaynaklanan değişimlerin diğer değişkenlerin şoklarından kaynaklanan değişimlere oranını göstermektedir. Değişkenin hata varyansının diğer değişkenin hata varyansına oranı sıfırdan farklı ise, diğer değişkenin içsel değişken olduğu tespit edilir. Tersine hata varyansları oranı sıfır ise o zaman da diğer değişkenin dışsal olduğu anlamına gelir.⁴¹⁶

Varyans ayırıştırması, bir değişkenin öngörü hata varyansının ne kadarının modeldeki diğer değişkenlere ait şoklar ve ne kadarının da kendi şoku tarafından açıklandığını ortaya koymaktadır. Modeldeki içsel değişken üzerindeki en etkili değişkenin hangisi olduğu varyans ayırıştırması sonucunda ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁷

4.2.2.4. Hipotezler ve Veri Seti

Türkiye’de cari açığın belirleyicilerine yönelik çalışmalar ve cari açığın gelişimi çerçevesinde çalışmanın dayandırıldığı hipotezler şu şekilde özetlenebilir:

1. Türkiye’de sanayi üretiminin yapısı cari açığın oluşması ve kronikleşmesinde büyük pay ve öneme sahiptir.
 - a. Türkiye’de büyüme için ithalat gereksinimi ve üretimde ithalat bağımlılığı nedeniyle büyüme cari açığı artıran önemli bir faktördür. Dış ticaret içerisinde en önemli paya sahip olan imalat sanayinin üretim yapısı cari açık üzerinde önemli etkiye sahiptir. İmalat sanayi alt sektörleri içinde ihracat artışının yaşandığı sektörlerdeki üretim ölçeği ve girdi yapısı ithalat üzerinde belirleyicidir. Çalışmanın incelendiği 1999 dönemi sonrası ihracatın kompozisyonu dikkate alındığında, tekstil-giyim ve tarım gibi emek-yoğun sektörlerin rekabet gücünün düştüğü, bu sektörlerin ihracattaki öncü rolünü ölçek ekonomisine sahip ve sermaye yoğun motorlu kara taşıtları, makine-teçhizat, ana metal gibi sektörlerle bıraktığı gözlenmektedir.

⁴¹⁶ Mustafa Sevüktekin ve Mehmet Çınar, **a.g.e**, 2014, s. 515.

⁴¹⁷ Walter Enders, **a.g.e**, 2015, s. 279.

Bu nedenle, ekonomik büyüme ülkemizdeki cari açık probleminin yapısal boyutunu ortaya koyan bir gösterge olarak önemli görülmektedir. Ekonomik büyüme ile cari açık arasında pozitif yönlü bir ilişki olması beklenmektedir.

- b. Petrol ve türevlerine dayalı üretim yapısı gerek hammadde ithalatı içerisindeki payı gerekse ham petrol ithal fiyatlarına karşı duyarlıdır. Türkiye’de özellikle petrol ithal fiyatlarındaki artışlar, ithalatın önemli ölçüde yükselmesine neden olmuştur. Özellikle enerji ithal eden ülkelerden biri olan Türkiye’de cari açık içerisinde en önemli kalem enerji ithalatıdır. Enerji fiyatlarının yükseldiği dönemlerde cari açık içerisinde enerji ithalatı önemli pay sahibi olmaktadır. Enerji fiyatları ile cari açık arasında pozitif yönlü bir ilişki olması beklenmektedir.
2. Sermaye hareketleri iç talebi artışı ve üretimde ticarete konu olmayan kesimde yoğunlaşmaya neden olarak Türkiye’de cari açık arttığında önemli role sahiptir.
 - a. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile birlikte Türkiye’ye gelen yabancı sermaye uluslararası fiyat rekabet dengesini Türkiye aleyhine bozmakta ve TL’nin değerlenmesine neden olmaktadır. Bir ülkenin uluslararası piyasalarda ihraç ettiği ürünlerinin fiyat rekabeti açısından en önemli belirleyicisi döviz kurudur. Aynı zamanda döviz kuru ihracat için üretimin ithalat bağımlılığı düşünüldüğünde sektörel yoğunlaşma açısından da önemlidir. Türk Lirasında değerlenme üretimde ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşmaya neden olarak ihracatı azaltmakta ve ithalat kanalıyla cari açığın artışına neden olmaktadır.
 - b. Ayrıca yurtiçi faiz oranları uluslararası sermaye hareketlerinin yönünü belirleyen önemli göstergelerdendir. Türkiye’de faiz oranı artışına bağlı yabancı kaynak girişi para arzı ve iç talep artışına neden olarak, ithalatı ve dolayısıyla cari açığı arttırmaktadır.

Bu hipotezler çerçevesinde uygulamada kullanılacak olan cari açık üzerinde etkili değişkenlere ilişkin tanım ve açıklamalar aşağıdaki Tablo 24’de gösterilmektedir.

Tablo 24. Değişkenlerin Tanımı

Değişkenler	Kaynak	Açıklama
cad	TCMB	Cari Denge/GSYH (%)

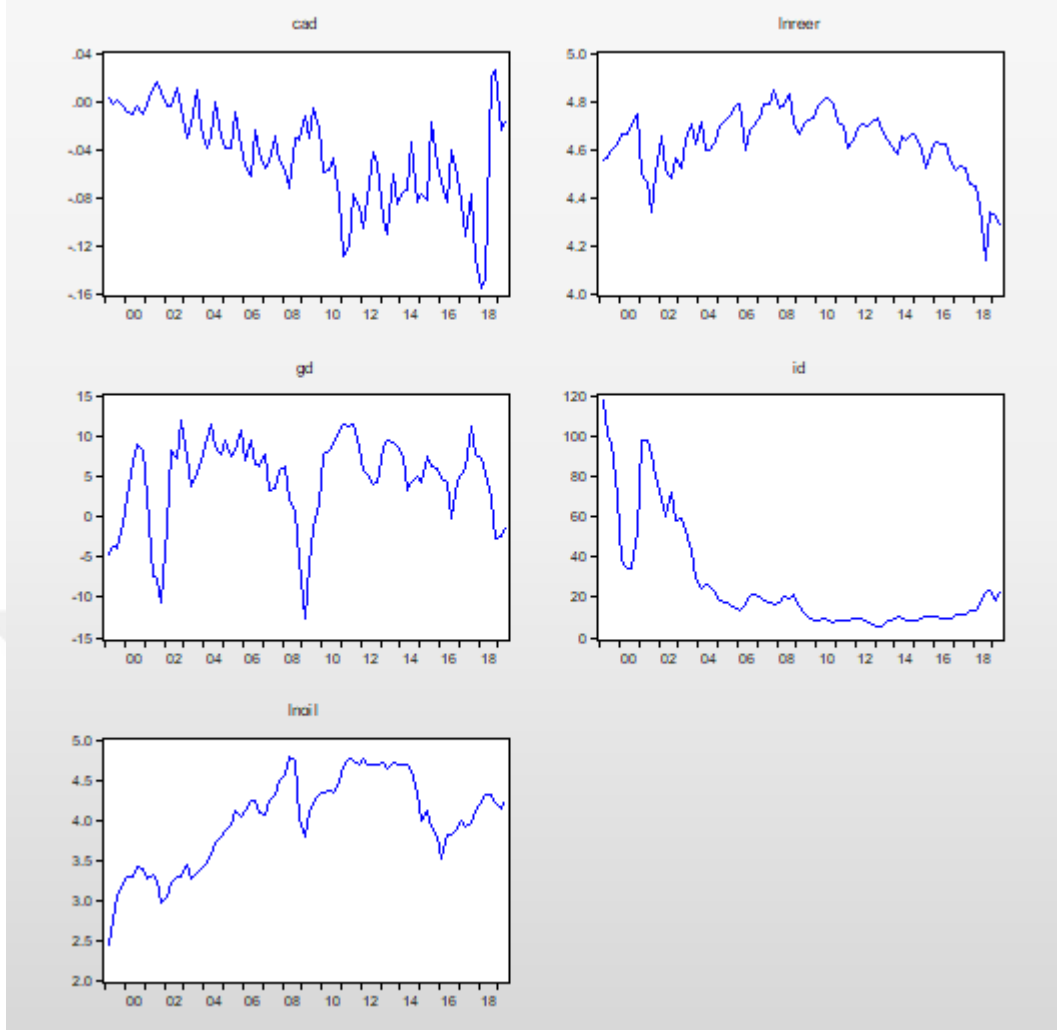
g _d	TCMB	GSYH büyüme oranı (%)
reer	TCMB	Reel Efektif Döviz Kur Endeksi (1995=100)
oip	OECD	Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı (Dolar)
i _d	TCMB	Reel faiz oranı (%)

Çalışmada Türkiye’de cari açığın belirleyicileri 1999:Q1-2019:Q2 dönemi üç aylık veriler ile EViews 9 programı kullanılarak Vektör Otoregresif Modeller aracılığıyla inceleme konusu yapılmaktadır. Modelde bağımlı değişken olarak Cari Denge/GSYH oranı kullanılmıştır. Gelişmekte olan ülkelere özgü olan büyüme için ithalat gereksinimi ve bağımlılık nedeniyle cari açığı artıran değişken olarak GSYİH büyüme oranına modelde yer verilmiştir. Bir ülkenin uluslararası piyasalarda ihraç ettiği ürünlerinin fiyat rekabeti açısından en önemli belirleyicisi olan döviz kuru değişkeni olarak modelde reel efektif döviz kuru değişkeni kullanılmıştır. Ayrıca uluslararası sermaye hareketlerinin yönünü belirleyen önemli göstergelerden olan faiz oranı değişkeni olarak reel faiz oranı değişkeni kullanılmıştır. Son olarak enerji fiyatlarının cari açık üzerindeki etkisini incelemek amacıyla Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkeni modelde kullanılmıştır. Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkeni dışında modelde kullanılan tüm değişkenler merkez bankası elektronik veri dağıtım sisteminden (EVDS) alınmıştır. Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkeni verileri ise OECD databank sisteminden temin edilmiştir.

4.2.2.4.1. Verilerin Grafik Gösterimleri

VAR modellerinde değişkenlerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Değişkenlerin durağanlık seviyelerinin Birim kök testleriyle belirlenmesinden önce değişkenlere ait grafikler Şekil 9’da gösterilmektedir.

Şekil 9’a göre; GSYH büyüme oranı bir sabite sahiptir. Ancak trende sahip değildir. Cari Denge/GSYH, Reel Efektif Döviz Kur Endeksi, Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı ve Türkiye reel faiz oranı değişkenleri ise bir sabite ve trende sahiptir. Belirlenen bu deterministik yapılar dikkate alınarak birim kök testleri uygulanması yapılacaktır.

Şekil 9. Çalışmada Yer Alan Serilerin Grafikleri

4.2.2.4.2. Birim Kök Testi Sonuçları

Serilerin durağan olması, modeldeki değişkenler arasında ekonometrik olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığını tespit etmek açısından ilk şarttır. Birim köke sahip zaman serileri durağan olmayan serilerdir. Bu nedenle serilerin durağanlığı öncelikli olarak araştırılmalıdır. Çalışmada Genişletilmiş Phillips-Peron ve Dickey-Fuller birim kök testleri uygulanmıştır. Birim kök testlerinde sıfır hipotezi birim kök olduğunu, serinin durağan olmadığını ifade etmektedir. Alternatif hipotez ise birim kök olmadığını, serinin durağan olduğunu göstermektedir. Eğer bulunan test istatistik değeri yüzde 5 ve yüzde 10 kritik değerlerinden mutlak değerce küçükse sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Grafik inceleme sonucunda tüm serilerinde trend söz konusudur. Bu nedenle birim kök testlerinde sabit ve trend dikkate alınmıştır. ADF ve PP birim kök testleri sonuçları Tablo 25’de yer almaktadır.

Tablo 25. Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF		PP	
	Level	1st Dif	Level	1st Dif
cad	-4,17*		-4,32*	
gd	-2,72**		-3,60*	
lnreer	-2,35	-7,99*	-2,24	-13,16*
lnoil	-2,31	-7,14*	-2,30	-6,99*
id	-3,83*		-3,53*	

Not: * %5 kritik değerlerinde anlamlıdır. ** %10 kritik değerlerinde anlamlıdır

Cari Denge/GSYH ve reel faiz oranı değişkenlerinin düzey değerleri için uygulanan ADF ve PP testlerine ait hesaplanan tau istatistiği yüzde 5 anlamlılık seviyesindeki tablo değerinden mutlak değerce büyük olduğu için sıfır hipotezi olan cari denge/GSYH ve reel faiz oranı değişkenlerinin birim köke sahip olduğu hipotezi reddedilmektedir. Buna göre cari denge/GSYH ve reel faiz oranı değişkenleri düzeyde durağan yani I (0) değişkenlerdir. GSYH büyüme oranı değişkeninin düzey değerleri için uygulanan testlere ait hesaplanan tau istatistiği ADF testinde yüzde 10 anlamlılık seviyesindeki, PP testinde ise yüzde 5 anlamlılık seviyesindeki tablo değerinden mutlak değerce büyük olduğu için sıfır hipotezi olan GSYH büyüme oranı değişkeninin birim köke sahip olduğu hipotezi reddedilmektedir. Bir başka deyişle, GSYH büyüme oranı değişkeni de düzeyde durağan yani I (0) değişkenlerdir.

Reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenlerinin ise düzey değerleri için uygulanan ADF ve PP testlerine ait hesaplanan tau istatistiği yüzde 5 anlamlılık seviyesindeki tablo değerinden mutlak değerce küçük olduğu için sıfır hipotezi olan reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenlerinin birim köke sahip olduğu hipotez reddedilememektedir. Buna göre reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenleri düzeyde durağan değillerdir. Bu değişkenlerin durağan olmaması nedeniyle serilerin birinci farkı alınmıştır. Buna göre birinci farkı alınmış Reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenleri

için hesaplanan tau istatistiği yüzde 5 anlamlılık seviyesindeki tablo değerinden mutlak değer olarak büyük olduğu için sıfır hipotezi olan reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenlerinin birinci farkları birim köke sahip değildir. Bir başka deyişle reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenleri birinci farkında durağan yani $I(1)$ değişkenlerdir.

Değişkenlerin durağanlık düzeylerinin tespit edilmesinin ardından analize geçilmeden önce $I(1)$ olduğu belirlenen reel efektif döviz kur endeksi ve Türkiye ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkenlerinin birinci farkı alınmış, diğer değişkenlerin ise düzey değerleri $I(0)$ kullanılmıştır.

4.2.2.4.3. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

VAR analizinde ilk olarak uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada LR test istatistiği, son tahmin hata kriteri (FPE), Akaike bilgi kriteri, Schwarz bilgi kriteri ve Hannan-Quinn bilgi kriteri ölçütleri en uygun gecikme süresini belirlemek amacıyla kullanılmıştır. VAR Analizi gecikme uzunluğu kriterler Tablo 26’da gösterilmektedir.

Tablo 26. VAR Analizi Gecikme Uzunluğu Kriterleri

VAR Lag Order Selection Criteria
 Endogenous variables: CAO DLNREER TR_GROWTH TR_INT DLNOIL
 Exogenous variables: C
 Date: 05/15/20 Time: 11:04
 Sample: 1999Q1 2019Q2
 Included observations: 74

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-282.3638	NA	0.001624	7.766590	7.922270	7.828693
1	-114.1543	309.1418	3.39e-05	3.896063	4.830144*	4.268679*
2	-96.07227	30.78840	4.13e-05	4.083034	5.795515	4.766164
3	-79.65632	25.73311	5.33e-05	4.315036	6.805917	5.308679
4	-44.33358	50.59744	4.22e-05	4.036043	7.305324	5.340199
5	9.712084	70.11329*	2.08e-05*	3.251025*	7.298707	4.865695
6	28.49030	21.82333	2.77e-05	3.419181	8.245263	5.344365
7	55.85253	28.10175	3.09e-05	3.355337	8.959820	5.591034

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

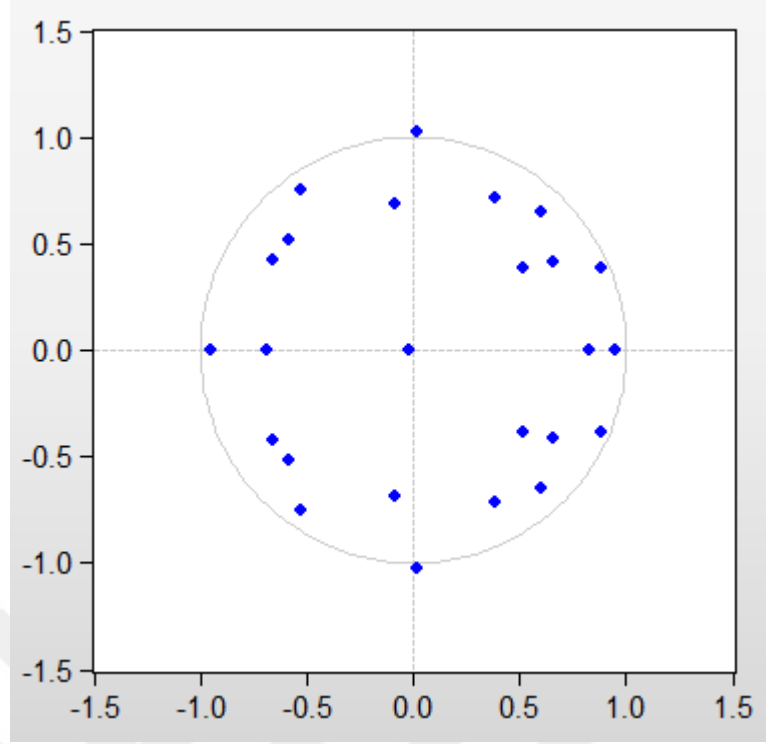
HQ: Hannan-Quinn information criterion

Tablo 26’da uygun gecikme uzunluğu için Schwarz ve Hanan-Quinn bilgi kriterleri haricinde uygun gecikme sayısının 5 gecikme olduğu görülmektedir. Bu nedenle sonraki analizlerde uygun gecikme sayısı 5 olarak belirlenmiştir.

4.2.2.5. VAR Modeli Sonuçları

VAR modelinin tahmini sonucunda elde edilen katsayıların yorumlanması oldukça güç olduğundan uygulamalarda yaygınlıkla, yapısal analizlerin ikinci kısmını oluşturan ve denklem sistemine verilen şoklara karşı, değişkenlerin verdiği tepkilerin analiz edildiği etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması kullanılmaktadır. VAR modeli değişkenler arasındaki ilişkinin yönüne ek olarak, bu ilişkinin şekli ve uzunluğu ile ilgili bilgileri vermektedir. Modelde kısıtsız VAR modeli tahmini yapılmıştır.

Aşağıdaki Şekil 10’a göre; ters köklerin birim çember içerisinde kaldığı görülmektedir. Hesaplanan ters kökler mutlak değerce birim değerden küçük olduğunda birim daire içinde yer almaktadır. Bu VAR (5) modelinin kararlılık ve durağanlık koşullarını sağladığını göstermektedir.

Şekil 10. VAR(5) Modeli Polinom Kökleri Grafiği

4.2.2.5.1. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

VAR (5) modeline ait varsayımların sınanmasının sonrasında, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Modelde, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin yönünü belirleyebilmek için Granger nedensellik testinden faydalanılmıştır. Tablo' 27'de nedensellik ilişkisi bulunan değişkenler belirtilmiştir.

Tablo 27. Nedensellik İlişkisi Bulunan Değişkenler

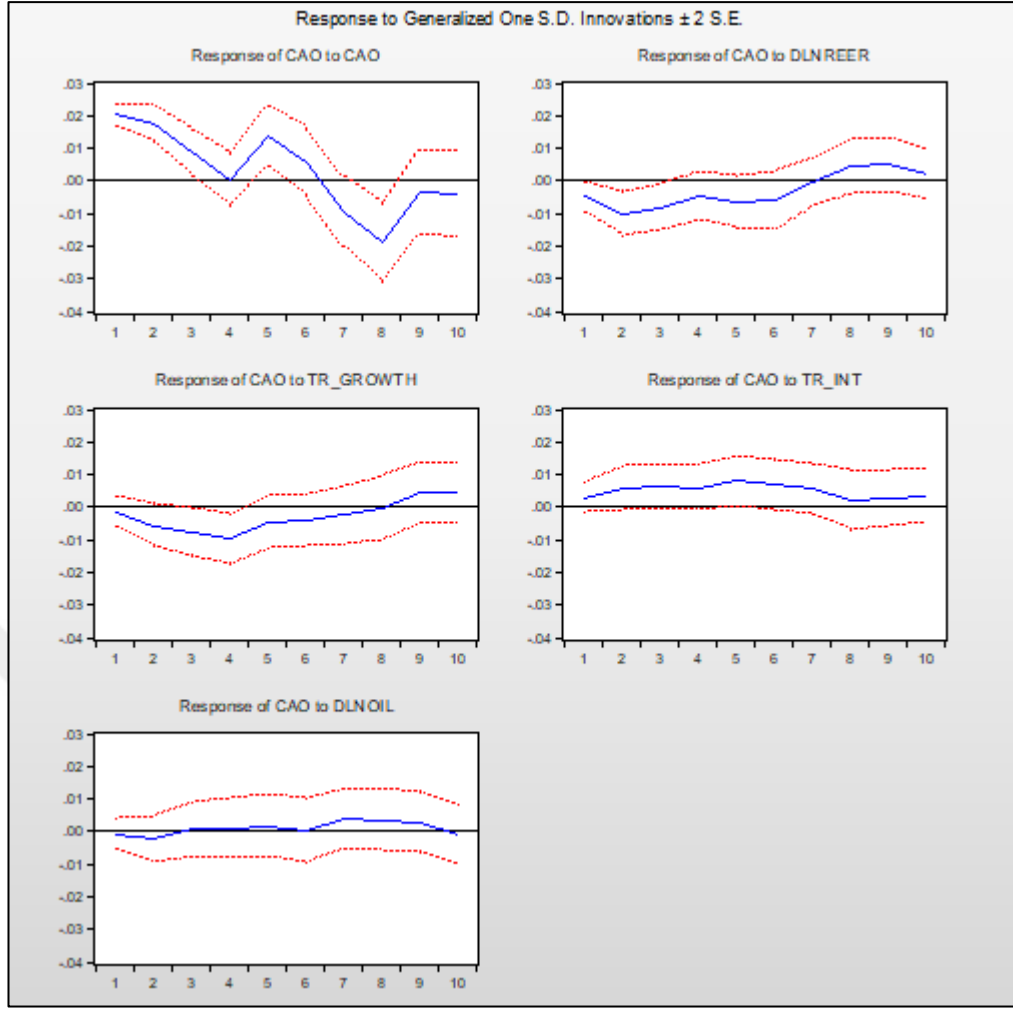
Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F İstatistiği	P Değeri
cad	D(lnreer)	4,702260	0,4533
	gd	11,56747	0,0412
	id	13,69957	0,0176
	D(lnoil)	3,512246	0,6215
	D(lnreer)	4,702260	0,4533
D(lnreer)	cad	28,92962	0,0000
	gd	12,40482	0,0296
	id	29,85361	0,0000
	D(lnoil)	1,956209	0,8552
gd	cad	5,394507	0,3697
	D(lnreer)	11,93615	0,0357
	id	9,674283	0,0850
	D(lnoil)	6,832970	0,2334
id	cad	3,143555	0,6779
	D(lnreer)	4,270680	0,5111
	gd	3,367995	0,6434
	D(lnoil)	3,324329	0,6501
D(lnoil)	cad	5,091105	0,4049
	D(lnreer)	1,430936	0,9209
	gd	0,886225	0,9712
	id	6,307532	0,2774

Tablo 27'ye göre; Granger nedensellik sonuçlarına göre, GSYH büyüme ve reel faiz oranı değişkenleri cari denge/GSYH oranındaki dalgalanmalara sebep olan açıklayıcı değişkenlerdir. GSYH büyüme ve reel faiz oranı değişkenlerinden cari denge/GSYH oranına doğru tek yönlü bir etkileşim mevcuttur. Ayrıca cari denge/GSYH oranı, GSYH büyüme ve reel faiz oranı değişkenleri reel döviz kuru endeksi değişkenindeki dalgalanmalara sebep olan açıklayıcı değişkenlerdir. Cari denge/GSYH oranı ve reel faiz oranından ve Reel döviz kuru endeksine doğru tek yönlü bir etkileşim mevcut iken GSYH büyüme oranı ile reel döviz kuru endeksi arasında çift yönlü etkileşim görülmektedir. Değişkenler arasındaki etkinin yönünü

belirleyen Granger nedensellik testi, bu değişimin sadece cari dönem etkisini ortaya koyabilmektedir. Bu nedenle ilişkilerin daha detaylı incelenmesi için VAR analizi ile etki-tepki analizi sonuçlarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

4.2.2.5.2. Etki Tepki Analizi Sonuçları

Çalışmada etki-tepki analizi için değişkenlerin dizilim sırasına duyarlılığı ortadan kaldırmak için “Genelleştirilmiş Etkiler (Generalized Impulses)” metodu kullanılmıştır. Değişkenlere ilişkin etki-tepki fonksiyonları hesaplamalarında güven aralıkları ± 2 standart hata için hesaplanmıştır. Grafiklerdeki kesikli çizgiler ± 2 standart hata için güven aralıklarını ifade etmektedir. Düz çizgiler ise hata terimlerinde meydana gelen 1 birimlik şoka karşı bağımlı değişkenin zaman içerisinde gösterdiği tepkiyi ifade etmektedir. Etki-tepki fonksiyonu grafiklerinin güven aralığı sınırlarında yer alması, etki-tepki fonksiyonlarının istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını anlamak açısından önem taşımaktadır. Ayrıca etki-tepki fonksiyonlarında anlamlı istatistiksel ilişki güven sınırları içerisinde seyreden grafiğin 0 çizgisini kesmesinden anlaşılmaktadır.

Şekil 11. Etki Tepki Analizi Sonuçları

Şekil 11'e göre, modelde cari açığın belirleyicileri olarak kullanılan değişkenler ile Cari denge/GSYH oranı değişkeninin yani bağımlı değişkenin kendisinin şoklardaki bir birimlik standard sapma karşısındaki tepkilerini göstermektedir. Etki-Tepki fonksiyonları incelendiğinde, cari denge/GSYH oranı (CAO) değişkeninde meydana gelen 1 standart hatalık şoka karşı Cari denge/GSYH oranı (CAO) değişkeni pozitif tepki vermekte ve bu tepki 4. periyotta (1 yıl sonra) sona ermektedir. İlk dönem şokun etkisi yüksek iken sonraki çeyreklerde etkinin azalmaya başladığı gözlemlenmektedir. Ayrıca reel efektif döviz kuru (DLNREER) değişkenlerinin cari açık üzerinde başlangıçta negatif olan etkisinin zaman geçtikçe pozitif dönmektedir ve bu etki 8. periyotta (2 yıl sonra) sona ermektedir. Benzer şekilde GSYH büyüme oranı (TR_GROWTH) değişkeninde meydana gelen bir şok cari açığı başlangıçta 5 periyot dönemde negatif etkilemekte, sonrasında etki pozitif dönmekte ve şokun etkisi 9. periyotta sona ermektedir. Modelde kullanılan diğer değişkenlere gelince faiz

oranı (TR_INT) değişkeninde meydana gelen şok cari açığı pozitif etkilemektedir. Fakat bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Diğer yandan ham petrol ithalatı varil fiyatı (DLNOIL) değişkeninde meydana gelen şokun cari açık üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Her ne kadar etki tepki fonksiyonları nedensellik hakkında ipucu verse de, burada yorumun nedensellik çerçevesinde değil, rassal şoklar dikkate alınarak yorumlandığının unutulmaması gerekmektedir.

4.2.2.5.3. Varyans Ayırıştırma Analizi Sonuçları

Varyans ayırıştırma analizi bir değişkene ilişkin öngörü hata varyansının diğer değişkenler tarafından açıklanma oranını belirtmektedir. Değişkenlerin kendilerinde ve diğer değişkenlerde ortaya çıkan şokların yüzde kaçının kendisinden ve diğer değişkenlerden kaynaklandığını varyans ayırıştırma analizi göstermektedir. Yüzdesel olarak gösterilen etkilerin toplamı 100 değerini vermektedir. Çalışmada kullanılan cari açığı belirleyen değişkenlerin varyans ayırıştırması sonuçları cari açık aşağıdaki tablolarda belirtilmiştir. Varyans analiz sonuçları Tablo 28’de gösterilmektedir.

Tablo 28. Varyans Ayırıştırma Analizi Sonuçları

Period	S.E.	CAO	DLNREER	TR_GROW...	TR_INT	DLNOIL
1	0.020306	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.027912	92.42270	4.696377	2.618882	0.048834	0.213203
3	0.030876	83.15892	8.023619	7.607164	0.511534	0.698760
4	0.033032	72.65719	9.301087	15.44618	1.249475	1.346066
5	0.036617	73.64151	8.424751	13.44790	2.806895	1.678947
6	0.037807	71.27986	9.584168	13.62609	3.838126	1.671755
7	0.039889	69.50817	9.094434	12.91917	5.757898	2.720324
8	0.044580	73.70772	7.282955	10.49837	5.806478	2.704481
9	0.045513	71.25177	7.827398	11.00895	7.114902	2.796979
10	0.046294	69.73984	7.611534	11.38110	8.324680	2.942851
Cholesky Ordering: CAO DLNREER TR_GROWTH TR_INT DLNOIL						

Tablo 28’e göre; varyans ayırıştırması sonuçları incelendiğinde, 10 periyotluk öngörü dönemi için cari açık üzerinde meydana gelen değişimi kendisinin açıklama derecesi %100 iken bu oran 10 Periyot sonunda yüzde 69,74’e gerilemiştir. Cari açık için ileriki dönemlerde öngörü hata varyansı içinde en büyük paya sahip olan değişkenler sırasıyla yüzde 11,38 ile ekonomik büyüme, yüzde 8,32 ile reel faiz oranı

ve yüzde 7,61 ile reel efektif döviz kuru endeksi olmuştur. Petrol ithalatı varil fiyatı değişkenin 10 periyotluk dönemde önemli bir açıklama gücü olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlar etki tepki fonksiyonu analizinden elde edilen sonuçlar ile tutarlıdır.

SONUÇ

Küreselleşme sürecinde ülkelerin karar alma mekanizmalarının birbiri ile bağımlı ilişkisi hükümetlerin eşanlı karar verme ve bağımsız politika uygulama alanlarını daraltmaktadır. Bu bağımlı yapının içinde en çok tartışılan konuların başında dış ticaret politikaları gelmektedir. Türkiye’de de geçtiğimiz 30 yılda en çok tartışılan ekonomik sorunlardan biri gittikçe artan ve süreklilik kazanan cari açık sorunudur. Bir ekonomide nihai amacın iç ve dış denge olduğu düşünüldüğünde, kronik cari açık ülke ekonomisinin dış dengeden gittikçe daha fazla uzaklaştığının göstergesidir. Ayrıca, kriz yılları dışında her yıl cari açık veren Türkiye’de dış borç stokunun sürdürülemez boyutlara ulaşmasının da temelini cari açıklar oluşturmaktadır. Türkiye’nin dış finansman kullanım alanlarının katma değer yaratmaması ve yabancı sermayenin daha ne kadar süre cari açığın finansmanı ve sürdürülebilirliğine katkı sağlayacağı belirsizlikleri arttırmaktadır. Bu çalışmada Türkiye’de cari açığı ortaya çıkaran etkenlerin ortaya konulması ve cari açığın oluşmasında belirleyici olduğu düşünülen ekonomi politikalarının tarihsel gelişimi değerlendirilmiştir. Çalışmada cari açık sorununa ilişkin değerlendirmeler Türkiye’nin içinde bulunduğu küresel ve ulusal koşullar dikkate alınarak yapılmıştır. Küresel gelişmelerde 2000 yılı sonrası meydana gelen önemli değişimler ve Türkiye’nin bu gelişmeler sonucu uyguladığı ekonomi politikaları çalışmanın istatistiksel olarak değerlendirildiği uygulama alanını oluşturmaktadır.

Türkiye sanayileşme ve sermaye birikimi yirminci yüzyılın ikinci yarısından günümüze dek önemini korumuştur. Ülkeye özgü olarak bu süreç ödemeler dengesi krizlerinin de ortaya çıkmasının temel nedenini oluşturmuştur. Türkiye ekonomisi faizlerin ve/veya TL’nin değerlenmesi ile artan iç talebi ithalat ile karşılayan, büyük dış ticaret açıkları veren bir ekonomi haline gelmiştir. Bu anlamda Türkiye dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecini ulusal kaynakları ile gerçekleştiremeyen, büyümeyi dış kaynağa bağımlı sürdürmek zorunda kalan bir ülke görünümü vermektedir. Türkiye’nin 1923-1980 dönemi dış ticaret politikaları ve dünya ekonomisi ile eklemlenme süreci dikkate alındığında, bu dönem kapitalizmin ülke ekonomisinde gelişme gösterdiği bir dönemdir. Dönem boyunca Türkiye’nin dış ticaret politikaları üzerinde iki farklı yaklaşımın etkili olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlardan biri, korumacı-devletçi politikalara dayanmakta iken diğeri dışa açık-

serbest piyasaya dayalı politikalara dayanmaktadır. 1923-1980 dönemi ithal ikamesine dayalı büyüme stratejisinin dışa açık büyüme stratejisine göre daha baskın bir strateji olduğu bir dönemdir. Bu dönem içinde 1923-1929 ve 1946-1953 yılları dışında, ithal ikamesine dayalı ve dış rekabete kapalı büyüme stratejisi ekonomi politikalarının temelini oluşturmuştur. Bu politikalar kamunun doğrudan üretim faaliyetlerinde bulunduğu bir ortamda, düşük faiz düşük kur uygulamaları ile sanayinin geliştirilmesini ve sermaye birikimini amaçlamıştır. Fakat ekonominin dışa bağımlılığını azaltma hedefiyle yapılan kalkınma planları beklentinin aksine ithalata bağımlılığı daha da arttırmıştır. Uygulanan ithal ikameci stratejide temel sorun yatırımların verimli alanlara yönlendirilmemesi olarak ortaya çıkmaktadır. Dönem boyunca, dış kaynak sağlamanın görece kolay olması ekonominin ithalat bağımlılığının kronikleşmesine ve ihracatın ihmal edilmesine neden olmuştur. Dönem sonunda dış rekabete karşı korunan ulusal sermayenin rekabet avantajı yakalayamamış olmaması Türkiye'deki krizlerin neden hep dış ödemeler sorunlarından kaynaklandığını ortaya koyan önemli bir göstergedir. İthal ikameci strateji uluslararası bir dış borç krizi ve ulusal ekonominin içine düştüğü döviz darboğazı nedeniyle 1980 yılında son bulmuştur.

1970'lerin sonunda gelişmiş ülkeler petrol krizi ve enflasyona karşı sıkı para politikası uygulamaları nedeniyle likidite sıkıntısı, yüksek faizler ve durgunluk ile karşı karşıya kalmıştır. Söz konusu ülkelerde borç krizleri patlak vermiştir. Bu dönemde gerek dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine dönmesi, gerekse yükselen faiz oranları ile borçlu olan ülkelerin finansman maliyetleri artmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde borç yükü ve dış ticaret açıkları hızla artmıştır. Dünya ekonomisinde yaşanan bu gelişmeler, Türkiye Ekonomisi'ni de doğrudan etkilemiştir. Türkiye dış borç krizi ve ulusal ekonominin içinde bulunduğu döviz darboğazı nedeniyle ithal ikamesi stratejisini terk ederek dışa açılma ve dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecine girmiştir. Türkiye 1980 yılında askeri darbe koşulları altında serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. İhracata yönelik büyüme yeni dönemin stratejisi olarak belirlenmiştir. Bu strateji çerçevesinde ticaret kotalarına dayalı ithalat rejimi serbestleştirilmiş, tarife oranları düşürülmüş ve yüksek oranlı bir devalüasyon ile döviz piyasası esnekleştirilmiştir. İhracata dayalı büyüme stratejisinin kamu finansman destekleri ve geniş vergi teşvikleri eşliğinde uygulanması ekonomideki yapısal dönüşümü sağlanmıştır. Bu süreçte uluslararası ticareti özendirmek için gümrük

vergileri yarı yarıya düşürülmüştür. 1988 yılı sonuna kadar süren bu uygulamalar devalüasyona dayanan, reel ücret artışlarını bastıran ve teşvikler ile ihracatı özendiren rekabet ve ekonomi politikalarını içermektedir. Özellikle devalüasyonlar imalat sanayi ihracatının milli gelir ve toplam ihracat içindeki paylarını artmış olmakla birlikte yeni yatırım ve üretim kapasiteleri yaratmaktan çok uzak kalmıştır. İmalat sanayi ihracat artışlarının ara malı ithalatına ve atıl kapasite kullanımına dayalı gerçekleştirildiği görülmektedir. İmalat sanayi üretiminin kapasite kullanım oranları sınırına gelindiğinde yatırım malı ithalatına gereksinim duyması ile birlikte dış ticaret açığı sürdürülemez hale gelmiştir. Ayrıca bu dönem ülkeye giriş yapan sermaye miktarı artarken, büyük çaplı altyapı yatırımlarının iç ve dış borç kanalları ile finanse edildiği görülmektedir. Artan bütçe açıklarının kısa vadeli hazine senetleri ve uzun dönemli tahvil ihracı ile finanse edildiği bu süreçte, kamu mali disiplini bozulmuş ve Türkiye yurt dışından alınan özel kredilerin ticari bankalarca devlete pazarlandığı bir iç borç cenneti haline gelmiştir. Bu uygulamalar 1990'lı ve 2000'li yıllarda yaşanan finansal krizlerin de temelini oluşturmaktadır.

1989 sonrası finansal piyasaların serbestleşmesi, yabancı fonların büyümesi ve gelişmiş ülke faiz oranlarının düşmesi ile sermaye hareketleri yoğun bir biçimde gelişmekte olan piyasalara yönelmiştir. Mali piyasaların sermaye piyasalarıyla eklemlenme süreci bu gelişmeleri takip etmiş ve Türkiye 1990'larda tamamen dışa açık bir ekonomi haline gelmiştir. Bununla birlikte 1990 sonrası Türkiye'de cari açık dikkat edilmesi gereken kronik bir soruna dönüşmüştür. 1990'lar boyunca krizlere genellikle artan cari açıkların eşlik etmesi ise cari açığın krizin öncü göstergesi olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Türkiye'de 1994 Krizi ile birlikte kısa vadeli borç oluşumu ve büyük cari açıkların sürdürülebilirliği konusunda endişeleri artmıştır. 1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelere akan spekülasyon yabancısı sermaye yatırımları gelişmekte olan ülkelerde ulusal paranın değerlenmesine ve iç talebin genişlemesine kaynaklık etmiştir. Bu yönüyle, yabancı sermaye akımları gelişmekte olan ülkelerde önemli sorunların kaynağı olarak görülmektedir. Bu dönemde kamu kesimi borçlanma gereksinimi artmış, uygulanan yüksek reel faiz-düşük kur politikası ile Türkiye'ye sıcak para girişinin artması, bütçe açığı ve cari açığın finansmanı önem kazanmıştır. 1994 krizi sonrası, Türk Lirası yüksek oranda değer kaybetmiş ve kamu iç borç faiz hadleri yükselmiştir. Türkiye'de kriz sonrası iç borçlanmanın daha yüksek boyutlara

ulaşması ile iç borç finansmanının uluslararası kuruluşlardan sağlandığı yeni bir borç yönetimi evresine girilmiştir.

Türkiye 1999 yılında IMF ile yapılan stand-by anlaşması sonrasında iç borçlanma politikasını değiştirmiştir. 2000 yılında başlayan istikrar programı ile yapısal reformların hayata geçirilmesi hedeflenmiş, bu reformlar ile ekonomide var olan dengesizliklerin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Döviz kurunun nominal bir çapa haline getirilmesi ile yapısal reformlara uygun bir ortamın oluşturulmasına çalışılmıştır. Bu yaklaşım ulusal paranın değerlenmesi sürecini ortaya çıkarmıştır. İhracatçı sektörün döviz kuru değer kaybından yaşadığı olumsuz etkilerin ortadan kaldırılabilmesi için ise faiz oranları düşürülmüştür. Program çerçevesinde faiz oranlarının düşmesinin yatırımları arttıracığı, TL'nin değer kazancının reel sektör üzerinde yaratacağı olumsuz etkinin düşük faiz oranları ile telafi edilebileceği ve dış ticaret açığının kontrol altında tutulabileceği öngörülmüştür. Ancak bahsi geçen uygulamalar beklenen sonuçları vermemiştir. Düşük faiz ortamı ticarete konu olan sektörleri yatırım ve ihracat artışı için teşvik edememiştir. Tam tersine faiz oranındaki düşüş tüketim eğilimi yüksek olan Türkiye'de tüketimi arttırmıştır. Kur çapası uygulayan diğer ülkelerde olduğu gibi, tüketim ve tüketim malı ithalatında ciddi bir artış yaşanmış ve dış ticaret açığı artmıştır. Öte yandan artan talep enflasyonun daha fazla artmasına da neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler TL'nin değerlenmesi kaybetmesi ve dış açığın artması ile sonuçlanmıştır. Nominal çapa uygulamasına dayalı istikrar programı ile 2000 yılı içerisinde net borç yükü reel olarak düşmesine rağmen, Türkiye tarihinin en önemli krizi olan 2001 yılı krizini yaşamıştır. 2000'li yıllarda küresel ekonomide önemli bir değişim olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde ticari ve finansal liberalleşme derinlemesine entegrasyona neden olarak, sanayileşme süreçlerini tamamlayan gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında güçlü karşılıklı bağımlılık ilişkilerini getirmiştir. Bununla birlikte, yüksek imalat sanayi ve doğal kaynak kapasiteleri sayesinde büyük miktarda cari fazla veren ve küresel üretim ağlarında öne çıkan Çin gibi ülkeler ile küresel enerji zincirini kontrol eden OPEC üyesi ülkeler dünya ekonomisinde ağırlık kazanmışlardır. Dolayısıyla küresel imalat sanayi kapasitesinin yükselen ekonomilere kaydığı, sistemin merkezinde yer alan Amerika Birleşik Devletleri'nin ciddi boyutta cari açık verdiği ve sermaye akımlarının giderek yükselen piyasalardan kaynaklandığı bir dönem ortaya çıkmıştır. 2000'li yıllarda Türkiye'de cari denge 2008 yılında yaşanan küresel kriz dönemi de dahil

olmak üzere sürekli açık vermiştir. 2003 yılında yüzde 2,5 olan cari açığın milli gelire oranı 2007 yılında yüzde 5,8 düzeyine ulaşmış, 2008 yılında dış talepte meydana gelen düşme ile birlikte yüzde 2 düzeyine gerilemiştir. 2010 yılı ile birlikte tekrar yükselerek 2011 yılında yüzde 8,1 gibi oldukça yüksek seviyelere çıkmıştır. Ayrıca 2009 yılından itibaren Türkiye'nin cari açığı daha çok gelişmiş ülkelerden gelen portföy yatırımları ile finanse edilmeye başlamış, bu yönüyle de kriz öncesi doğrudan yabancı sermaye hareketleri ile finanse edilen dönemden ayrılmıştır.

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda Türkiye'nin 2000 yılı sonrası cari açık sorunu hem tarihsel olarak üretim yapısındaki yapısal özelliklerden kaynaklanan hem de küreselleşme ve yabancı sermaye hareketleri ile belirlenen bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede çalışmanın dayandırıldığı hipotezler iki başlıkta özetlenmektedir. Bunlardan ilki Türkiye'de sanayi üretiminin yapısının cari açığın oluşmasında ve kronik hale gelmesinde büyük pay ve öneme sahiptir. Bir diğeri ise, özellikle 2000 yılı sonrası küresel ekonomide meydana gelen değişim ve sermaye hareketlerinin gelişmekte olan ülkelerde yoğunlaşması nedeniyle ortaya çıkan iç talep artışı ve üretimde ticarete konu olmayan kesimde yoğunlaşma Türkiye'de cari açık artışında önemli role sahiptir.

Hipotezler doğrultusunda, Türkiye'de büyüme için ithalat gereksinimi ve üretimde ithalat bağımlılığı nedeniyle ekonomik büyüme cari açığı artıran önemli bir faktördür. Özellikle dış ticaret içerisinde önemli paya sahip olan imalat sanayinin üretim yapısı cari açık üzerinde önemli etkiye sahiptir. İmalat sanayi alt sektörleri içinde ihracat artışının yaşandığı sektörlerdeki üretim ölçeği ve girdi yapısı ithalat üzerinde belirleyicidir. Çalışmanın incelendiği 2000 yılı sonrası toplam ihracatın sektörel bileşimi dikkate alındığında, ihracattaki öncü rolün ölçek ekonomilerinin ve sermaye yoğunluğunun görece daha baskın olduğu motorlu kara taşıtları, makine-teçhizat, ana metal gibi sektörlerle kaydığı gözlenmektedir. Bu nedenle, ekonomik büyüme ülkemizdeki cari açık probleminin yapısal boyutunu ortaya koyan bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde, Türkiye'de özellikle petrol ithal fiyatlarındaki artışlar, ithalatın önemli ölçüde artmasına neden olmaktadır. Büyüme dönemlerinde artan enerji talebi enerji fiyatlarının düzeyine bağlı olarak cari açık içerisinde önemli pay sahibi olmaktadır.

Çalışmada sermaye hareketlerinin yoğunlaşması Türkiye’de cari açık artışında bir diğer önemli etken olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’de cari açık, 2008 yılında başlayan küresel kriz öncesine kadar rekordan rekora koşmuş, 2003-2008 yılları arasındaki ortalama cari açık, 1980-2002 yılları arasındaki ortalama cari açığın 20 katına ulaşmıştır. Bilindiği üzere Türkiye’ye gelen yabancı sermaye TL’nin değerlenmesine neden olmakta ve uluslararası fiyat rekabet dengesini Türkiye aleyhine bozmaktadır. Aynı zamanda döviz kuru ihracat için üretimin ithalat bağımlılığı düşünüldüğünde sektörel yoğunlaşma açısından da önemlidir. Dolayısıyla Türk Lirasında değerlenme gerek fiyat rekabet dengesini Türkiye aleyhine bozarak gerekse üretimde ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşmaya neden olarak ihracatı azaltmakta ve ithalat kanalıyla cari açığın artışına neden olmaktadır. Ayrıca reel faiz oranları uluslararası sermaye hareketlerinin yönünü belirleyen önemli göstergelerdendir. Türkiye’de faiz oranı artışına bağlı yabancı kaynak girişi para arzı ve iç talep artışına neden olarak, ithalatı ve dolayısıyla cari açığı arttırmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye’de 1999-2019 dönemi cari açığı belirleyen değişkenler, oluşturulan yukarıdaki hipotezler doğrultusunda ekonomik büyüme, reel efektif döviz kuru, reel faiz oranı ve ham petrol ithalat fiyatı olarak belirlenmiş ve bu değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri analiz etmek için vektör otoregresif (VAR) modelleri kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir; VAR analizinde elde edilen nedensellik ilişkileri incelendiğinde, ekonomik büyüme ve reel faiz oranı değişkenleri cari açıktaki dalgalanmalara sebep olan açıklayıcı değişkenlerdir. Ekonomik büyüme ve reel faiz oranı değişkenlerinden cari açığa doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Döviz kuru ve ham petrol ithal fiyatı ile cari açık arasında ise bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Ayrıca cari açık, ekonomik büyüme ve reel faiz oranı değişkenleri reel döviz kuru endeksi değişkenindeki dalgalanmalara sebep olan açıklayıcı değişkenlerdir. Cari açık ve reel faiz oranından ve reel döviz kuru endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcut iken ekonomik büyüme oranı ile reel döviz kuru endeksi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi görülmektedir. Etki tepki analizleri ile modelde kullanılan değişkenlerde meydana gelen şoklara cari açığın tepkisi ortaya konulmaktadır. Buna göre, cari açığın kendisi üzerinde meydana gelen şokların cari açık üzerinde pozitif tepki verdiği görülmek ve bu tepki bir yıl sonra sona ermektedir. Ayrıca ekonomik büyüme değişkeninde meydana gelen bir şok cari açığı başlangıçta beş periyot dönemde negatif

etkilemekte, sonrasında etki pozitifte dönmekte ve şokun etkisi dokuzuncu periyotta sona ermektedir. Faiz oranı değişkeninde meydana gelen şok ise cari açığı pozitif etkilemektedir. Fakat bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Diğer yandan ham petrol ithalatı varil fiyatı değişkeninde meydana gelen şokun cari açık üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Varyans ayrıştırması sonuçları incelendiğinde, cari açık değişkenindeki şokların büyük bir kısmı kendisi tarafından açıklandığı görülmektedir. Cari açığı kendisinden sonra etkileyen değişkenler etki sırasına göre ekonomik büyüme, reel faiz oranı ve reel efektif döviz kuru endeksi olmuştur. Petrol ithalatı varil fiyatı değişkeninin önemli bir açıklama gücü olmadığı görülmektedir.

Cari açığın belirleyicilerini ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmadan elde edilen bulgular değerlendirildiğinde, ekonomik büyüme ile cari açık arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmektedir. Bu sonuç Türkiye’de cari açığın üretim yapısına bağlı yapısal bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye 2001 sonrası uluslararası sermayenin de katkısıyla yüksek büyüme oranları yakalamış ancak bunun maliyeti yüksek cari açık olmuştur. Cari açık artışlarının nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İmalat sanayi yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde ihracat kompozisyonunda emek-yoğun mallar üreten düşük katma değerli sektörlerden sermaye-yoğun sektörlerle doğru gerçekleşen yeniden yapılanma dış ticarete değişime neden olmuştur.
- Yatırım malı ihracatı yaklaşık 2 kat artmış, bu artış içindeki en önemli pay motorlu kara taşıtları, makina ve teçhizat imalatı sektörlerine ait olmuştur. Sermaye yoğunluğu daha yüksek olan bu sektörlerin ihracatta ön plana çıkması ara malı ithalatının temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle sanayi üretiminde kullanılan hammaddelerin dış ticaret açığı 2002-2008 döneminde yaklaşık 4 kat artmış, ana metal sanayi ithalatı içindeki payı yüzde -3,5’den yüzde 16,9’a çıkmıştır.
- Sermaye yoğunluğu yüksek sektörlerin ihracatta ön plana çıkması ihracatta ithal girdi kullanım oranının da artmasına da neden olmuştur. OECD verilerine göre Türkiye’de ithal girdi kullanım oranı 1995

yılında yüzde 13,9, 2012 yılında yüzde 20,4, düzeyine çıkmış, 2016 yılında ise yüzde 16,5'tir.

- Yurtiçi tasarruflar önemli ölçüde azalmıştır. 1996 yılında yüzde 22,3 olan tasarrufların milli gelir içindeki payı 2015 yılında yüzde 14,3'e düşmüştür. Tüketimdeki artış ve tasarruflarda düşüş ekonomik büyüme dönemleri itibariyle cari açığa artış hızının yükselmesi beklentisini ortaya çıkarmaktadır.

Tüm bu sonuçlardan hareketle Türkiye'de 2001 yılı sonrası uluslararası sermaye akımlarının finansmanı ile uygulanan cari açığa dayalı büyüme modelinin dış ticarete konu verimli alanlardan çok ticarete konu olmayan sektörlerde yatırım ortamını iyileştirdiği görülmektedir. Söz konusu büyüme modeli cari açıkların sürdürülebilir olduğu sürece sorun olmayacağı öngörüsüne dayalıdır. Finansman olanaklarının kısıtlı ve ekonomik konjoktürün geçici olduğu düşünüldüğünde 2001 sonrası uygulanan ekonomi politikalarının sürdürülebilir olmayacağı açıktır. Dönem boyunca dış ticarete katma değeri yüksek sektörlerde yatırım artışı görülmekle birlikte tarihsel olarak ithalata dayalı üretim yapısına sahip Türkiye 'de sermaye yoğunluğu daha yüksek olan bu sektörlerin ihracatta ön plana çıkması ara malı daha fazla arttırmaktadır. Sermaye yoğunluğu yüksek sektörlerin ihracatta ön plana çıkması ihracatta ithal girdi kullanım oranının da artmasına neden olmaktadır. Tüm bu değerlendirmeler çerçevesinde Türkiye'de tarihsel olarak da her dönem artan ithalata bağımlı üretim yapısını değiştirecek ekonomi politikaları cari açığı sorun olmaktan çıkararak yegâne önlem olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adedeji, O. Samson, Jagdish Handa and A.Bilson Darku: **The Balance of Payments Analysis of Developing Economies: Evidence from Nigeria and Ghana**, Aldershot Hants England, Ashgate Publishing, 2005.
- Adem Ali M. ve Bengü Vuran: “Why Does Turkey Have a Chronic Current Account Deficit? An Empirical Analysis”, **International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Managment Sciences**, Vol. 8, No. 1, 2018, s. 104-118.
- Agenor, Pierre-Richard, C. John McDermott, and E. Murat Ucer: “Fiscal Imbalances, Capital Inflows, and Real Exchange Rate: The Case of Turkey”, **IMF Working Paper**, WP/97/1, 1997, pp. 1-20.
- Allen, Roy E.: **Financial Crises and Recession in the Global Economy**, Edward Elgar Publishing, 1994.
- Akçay Ümit ve Ali Rıza Güngen: **Finansallaşma Borç Krizi ve Çöküş Küresel Kapitalizmin Geleceği**, Ankara, Notabene Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Alexander, Sidney S.: “Effects of A Devaluation on a Trade Balance”, **IMF Staff Papers**, Vol. 2, No. 2, 1952, pp. 263-278.
- Alioğulları, Z. Harun, Y. Soner Başkaya, Y. Emrah Bulut ve Mustafa Kılınç: “Türkiye’de Tüketici ve Ticari Kredilerin Cari Açıkla İlişkisi”, Ankara, **TCMB Ekonomi Notları**, S. 19, 2015, s. 1-13.
- Alper Ali Eren ve Gürçem Oransay: “Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkisinin Panel Nedensellik Analizi Ekseninde Değerlendirilmesi”, **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, 1(2), 2015, ss. 73-85.
- Altınok Serdar ve Murat Çetinkaya: “Devalüasyon ve Türkiye’de Devalüasyon Uygulamaları ve Sonuçları”, **Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi**, Sayı 9, 2003, s. 47-64.

- Amadeo, Edward J.: “The Knife-Edge of Exchange Rate Based Stabilization: Impact on Growth, Employment and Wages”, **UNCTAD Reviews**, 1996, pp. 1-26.
- Amin, Samir: **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992.
- Ando, Albert and Franco Modigliani: “The Life Cycle Hypothesis of Saving Aggregate Implications and Tests”, **The American Economic Review**, Vol. 53, No. 1, 1963, pp. 55-84.
- Aristovnik, Aleksander: “The Determinants Excessiveness of Current Account Deficits in Eastern Europe the Former Soviet Union”, **William Davidson Institute Working Paper**, No. 827, 2006, pp. 1-26.
- Aristovnik, Aleksander: “Short and Medium-term Determinants of Current Account Balance in Middle East and North Africa Countries”, **William Davidson Institute Working Paper**, No. 862, 2007, pp. 1-23.
- Arize, Chuck A.: Thomas Osang and Daniel J. Slottje, “Exchange-Rate Volatility and Foreign Trade: Evidence From Thirteen LDC's”, **Journal of Business & Economic Statistics**, 18 (1), 2000, s. 10-17.
- Atış, Aydanur G. ve Fatih Saygılı: “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicilerinin Ampirik Analizi”, **Sosyoekonomi Dergisi**, 1, 2014, s. 87-104.
- Atiyas, Izak ve Şefik Sayın: “A Political Economy Perspective on Turkey’s Budget Deficits”, **Boğaziçi University Journal**, C. 12, No. 1, 1998, s. 60-85.
- Aydın, Faruk, Hülya Saygılı ve Mesut Saygılı: “Empirical Analysis of Structural Change in Turkish Exports”, **TCMB Working Paper**, No. 07/08, 2007, pp. 1-54.
- Aydoğuş İsmail ve Harun Öztürkler: **Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006.
- Aytemiz, Tevfik ve Ahmet Şengönül: “Regression Tree Analysis of Effects of Energy Prices on Turkish Current Account Deficit”, **İşletme, İktisat ve Finans Dergisi**, C. 23, S. 269, 2008, s. 94-109.

- Bagnai, Alberto and Stefano Manzocchi: “Current Account Reversals in Developing Countries: The Role of Fundamentals”, **Open Economies Review**, Vol. 10, 1999, pp. 143-163.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler: **IMF Gözetiminde On Uzun Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset**, İstanbul, Yordam, 2007.
- Baharumshah, Ahmad Z. and Evan Lau,: “Budget and Current Account Deficits in SEACEN Countries: Evidence Based on the Panel Approach”, 2005, (Çevrimiçi) <http://econwpa.wustl.edu:80/eps/if/papers/0504/0504002.pdf> 11 Nisan 2016
- Baharumshah, Ahmad Z., Evan Lau and Ahmed M. Khalid: “Testing Twin Deficits Hypothesis: Using VARs and Variance Decomposition” 2005, (Çevrimiçi) <http://econwpa.wustl.edu:80/eps/if/papers/0504/0504001.pdf> 09 Mayıs 2016.
- Bal, Harun, Neşe Algan ve Mehmet Demiral: “Gelişmekte Olan Ülkeler Küresel Sermayeyi Çekme Konusunda Niçin Başarısız Olmaktadırlar? Balkan Ülkeleri için Lucas Paradoksunun Yeniden İncelenmesi”, **International Conference on Eurasian Economies**, 2014, s. 1-10.
- Baldwin, Richard and Charles Wyplosz: **The Economics of European Integration**, Second Edition, New York, McGraw-Hill, 2006.
- Bayar, Yılmaz, Cüneyt Kılıç ve Feyza Arıca: “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 15, S. 1, 2014, s. 451-471.
- Bayraktutan, Yusuf ve Işıl Demirtaş: “Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi”, **Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi**, 22 (2), 2011, s. 1-28.
- Blanchard, Oliver J. and Francesco Giavazzi: “Current Account Deficits in Euro Area: The End of the Feldstein-Herikoka Puzzle”, **MIT Working Paper**, No: 03/05 2002, pp. 1-45.
- Binatlı, Ayla O. ve Niloufer Sohrabji: “Türk Lirasının Değerindeki Değişme Türkiye’nin Dış Ticaret ve Cari Açığını Nasıl Etkiler?”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı** içinde (Ed:Turan Subaşı ve Hakan Yetkiner), Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Bingöl, Deniz: “Orta ve Doğu Avrupa’da Küresel Ekonomik Kriz: Dışa Bağımlı Kalkınma Modellerinin Sorgulanması”, **Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik**

- Düzen**, Ed. F. Şenses, Z. Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 241-255
- Bitzis, Grigorios, John M. Paleologos and Christos Papazoglou: “The Determinants of the Greek Current Account Deficit: The EMU Experience”, **Journal of International and Global Economic Studies**, Vol. 1, No. 1, 2008, pp 105-122.
- Boratav, Korkut: “Türkiye’nin Dış Açığı, Gümrük Birliği ve Döviz Kurları”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Boratav, Korkut: “Bir Çevrimin Yükseliş Aşamasında Türkiye Ekonomisi”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Der. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Boratav, Korkut: **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İstanbul, İmge Kitapevi, 2012.
- Boratav, Korkut: “İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Ed. K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1987, s. 70-109.
- Boratav, Korkut: “Üç Krizde Sermaye Hareketleri”, **Tülay Arın’a Armağan**, Ed. Sermin Sarıca, İstanbul, Belge Yayınevi, 2010, s. 253-271.
- Boratav, Korkut: “İktisat Tarihi 1908-1980”, **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Ed. Sina Akşin, 10. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 2008, s. 297-379.
- Bracke, Thierry, Matthieu Bussie`re, Michael Fidora and Roland Straub: “A Framework for Assessing Global Imbalances”, **European Central Bank Occasional Paper**, No. 78, 2008, pp. 1-51.
- Bulutay, Tuncer: Türkiye’nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler”, **Maliye Enstitüsü Konferansları**, İİF, 23. Seri, 1975.
- Bulutay, Tuncer, Yahya S. Tezel ve Nuri Yıldırım: **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Üniversitesi Yayınları, 1974.

- Bulutoğlu, Kenan: **100 Soruda Türkiye’de Yabancı Sermaye**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970.
- Bussiere, Matthieu, Marcel Fratzscher and Gernot J. Müller: “Current Accounts Dynamics in OECD and EU Acceding Countries: An Intertemporal Approach”, **ECB Working Papers**, No. 311, 2004, pp. 1-33.
- Calderon, Cesar: “Trade Openness and Real Exchange Rate Volatility: Panel Data Evidence”, **Central Bank of Chile Working Papers**, No:294, 2004, pp. 1-24.
- Calderon, Cesar, Alberto Chong and Norman Loayza: “Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries”, **Contributions to Macroeconomics** 2:1, 2002, pp. 1–31.
- Calvo, Guillermo: “Capital Flows and Macroeconomic Managment: The Tequila Lessons”, **International Journal of Finance and Economics**, Vol. 1, No. 3, 1996, pp. 207-223.
- Campa, Jose M. and Linda S. Goldberg: “Exchange Rates Pass-Through into Import Prices”, **The Review of Economics and Statistics**, 87 (4), 2005, pp. 679-690.
- Campa, Jose M. and Angel Gavilan: “Current Accounts in the Euro Area: An Intertemporal Approach”, **Journal of International Money and Finance**, Vol. 30, No. 1, 2011, pp. 205-228.
- Chen, Syhy-Wei: “Current Account Deficits and Sustainability: Evidence from the OECD Countries”, **Economic Modelling**, Vol. 28, No. 4, 2011, pp. 1455-1464.
- Cheung, Calista: Davide Furceri and Elena Rusticelli, “Structural and Cyclical Factors Behind Current Account Balances”, **Review of International Economics**, 21 (5), 2013, 923-944.
- Chenery, Hollis B., George E. Brandow and Edwin J. Cohn: **Turkish Investment and Economic Development**, USA Operations Mission to Turkey, Foreign Operations Administration, Ankara, 1953.
- Chinn, Menzie D. and Eswar S. Prasad: “Medium-term Determinants of Current Accounts in Industrial and Developing Countries: an Empirical Exploration”, **Journal of International Economics**, Vol. 59, 2003, 47-76.

- Chinn, Menzie D., “A Forensic Analysis of Global Imbalances”, **NBER Working Paper**, WP/17513, 2011, pp. 1-62.
- Hiro Ito:
- Corsetti, Giancarlo, “Paper Tigers?: A Model of The Asian Crisis”, **European Economic Review**, Vol. 43, No. 7, 1999, 1211-1236.
- Paolo Pesenti and Nouriel Roubini:
- Çakır A. S. Buğra ve İlyas Sözen: “Türkiye’de Cari dengeni Etkileyen Finansal Değişkenlerin VAR Analizi”, **Akademik Hassasiyetler Dergisi**, C. 3, S. 5, 2016, s. 19-42.
- Çıplak, Uğur: “Ödemeler Dengesinde Net Hata ve Noksan Kalemi Üzerine Bir Değerlendirme”, Ankara, **TCMB Yayınları**, 2005, s. 1-10.
- Çiftçi, Necati ve Merve Eşmen: Türkiye’de Cari Açığı Belirleyen Faktörler ve Cari Açığı Azaltmada Alternatif Enerji Kaynaklarının Rolü: VAR Modeli”, **Bilecik Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 2, S. 1, 2017, 83-110.
- Çolak Ö. Faruk: **İktisadın İlkeleri**, Ankara, Alkım Yayınevi, 1996.
- Das, Debasish K: “Determinants of Current Account Imbalance in the Global Economy: a Dynamic Panel Analysis”, **Journal of Economic Structures**, Vol. 5, No. 8, 2016, pp. 2-24.
- Debelle, Guy and Hamid Faruquee: “What Determines the Current Account? A Cross-Sectional and Panel Approach”, **IMF Working Paper**, WP/96/58, 1996, pp. 1-33.
- Değer, M. Kemal ve Ö. Selçuk Emsen: “Türkiye Mundell-Fleming Modelinde Nerede Bulunabilir?” **Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 13, S. 1, 1999, s. 153-159.
- Demir, Murat: “Enerji İthalatı Cari Açık İlişkisi, Var Analizi ile Türkiye Üzerine Bir İnceleme”, **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, Yıl. 5, S. 9, 2013, s. 2-27.
- Devlin, Robert and Ricardo Ffrench-Davis: ‘The Great Latin American Debt Crisis: A Decade of Asymmetric Adjustment’”, **Economic Commisison for Latin America and the Caribbean**, No. 1364, 1994, 1-39.
- Doğru, Bülent: “ABD ve AB Bölgesindeki Bir Finansal Krizin Türkiye’ye Etkileri: Cari Açık Üzerine Bir Uygulama”,

- Dumlupınar Üniversitesi SBF Dergisi**, S. 33, 2012, s. 113-128.
- Doğruel, Fatma ve A. Suat Doğruel: “Türkiye’de Cari Açık”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Dornbusch, Rudiger: “Expectations and Exchange Rate Dynamics”, **Journal of Political Economy**, Vol. 84, No. 6, 1976, pp. 1161-1176.
- Dornbusch, Rudiger and Stanley Fischer: **Macroeconomics**, McGraw-Hill, Sixth Edition, 1994.
- Edwards, Sebastian: “Does the Current Account Matter?”, **NBER Working Paper**, No. 8275, 2001, pp. 21-75.
- Edwards, Sebastian: “Why are Saving Rates So Different Across Countries? An International Comparative Analysis”, **NBER Working Paper**, No. 5097, 1995, pp. 1-46.
- Eğilmez, Mahfi ve Ercan Kumcu: **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, 16. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2011.
- Eichengreen, Barry, Andrew K. Rose and Charles Wyplosz: “Contagious Currency Crises”, **NBER Working Papers**, No. 5681, 1996, pp. 1-48.
- Eichengreen, Barry and Albert Fishlow: “Contending with Capital Flows: What is the Different about the 1990’s” **Capital Flows and Financial Crises** Ed. Miles Kahler, Ithaca, NewYork: Cornell Univesity Press, 1998, pp. 23-68.
- Ekinci, M. Fatih, F. Pinar Erdem ve Zübeyir Kılınç: “Credit Growth, Current Account and Financial Depth”, **Applied Economics**, Vol. 47, No. 17, 2015, pp. 1809-1821.
- Ekzen, Nazif: “Cumhuriyet’in Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma (1984-1999)”, **İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, Der. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 631-665.
- Enders, Walter: **Applied Econometric Time Series**, John Wiley and Sons, USA, 2015.

- Erbaykal, Erman: “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Döviz Kuru Cari Açık Üzerinde Etkili midir? Bir Nedensellik Analizi”, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 6, 2007, s. 81-88.
- Ercan, Fuat: “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, **Neoliberalizmin Tahribatı**, Ed. Neşecan Balkan ve Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınevi, 2004, s. 9-43.
- Erdoğan, Seyfettin ve Hilal Bozkurt: “Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri: MGARCH Modelleri ile Bir İnceleme”, **Maliye Finans Yazıları**, Yıl. 23, S. 84, 2009, s. 135-172.
- Erkılıç, Serdar: Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara, **TCMB Yayınları**, 2006.
- Ersel, Hasan: “Ekonomik İstikrar ve Uyum Programının Neresindeyiz?”, **İşletme ve Finans Dergisi**, Cilt: 15, Sayı:173, 2000, s. 7-28.
- Ertem, Barış: Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman ve Marshall Planı”, **Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi**, C. 12, S. 21, 2009, s. 377-397.
- Eyskens, Mark: “Büyük Depresyonun İktisat Teorisine Etkisi”, (Çev: İlban Onur), İktisat Fakültesi Mecmuası, 1, 1970, 1-19, (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/download/article-file/8562> 11 Eylül 2016.
- Fisher, Stanley: “Financial Crisis and Reform of the International Financial System” **NBER Working Paper**, No: 9297, 2002, pp. 1-51.
- Freund, Caroline L.: “Current Account Adjustment in Industrialized Countries”, **International Finance Discussion Papers**, No. 692, 2000, pp. 1-32.
- Furceri, Davide and Aleksandra Zdzienicka: “Twin Deficit Problems in Developing Countries”, **IMF Working Paper**, WP/18/170, 2018, pp. 1-41.
- Glick, Reuven and Kenneth Rogoff: “Global Versus Country-Specific Productivity Shocks and the Current Account”, **Journal of Monetary Economics**, Vol. 35 (1), 1995, pp. 159–192.

- Göktaş Özlem: **Teorik ve Uygulamalı Zaman Serileri Analizi**, İstanbul, Beşir Kitapevi, 2005.
- Göktaş Özlem: Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları arasındaki Nedensellik İlişkisi, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi**, S. 2, 11-25, 2005, s. 63-76.
- Granger, C.W. ve P. Newbold: “Spurious Regressions in Econometrics”, **Journal of Econometrics**, Vol. 2 (2), 1974, pp. 111-120.
- Gujarati, Damodar N.: **Temel Ekonometri**, Çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen İstanbul, Literatür Yayıncılık, 1999.
- Güler, Esra: “2007/08 Küresel Krizi: Uluslararası Finansal Kriz (mi?)”, **Finansal Kriz Yazıları “Halil Seyidoğlu’na Armağan”**, Ed. İrfan Kalaycı, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2010.
- Güloğlu, Bülent, M. Serdar İspir ve Dilek Seymen: “Türkiye’de Cari Açıkların Sürdürülebilirliğini Etkileyen Temel Makro Ekonomik Göstergeler”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı** içinde Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Green, William H.: **Econometric Analysis**, New Jersey, Prentice Hall, 2003.
- Gümüş, Şakir: “Türkiye’de Cari Açığın Sürdürülebilirliğinin Sinyal Yaklaşımı Metodu ile Test Edilmesi”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Gupta, Kanhaya L.: “Dependency Rates and Savings Rates: Comment”, **The American Economic Review**, Vol. 61, No. 3, 1971, pp. 469-71.
- Hepaktan, C. Erdem: “Türkiye’nin Marshall-Lerner Koşuluna İlişkin Parçalı Eşbütünleşme Analizi”, **Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, C. 16, S. 1, s. 39-55.
- Herrmann, Sabine and Axel Jochem: “Determinants of Current Account Developments in the Central and East European EU Member States: Consequences for the Enlargement of the Euro Area”, **Deutsche Bundesbank Discussion Paper**, No. 32, 2005, 1-43.

- Hershlag, Zvi Yehuda: **The Contemporary Turkish Economy**, USA, Routledge, 1988.
- Herwartz, Helmut and Florian Siedenburg: “Determinants of Current Account Imbalances in 16 OECD Countries: An Out of Sample Perspective”, **Review of World Economics**, Vol. 143, No. 2, 2007, pp. 349-374.
- Hirschman, Albert O: “The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America”, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 82, No. 1, 1968, pp. 1-32.
- Holman Jill A.: “Is The Large U.S. Current Account Deficit Sustainable?”, **Economic Review**, Federal Reserve Bank of Kansas City, 2001, pp. 5-23.
- Horsefield, J. Keith: **The International Money Fund 1945-1965**, Twenty Years of International Monetary Cooperation, Washington, D.C, IMF Volume III, 1969.
- İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi: **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı**, Cumhuriyet’in 50. Yıl Yayını, İstanbul, Fatih Yayınevi, 1973.
- İlkin, Selim: “Exporters: Favoured Dependency”, **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Ed. M. Heper, Newyork, Walter De Gruyter, 1991, pp. 89-98.
- İnsel Aysu ve Fazıl Kayıkçı: “Determinants of the Current Account Balance in Turkey: an ARDL Approach”, **Economic Research**, Vol. 26 (1), 2013, pp. 1-16.
- Johnson, Harry G.: “The Monetary Approach to Balance of Payments: A Non-Technical Guide”, **Journal of International Economics**, Vol. 7, 1977, pp. 251-268.
- Kaminsky, Graciela, Saul Lizondo, Carmen M. Reinhart: “Leading Indicators of Currency Crises”, **IMF Working Paper**, WP/97/79, 1997, pp. 1-43.
- Kanca, Osman Cenk: “1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyoekonomik Politikalar”, **Mustafa Kemal Üniversitesi SBE Dergisi**, C. 9, S. 19, 2012, s. 47-63.
- Kandil Magda and Joshua Greene: “The Impact of Cyclical Factors on the U.S. Balance of Payments”, **IMF Working Paper**, WP/02/45, 2002, pp. 1-43.

- Kara, Hakan ve Çağrı Sarıkaya: “Türkiye’de Konjonktürel Etkilerden Arındırılmış Cari İşlemler Dengesi”, **İktisat, İşletme ve Finans**, 28 (332), 2013, s. 9-32.
- Karabulut Gökhan ve Ayşe Çelikel Danışoğlu: “Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Büyümesini Etkileyen Faktörler”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 8 (1), 2006, s. 47-63.
- Karadaş, H. Ahmet ve H. Bayram Işık: ‘Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kullanımının CİB açıkları Üzerine Etkisi’, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 61, 2018, s. 872-882.
- Karluk, Rıdvan: **Uluslararası Ekonomi Teori ve Politika**, 7. Baskı, İstanbul, Beta Basım, 2003.
- Kasman, Adnan, Evrim Turgutlu ve Gonca Konyalı: “Cari Açık Büyümenin mi? Aşırı Değerli TL’nin mi Sonucudur?” **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, C. 20, S. 233, 2005, s. 88-98.
- Kazgan, Gülten: **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 12. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2006.
- Kazgan, Gülten: **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 2. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Kelley, Allen C. and Jeffrey G. Williamson: Household Saving Behavior in the Developing Economies: The Indonesian Case”, **Economic Development and Cultural Change**, Vol. 16, No. 3, 1968, 385-403.
- Kenen, Peter B.: “Incomes and the Current Account” **The International Economy**, Cambridge University Press, Fourth Edition, Cambridge, 2000, pp. 301-322.
- Kepenek, Yakup: **Türkiye Ekonomisi**, 30. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2017.
- Keyder, Çağlar **State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development**, London, Verso, 1987.
- Keyder, Çağlar: “İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Çelişkileri”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Ed. K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1987, s. 13-36.
- Keyder, Nur: **Para Teori Politika Uygulama**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2002.

- Kilian, Lutz: “Not All Oil Price Shocks are Alike: Disentangling Demand and Supply Shocks in the Crude Oil Market”, **The American Economic Review**, Vol. 99, No. 3, 2009, pp. 1053-1069.
- Koç, Abdilcelil: “Küresel Kapitalizmin Finansallaşması Türkiye Ekonomisinin Eklemlenme Süreci (1980-2012)”, **Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat**, Der. Hakan Mıhçı, Ankara, Notabene Yayınları, 2015.
- Koç, Selçuk: **Yükselen Ekonomiler ve Cari Denge Analizi**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2011.
- Komiya, Ryutaro: “Economic Growth and the Balance of Payments: A Monetary Approach”, **Journal of Political Economy**, Vol. 77, No. 1, 1969, pp. 35-48.
- Korum, Sevil: “Sanayinin Girdi Yoluyla Dışa Bağımlılığı”, **Sanayide Girdiler Sorunu**, Ankara, TMMOB Yayınları, 1977.
- Kouassi, Eugene, Mbodja Mougoue and Kern O. Kymn: “Causality Tests of the Relationship Between the Twin Deficits”, **Empirical Economics**, Vol. 29, 2004, pp. 503-525.
- Koskela, Erkki and Matti Viren: “Saving and Inflation: Some International Evidence”, **Economics Letters**, Vol. 9, No. 4, 1982, pp. 337-344.
- Köse, Ahmet Haşim ve Erinç Yeldan: “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri 1980-1997”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, S. 77, 1998, 45-67.
- Köymen, Oya: **Sermaye Birikirken; Osmanlı Türkiye ve Dünya**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.
- Kraay, Aart and Jaume Ventura: “Current Accounts in the Long and the Short Run”, **NBER Working Papers**, No. 9030, 2002, s. 1-40.
- Krueger, Anne O.: **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey**, National Bureau of Economic Research Vol. 1, Newyork, Colombia University Press, 1974.
- Krugman, Paul, Maurice Obstfeld and Marc J. Melitz: **International Economics Theory and Policy**, Ninth Edition, Boston, Pearson Series in Economics, 2012.

- Krugman Paul and Lance Taylor: “Contractionary Effects of Devaluation”, **Journal of International Economics**, Vol. 8, No. 3, 1978, pp. 445-456.
- Kurt, Emre ve Ömer Özkipir: **Determinants of Current Account Balance: An Empirical Analysis for Developing Countries**, Politecnico Di Milano, Master Thesis, 2015.
- Kutlar, Aziz: **Ekonometrik Zaman Serileri**, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.
- Kutlay, Mustafa: “Euro Krizinin Politik ekonomisi ve AB’nin Uluslararası Sistemdeki Geleceği”, **Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen**, Ed. F.Şenses, Z. Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, 169-185.
- Koutsoyiannis, A.: **Ekonometri Kuramı**, Ankara, Verso Yayıncılık, 1989.
- Labonte, Marc: “Is The U.S. Current Account Deficit Sustainable?”, **Congressional Research Service Report for Congress**, 2010, pp. 1-13.
- Lanau, Sergi and Tomasz Wieladek: “Financial Regulation and the Current Account”, **IMF Working Paper**, WP/12/98, 2012, pp. 1-51.
- Lebe, Fuat ve Yusuf Ekrem Akbaş: “İthal Ham Petrol Fiyatları ile Döviz Kurunun Cari Açık Üzerindeki Etkisi: Türkiye için Bir Araştırma”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 17, S. 2, 2015, s. 170-196.
- Lebe, Fuat, Selim Kayhan, Uğur Adıgüzel ve Burak Yiğit: “The Empirical Analysis of the Effect of Economic Growth and Exchange Rate on Current Account Deficit: Romania and Turkey Samples” **Journal of Applied Quantitative Methods**, Vol. 4, No. 1, 2009, pp. 69-81.
- Lee, Jaewoo and Menzie D. Chinn: “The Current Account and The Real Exchange Rate: A Structural VAR Analysis of Major Currencies”, **NBER Working Papers**, No. 6495, 1998, pp. 1-20.
- Lee, Jong-Eun: “How Homogeneous are Balance of Payments Movements?”, **Applied Economics Letters**, Vol:17, No: 6, 2010, pp. 609–611.
- Leff, Nathaniel H.: “Dependency Rates and Saving Rates: Reply”, **The American Economic Review**, Vol. 61, No. 3, 1971, 476-80.

- Levine, Ross: “Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda”, **Journal of Economic Literature**, Vol: 35, No:2, 1997, pp. 688-726.
- Liew, Khim-Sen, Kian-Ping Lim and Huzaimi Hussain: “Exchange Rate and Trade Balance Relationship: The Experience of ASEAN Countries” Econ WPA, International Trade with number 307003, 2003, 1-11, (Çevrimiçi) <https://www.researchgate.net/publication/2374620510> Eylül 2017
- Loayza, Norman, Klaus Schmidt-Hebbel and Luis Serven: “What Drives Private Savings Across the World”, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 82, No. 2, 2000, pp. 165-181.
- Lucas, Robert E.: “Why Doesn’t Capital Flow from Rich to Poor Countries?” **The American Economic Review**, Vol. 80, No. 2, 1990, pp. 92–96.
- Lütkepohl, H.: **New Introduction to Multiple Time Series Analysis**, Germany:Springer-Verlang, 2005.
- Mandel, Ernest: “Yeni Sömürgecilik ve Eşitsiz Değişim”, **Boğaziçi Üniversitesi Ekonomik Araştırmalar Kulübü Bülteni**, Kardeşler Basımevi, 1980/81, s. 58-94.
- Marx, Karl: **Grundrisse**, Çev. Şevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1979.
- Marx, Karl: **Kapital III. Cilt**, Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.
- Marx, Karl: “Serbest Ticaret Sorunu Üzerine” **Felsefenin Sefaleti** içinde, Çev. Ahmet Kardam, Ankara, Sol Yayınları, 1975, 216-233.
- Masson, Paul R: Tamim Bayoumi and Hossein Samiei, “International Evidence on the Determinants of Private Saving”, **The World Bank Economic Review**, Vol. 12, No. 3, 1998, pp. 483-501.
- Milanović, Branko: “Export Incentives and Turkish Manufactured Exports 1980-1984”, **World Bank Staff Working Papers**, SWP/768, 1986, pp. 1-88.
- Milesi-Ferretti, Gian Maria and Assaf Razin: “Sustainability of Persistent Current Account Deficits” **International Journal of Finance Economics**, Vol. 1, No. 3, 1996a, pp. 161-181.

- Milesi-Ferretti, Gian Maria and Assaf Razin: “Current Account Sustainability: Selected East Asian and Latin American Experiences”, **NBER Working Paper**, No. 5791, 1996b, pp. 1-50.
- Milesi-Ferretti, Gian Maria and Assaf Razin: “Current Account Reversals and Currency Crises: Empirical Regularities”, **NBER Working Papers**, No. 6620, 1998, pp. 1-38.
- Modigliani, Franco: “The Life Cycle Hypothesis of Saving and Inter Country Differences in the Saving Ratio”, **Induction, Growth and Trade**, Ed. W. Eltis, M Scott and J. Wolfe, London, Oxford Clarendon Press, 1970, pp. 197-225.
- Moral-Benito, Enrique and Oliver Roehn: “The Impact of Financial Regulation on Current Account Balances”, **European Economic Review**, Vol. 81, 2016, pp. 148-166.
- Morsy, Hanan: “Current Account Determinants for Oil-Exporting Countries”, **Economic Research Forum Working Papers**, No. 511, 2010, pp. 1-11.
- Mucuk, Mehmet ve Zeynep Karaçor: “İkiz Açıklar Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Mundell, Robert A.: “The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy Under Fixed Exchange Rates”, **IMF Staff Papers**, Vol. 9, No. 1, 1962, pp. 70-79.
- Obstfeld, Maurice: “International Capital Mobility in the 1990’s,” **Understanding Interdependence: The Macroeconomics of the Open Economy**, Ed. P. Kenen, New Jersey, Princeton University Press, 1995.
- Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff: “The Intertemporal Approach to the Current Account”, **NBER Working Paper**, No. 4893, 1994, pp. 1-75.
- Ouliaris, Sam: “Household Saving and the Rate of Interest”, **Economic Record**, Vol. 57, No. 3, 1981, pp. 205-214.
- Ökte, K. Savaş: “Ödemeler Dengesine Parasal Yaklaşım: Bir İnceleme”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 35, 2011, s. 221-236.
- Öniş, Ziya: “Domestic Politics Versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of the 2000 and 2001 Financial Crisis

- in Turkey”, **Turkish Studies**, Vol. 4, No. 2, 2003, pp. 1-30.
- Örnek, İbrahim: “Yabancı Sermaye Akımlarının Yurtiçi Tasarruf ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 63, S. 2, 2008, s. 199-217.
- Özatay, Fatih: “2000-2002 Yıllarında Türkiye Ekonomisi Sorunlar, Makroekonomik Politikalar ve Beklentiler”, **İşletme ve Finans Dergisi**, C. 15, S. 166, 2000, s. 17-23.
- Özdamar, Gökhan: “Survey on the Factors Affecting Current Account Balance of Turkey: Evidence From ARDL-Bounds Testing Approach”, **Journal of International Social Research**, Vol. 9, No. 43, 2016, s. 2073-2082.
- Özdemir, Yonca: “IMF Politikaları, Küresel Kriz ve Bağımlılık: Türkiye ve Arjantin Karşılaştırması”, **Türkiye Ekonomisinin Dünü Bugünü Yarını**, Ed. Emre Özçelik ve Erol Taymaz, Ankara, İmge Kitabevi, 2015, s. 279-301.
- Özlale, Ümit ve Didem Pekkurnaz: “Petrol Fiyatları ve Cari İşlemler Açığı: Türkiye Ekonomisi Analizi”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Ankara, Elif Yayınevi, 2010.
- Özmen, Erdal: “Cari Açık ve Ekonomi Politikaları Üzerine”, **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, C. 19, S. 223, 2004, s. 5-19.
- Özmucur, Süleyman: “Liberalization and Concentration: Case of Turkey”, **The Quarterly Review of Economics and Finance**, Vol. 46, No. 5, 2007, pp. 762–777.
- Öztürk, Nazım: **Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2012.
- Pamuk, Şevket: “Intervention During the Great Depression: Another Look at Turkish Experience”, **The Mediterranean Response to Globalization Before 1950**, Ed. Şevket Pamuk and Jeffrey G. Williamson, London, Roudledge, 2000, pp. 320-339.
- Pamuk, Şevket: İthal İkamesi Döviz Darboğazları ve Türkiye”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Ed. K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1987, ss. 37-69.

- Paya, Merih M.: **Para Teorisi ve Para Politikası**, 2. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1998.
- Peker, Osman ve Hakan Hotunluoğlu: “Türkiye’de Cari Açığın Nedenlerinin Ekonometrik Analizi”, **Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 23, S. 3, 2009, s. 221-237.
- Phillips, Peter C. B. and Pierre Peron: “Testing for a Unit Root in Time Series Regression”, **Biometrika**, Vol. 75, No. 2, 1988, pp. 335-346.
- Perron, Pierre: Testing for a Unit Root in a Time Series with a Changing Mean”, **Journal of Business&Economic Statistics**, Vol. 8 (2), 1990, pp. 153-62.
- Prebisch, Raul: “International Trade and Payments in an Era of Coexistence/Commercial Policy in the Underdeveloped Countries”, **The American Economic Review**, Vol. 49, No. 2, 1959, pp. 251-273.
- Prebisch, Raul: **Kalkınma için Yeni Bir Ticaret Politikasına Doğru**, Çev. Erden Öney, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayın No. 344, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973.
- Razin, Assaf: “Understanding Interdependence”, **Understanding Interdependence: The Macroeconomics of the Open Economy**, Ed. P. Kenen, New Jersey, Princeton University Press, 1995.
- Razin, Assaf: “The Dynamic-Optimizing Approach to the Current Account: Theory and Evidence”, **NBER Working Paper**, No. 4334, 1993, pp. 1-47.
- Rodrik, Dani: “The Turkish Economy After the Global Financial Crisis”, **Ekonomi-tek**, Vol. 1, No. 1, 2012, pp. 41-61.
- Roubini, Nouriel and Paul Wachtel: “Current Account Sustainability in Transition Economies” **NBER Working Paper**, No. 6468, 1998, pp. 1-58.
- Röhn, Oliver, Rauf Gönenç, Vincent Koen and Ramazan Karaşahin: “Tackling Turkey’s External and Domestic Macroeconomic Imbalances”, **OECD Economics Department Working Paper**, No. 986, 2012, pp. 1-40.
- Röhn, Oliver: “Current Account Benchmarks for Turkey”, **OECD Economics Department Working Paper**, No. 988, 2012, 1-29.

- Sach, Jeffery: “The Current Account and Macroeconomic Adjustment in the 1970’s”, **Brooking Papers on Economic Activity**, Vol. 12, No. 1, 1981, pp. 201-282.
- Sadiku, Luljeta, Merale Fetahi-Vehabi, Murat Sadiku and Nimete Berisha: “The Persistence and Determinants of Current Account Deficit of FYROM: An Emprical Analysis”, **Procedia Economics and Finance**, Vol. 33, 2015, pp. 90-102.
- Sanchez, Omar: “The Rise and Fall of the Dependency Movement: Does It Inform Underdevelopment Today?”, **E.I.A.L.**, Vol. 14, No. 2, 2003, pp. 31-50.
- Satlıgan, Nail: **Emek Değer Teorileri ve Dış Ticaret**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014.
- Savran, Sungur: **Emek Değer Teorileri ve Dış Ticaret**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014
- Savran, Sungur: **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri (1919-1980)**, İstanbul, Kardelen Yayınevi, 1992.
- Saygılı, Şeref, Cengiz Cihan, Cihan Yalçın ve Türknur Hamsici: “Türkiye İmalat Sanayinin İthalat Yapısı”, **TCMB Çalışma Tebliği**, Ankara, TCMB Yayınları, No: 10/02, 2010, s. 1-142.
- Saygılı, Şeref, Cengiz Cihan ve Hasan Yurtoğlu: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme (1972-2003), **Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar**, No. 2686, 2005, s. 1-106.
- Selçuk, Faruk ve Anjariitta Rantanen; Türkiye’de Kamu Harcamaları ve Kamu Borçlanması, **TÜSİAD Raporu**, 1996, s. 1-89.
- Sevüktekin Mustafa ve Mehmet Çınar: **Ekonometrik Zaman Serileri Analizi**, 4. Baskı, Bursa, Dora Yayıncılık, 2014.
- Seyidoğlu, Halil: **Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama**, 20. Baskı, İstanbul, Güzem Yayınları, 2015.
- Sims, C. A.: “Macroeconomics and Reality”, **Econometrica**, 48 (1), 1980, s.1-48.
- Singer, Hans W.: “The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries”, **The American Economic Review**, Vol. 40, No. 2, 1950, s. 473-485.

- Solomon, Robert: **Money on the Move: The Revolution in International Finance Since 1980**, New Jersey, Princeton University Press, 1999.
- Somel, Cem: **Makro İktisada Giriş**, İstanbul, Yordam Kitap, 2014.
- Sönmez, Attila: “Türkiye’de Sermaye Birikim Süreci ve Sanayileşmeye Etkisi”, **İlhan Tekeli için Armağan Yazılar**, Der. Selim ilkin, Orhan Silier ve Murat Güvenç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 331-347.
- Sönmez, Mustafa: “75 Yılın Sanayileşme Politikaları”, **75 Yılda Çarklardan Chip’lere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 1-19.
- Şenesen, Ümit ve Gülay Günlük Şenesen: “Üretimde Dışalığa Bağımlılık: 1970’lerden 2000’lere Ne Değişti?”, **İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, Der. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 533-555.
- Şenses, Fikret: “Büyük Dünya Bunalımının Gölgesinde Sanayileşme”, **Türkiye Ekonomisinin Dünü Bugünü Yarını**, Ed. Emre Özçelik ve Erol Taymaz, Ankara, İmge Yayınevi, 2015, s. 365-399.
- Takım, Abdullah: “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 67, No. 2, 2012, s. 157-187.
- Tayfur, M. Fatih: “Tarihsel Süreç İçinde Güney Avrupa’nın Borç Krizi”, **Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen**, Ed. Fikret Şenses, Ziya Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 187-218.
- Taylor, Lance: **Income Distribution Inflation and Growth**, Cambridge, The MIT Press, 1991.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin: **Cumhuriyet’in Harcı**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Telatar, Erdiñç: “Türkiye’de Cari Açık Belirleyicileri ve Cari Açık Krediler İlişkisi”, **Bankacılar Dergisi**, S. 78, 2011, 22-34.
- Tezel, Yahya: “Sanayide Devlet Kapitalizmin Ortaya Çıkışı”, **75 Yılda Çarklardan Chip’lere**, Der. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, s. 77-84.

- Tiryaki, S. Tolga: “Cari İşlemler Hesabına Çeşitli Yaklaşımlar, Sürdürülebilirlik ve Türkiye Örneği” **TCMB Araştırma Tebliğleri**, No. 8, 2002, s. 1-22.
- Togan, Sübidey: “1980’li Yıllarda Dış Ticaretin Liberalizasyonu”, **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, C. 7, S. 78, 1992, s. 17-30.
- Tunca Zafer: **Makro İktisat**, 4.Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2005.
- Türel, Oktay: “1970’li yıllarda Mühendislik Sanayilerindeki Kamu Yatırımları: Gözlem ve Değerlendirmeler”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı: Türkiye’de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı: 1960-80, 1981, s. 575-612.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: **Finansal İstikrar-Türkiye’de Finansal İstikrar Gelişmeleri**, Ankara, TCMB Yayınları, 2015.
- Tüzün, Gürel: “1950-1960 Döneminde Sanayileşme”, **75 Yılda Çarklardan Chiplere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, 147-166.
- Ulagay, Osman: **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, İstanbul, Hil Yayınları, 1984.
- Ulusoy, Veysel ve Çiğdem Özari: **Cari Açık Geleceği Şimdiden Tüketmek**, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2013.
- Uygur, Ercan: “Türkiye’de Ekonomik Kriz: Oluşumu, Seyri, Geleceği”, **İşletme ve Finans**, Vol. 9, No. 100, 1994, s. 42-54.
- Uygur, Ercan: “Türkiye’de Cari Açık Tartışması”, **Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni**, No. 25, 2012, s. 1-31.
- Uz, İdil: “Determinants of Current Account: The Relation Between Internal and External Balances in Turkey”, **Applied Econometrics and International Development**, Vol. 10 (2), 2010, pp. 115-126.
- Ülegin, Burç ve Nurhan Yentürk: “Impacts of Capital Flows on Aggregate Spending Categories: The Case of Turkey”, **Applied Economics**, Vol. 33, 2001, pp. 1321-1328.
- Ünay, Sadık: **Kalkınmacı Modernlik**, İstanbul, Küre Yayınları, 2013.
- Ünay, Sadık ve Fazıl Kayıkçı: “Çok-Kutuplu Küresel Ekonomik Düzen ve BRICS: Kriz Sonrası Sistemik Dönüşüm”, **Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen**, Ed. Fikret

- Şenses, Ziya Öniş, C. Bakır, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 259-283.
- Ünsal Erdal: **Uluslararası İktisat Teori Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadı**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2005.
- Weeks, John: “Latin Amerika’da İhracat, Yabancı Yatırım ve Büyüme: Simülasyon Yöntemiyle Şüpheli Bir Yaklaşım”, **İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar**, Der. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 125-152.
- Winters, Leonard Alan: **International Economics**, Second Edition, Routledge, 1991.
- Ventura, Jaume: “A Portfolio View of The U.S. Current Account Deficits”, **Brookings Papers on Economic Activity**, Vol. 32, No. 1, 2001, pp. 241-258.
- Yay, Turan, Gülsün Gürkan Yay ve Ensar Yılmaz: **Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Finansal Düzenlemeler**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No: 47, 2001.
- Yayar, Rüştü ve Yusuf Demir: “Türkiye’de Sürdürülebilir Cari Açık”, **Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 7, S. 1, 2014, s. 118-148.
- Yeldan, Erinç: “Türkiye Ekonomisinde Dış Açık Sorunu ve Yapısal Nedenleri”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, Ed. Turan Subaşat ve Hakan Yetkiner, Elif Yayınevi, Ankara, 2010.
- Yeldan, Erinç: “Kamu Finansman Krizinin Ardındaki Etkenlerin Bölüşüm Göstergeleri Açısından İrdelenmesi”, **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, C. 9, S. 100, 1994, 56-73.
- Yeldan, Erinç: “Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisinde Üretim, Birikim ve Bölüşüm İlişkilerine Toplu bir Bakış”, İstanbul, **97-99 Petrol-İş Yıllığı**, 2000, s. 271-293.
- Yentürk, Nurhan: “Türkiye’de Uygulanan İktisat Politikalarının İhracatın İthalata Bağımlılığı Üzerindeki Etkileri”, **Türkiye Ekonomisi: Gülten Kazgan’a Armağan**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 79, 2004, s. 421-438.

- Yentürk, Nurhan: **Körlerin Yürüyüşü Türkiye Ekonomisi ve 1990 sonrası Krizler**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Yerasimos, Stefanos: **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, 3. Kitap, Dünya Savaşından 1971’e**, İstanbul, Belge Yayınları, 5. Baskı, 1989.
- Yılmaz, Ömer ve Merter Akıncı: “Türkiye’de Cari Açıkların Belirleyicileri: Bir Zaman Serisi Analizi”, **TİSK Akademi II**, 2012, s. 54-83.
- Yurdakul Funda: “Yapısal Kırılmaların Varlığı Durumunda Geliştirilen Birim Kök Testleri”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 2, S. 2, 2000, s. 21-34.
- Yüksel, Serhat: “Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Belirleyicileri: Mars Yöntemi ile Bir İnceleme”, **Bankacılar Dergisi**, S.96, 2016, s. 102-121.
- Zanghieri, Paolo: “Current Account Dynamics in New EU Members Sustainability and Policy Issues” **CEPII Working Paper**, No.7, 2004, pp. 1-52.

